

APOLOGIE VAN
WILLEM VAN ORANJE

HERTALING EN EVALUATIE NA VIERHONDERD JAAR
1580 -1980

Gezet, gedrukt en gebonden bij
Drukkerij-Uitgeverij Lannoo pvba, Tielt - 1980

Lannoo Tielt / Amsterdam

STICHTING GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

Omslagontwerp Cis Verhamme

De hertaling van de
Apologie of Verantwoording door Drs. J.E. Verlaan,
met aantekeningen van Dr. A. Alberts, werden overgenomen
uit het boek 'Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje',
uitgegeven door
Heureka, Nieuwkoop

INHOUD

Ir. J.A. Jongbbet, M.S.,
Ten geleide

Historische inleiding

Dr. J. Decavele,
Biografie van Pierre Loyseleur de Villiers

Dr. J. Decavele,
Biografie van Jakob de Somere

Dr. J. J. Woltjer,
Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit

Dr. P. van Peteghem,
Politieke ideologie in de Apologie

Dr. J. Decavele,
Tolerantie, de moeilijke weg van ideaal naar praktische erkenning

Prof. H. Brugmans,
De 'Apologie', een actueel politiek stuk

Prof. R.C. van Caenegem,
Slotbeschouwing

Apologie of Verantwoording

Hertaling Drs. J.E. Verlaan,
Over de wijze van bewerken

Dr. A. Alberts,
Aantekeningen

Ten geleide

Vierhonderd jaar geleden verscheen, in het late najaar 1580, de *'Apologie ofte Verantwoordinghe'* van Prins Willem van Oranje. Dit werkstuk is de officiële zelfverdediging van de Prins, nadat hij door koning Filips II van Spanje vogelvrij werd verklaard omwille van zijn blijvend verzet als leider van de opstand in de Nederlanden.

Het jaar 1980 is tevens het 25-jarig jubileum van de oprichting van de Orde van den Prince. Het praesidium zocht daarom een initiatief te nemen dat enerzijds een waardevolle betekenis zou hebben voor de Nederlandstalige gemeenschap in de Lage Landen aan de zee, maar ook anderzijds voor elk Prince-lid een blijvende herinnering zou zijn.

Een evaluatie vier eeuwen later, aan de hand van een in een modern Nederlands hertaalde Apologie, onder auspiciën van de Orde van den Prince was dan ook een aangewezen initiatief. Een dergelijke uitgave ligt ook volledig in de tradities van de Orde zelf, vermits 'trouw en tolerantie naar Oranje's geest' de betrekkingen tussen haar leden onderling regelen.

Inhoudelijk heeft het boek dan ook een specifieke samenstelling. Na enkele biografische nota's situeren de inleidende bijdragen de Apologie tegenover de toenmalige heersende politieke en religieuze toestanden. Er wordt nagegaan hoe en in welke mate de politieke, staatkundige en religieuze principes van Willem van Oranje in de tekst verwoord zijn. Verder wordt onderzocht hoe het deze ideeën en principes is vergaan bij enkele van de belangrijke gebeurtenissen in de loop der tijden. Zijn deze ideeën nog actueel? Hebben ze ook heden ten dage nog betekenis? Ook de minder ingewijde lezer zal dus over de nodige achtergrondinformatie beschikken om in de daarna volgende hertaalde tekst de figuur van Willem van Oranje te waarderen.

Het praesidium heeft een beroep gedaan op een uitnemende groep personaliteiten van Zuid en Noord, die van dit gezamenlijk werk een evenwichtig en boeiend geheel hebben gemaakt.

Namens het praesidium,

J.A. JONGBLOET

HISTORISCHE INLEIDING

Biografie van Pierre Loyseleur de Villiers

Pierre Loyseleur de Villiers werd geboren te Rijsel omstreeks 1530. Na studies in de rechten aan de universiteit van Orléans begon hij een juristencarrière als advocaat bij het Parlement van Parijs. Maar omwille van zijn Calvinistische overtuiging diende hij op de vlucht te gaan. Hij ging theologie studeren bij Calvijn en Théodore de Bèze te Genève. Daar trouwde hij met Jeanne de Brichanteau, die hem zeven dochters zou schenken. Op aanraden van De Bèze werd hij Calvinistisch predikant, eerst in Le Croisic aan de monding van de Loire, vervolgens in Rouen. Op het einde van de jaren 60 en in de beginnende jaren 70 speelde hij, als nauwe medewerker van de Hugenootse leiders — in het bijzonder kardinaal Odet de Chatillon, broer van Gaspard de Coligny —, een belangrijke rol in de Franse burgeroorlog.

Na de Bartholomeüsnacht (24 augustus 1572) vluchtte hij naar Londen, en werd er in 1574 predikant van de Franse vluchtelingenkerk. Ook daar manifesteerde hij zich als een temperamentvol redenaar, een schrander theoloog en een scherpzinnig politicus. Hij knoopte relaties aan met Willem van Oranje, met wie hij een drukke correspondentie onderhield en voor wie hij diplomatieke zendingen volbracht. Toen reeds bepleitte hij bij Oranje een aansluiting van de Nederlandse opstandelingen bij de Franse Hugenoten en raadde hij hem af op Engeland en koningin Elisabeth te betrouwen.

In februari 1577 kwam Villiers naar de Nederlanden in vaste dienst van Willem van Oranje. Hij werd diens hofprediker en behoorde weldra, samen met de Fransen Hubert Languet (1518-1581) en Philippe du Plessis Mornay (1549-1623) en vooral ook Filips van Marnix van Sint-Aldegonde (1540-1598), tot de invloedrijkste en meest vertrouwde raadgevers van de prins.

In een anoniem pamflet van 1578 van de tegenpartij wordt hij diens *kwade genius* genoemd, degene die alle teksten en adviezen van Oranje opstelt, „d'Originele vande welke ghylieden altijs in Franssois ziet, want Villers luttel of niet anders en kan, dan syn natuerlicke tale. Hoe wel den Prince niet dan Vlamingen ende van dier talen en heeft, om mede te spreecken" 1.

Op het politieke vlak bepaalde Villiers in sterke mate Oranjes samengaan met de Franse Hugenoten. Op religieus gebied ijverde hij voor de samenwerking van alle Protestanten tegen hun gemeenschappelijke vijanden, de papisten. Hij was evenwel *principieel gekant tegen gewetensdwang* en zeker had hij oog voor de belangrijke politieke implicaties van de godsdienstige verscheurdheid in de Nederlanden. Vandaar dit hij de politiek van religievrede steunde en mede inspireerde, die een burgeroorlog moest beletten.

Samen met de predikanten Gaspard van der Heyden (1530-1586), Pieter Datheen (1531/32-1588) en Jean Taffin (1529-1602) stelde hij in 1578 het rekest op waarin aan aartshtog Matthias en de Raad van State gevraagd werd om vrijheid van godsdienstoefening voor de Hervormden en om een regeling zodat ook aan de Katholieken deze vrijheid gegarandeerd werd. Volgens hem was een politiek van

tolerantie toelaatbaar en was het mogelijk dat in één land twee godsdiensten worden beleden. Zoals bekend zou Datheen spoedig hard ten strijd trekken tegen de opvatting die hij eerst zelf had onderschreven. Het bleek dan dat in zijn ogen een christelijke overheid niet het recht heeft om de (Roomse) afgoderij weer in te stellen. Villiers heeft dan ook de onverstandige drijfverijen van Datheen in Gent veroordeeld.

Als gezaghebbend raadgever, geleerd theoloog, scherp jurist en handig pamflettist, had Villiers een belangrijk aandeel in de pamflettenstrijd die Oranje tegen Spanje en de Spaanse landvoogden voerde. Hij was de auteur van de originele (Franse!) versie van de Apologie, weliswaar in overleg met Languet en Du Plessis Mornay. Ze werd geredigeerd in oktober 1580 en is het uitvoerigste geschrift dat van de hand van Villiers bekend is. De scherpe, hartstochtelijke toon is zeer kenmerkend voor de auteur. Dat Oranjes principes van religieuze tolerantie hier nog slechts in mineur aan bod komen, wordt elders in deze bundel uiteengezet. Maar om die gewijzigde opvattingen — die ook deze van Villiers waren — te begrijpen moge hier worden verwezen naar een advies uit 1580 van Villiers aan Oranje op diens vraag naar de wenselijkheid van het herstel van de Roomse godsdienst in Utrecht. Villiers begint zijn antwoord met de stelling: „je n'ai jamais trouvé bon de vouloir contraindre les hommes par la voie de de la force à quitter leur religion" en "je n'aurois jamais voulu conseiller d'user de violence contre ceulx d'une autre religion". Maar wanneer de staat in gevaar is wordt dat anders. Op té veel plaatsen is op het ogenblik de positie van de gereformeerden en de verzetspartij zwak. Als we in vreedstijd leefden en onze positie veilig en zeker was, „je pourrais changer d'avis", maar in de huidige omstandigheden kan het niet anders.²

Villiers was een belangrijk tussenpersoon in de contacten van Oranje met de hertog van Anjou, aan wie na de 'verlating' van Filips II de landsheerlijkheid werd aangeboden. De predikant waarschuwde echter later de prins tegen de plannen van de Fransman, die dan inderdaad leidden tot de Franse Furie.

Na 's prinsen dood bleef Villiers in dienst van het huis Oranje, als hofprediker van Louise de Coligny, en als raadsheer van prins Maurits. Hij bleef ook toen verder de Engelse invloed tegenwerken en toonde zich een tegenstander van de hertog van Leicester. Vanaf omstreeks 1584 woonde hij op het kasteel Westhove op Walcheren. Met Marnix van Sint-Aldegonde bleef hij, ook nadat deze Antwerpen in 1585 had overgegeven aan de hertog van Parma, de beste relaties onderhouden.

Een pittig detail nog: Villiers' echtgenote en hun zeven dochters zorgden omstreeks 1583 in Delft voor nogal wat opzien door hun kledij naar Franse mode, iets wat niet betamelijk geacht werd voor een gereformeerd gezin, nog wel van een predikant!

Pierre Loyseleur de Villiers stierf in Westhove op 24 november 1590 en werd op 28 november begraven in de Sint-Pieterskerk te Middelburg.

Johan Decavele

1. Advis ende goetduncken vanden Prince van Orangien op t' faict gheschiet T'Antwerpen, ende in eenighe Steden van Vlanderen, den 17 Jan. int jaer 1583. (Universiteitsbibliotheek Leiden, pamflet 346.)

2. Geciteerd volgens C. Boer, p. 106.

Literatuur.

C. Boer, Hofpredikers van prins Willem van Oranje. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers, 's-Gravenhage 1952.

P.J. Blok, Prins Willem's Apologie, in: Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, Ve reeks, 4 (1917), p. 259-286.

P.J. Blok, art. L'Oyseleur dit de Villiers (Pierre), in: Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, V, Leiden, 1921, kol. 412-414.

Biografie van Jakob de Somere

Op 13 december 1580 bood Willem van Oranje zijn Apologie aan de Staten-Generaal in Delft aan. De volgende dag werd het stuk er door Jakob de Somere in het Nederlands voorgelezen. Het is overigens niet uitgesloten dat De Somere de Nederlandse vertaling had gemaakt van de — oorspronkelijk in het Frans gestelde — Apologie¹. Jakob de Somere was op dat ogenblik pensionaris van de stad Gent, d.i. een bezoldigd ambtenaar die met zijn juridische kennis de schepenen met raad en daad diende bij te staan, dikwijls deel uitmaakte van officiële stadsdelegaties op de Statenvergaderingen, en de functie van griffier vervulde wanneer de zittingen van de Staten of de Leden van Vlaanderen in Gent plaats hadden.

Voor het eerst zien we De Somere op het Gentse politieke toneel verschijnen in juli 1579, en wel aan de zijde van de orangisten. Al in de herfst van 1578 was er in het opstandige Gent rond de aanvaarding van de Religievrede een scheuring ontstaan tussen enerzijds een groep radikalen, geleid door Jan van Hembyze, die afkerig stonden van gelijk welk compromis met de Katholieken, en anderzijds de gematigde orangisten die zich wilden schikken naar Oranje, aartshertog Matthias en de Staten-Generaal, en dus bereid waren de Religievrede aan te nemen. De Somere behoorde tot de laatste groep, die hoofdzakelijk bestond uit edelen en gegoede burgers.

Toen Hembyze in het voorjaar van 1579 tegen de Religievrede begon te ageren en een radikale koers wist op te leggen aan het stadsbestuur, gingen de orangisten in het verweer. Joos Borluut, heer van Boucle, en Jakob de Somere werden in juli 1579 in het geheim naar de prins te Antwerpen gestuurd om er hem toe te overhalen naar Gent te komen en de Gentse politiek in een minder extreme richting te leiden.

Door een staatsgreep op 28 juli 1579 wist Hembyze deze plannen te verijdelen. Borluut en De Somere werden beschuldigd van samenzwering maar konden zich tijdig in Antwerpen in veiligheid brengen. Op voortdurend aandringen van de orangisten kwam Oranje op 18 augustus dan toch naar Gent om er de orde te herstellen. Hembyze ging in ballingschap.²

Op 20 augustus werd door Oranje, daarin geadviseerd door Joos Borluut en Jakob de Somere³, de nieuwe magistraat geïnstalleerd, thans uitsluitend bestaande uit gematigde orangisten. Nu de orangisten de overhand hadden, ontpopte De Somere zich als één hunner belangrijke woordvoerders. Op 16 maart 1580 werd hij tweede pensionaris van de schepenen van de keure, in vervanging van de radicale Calvinist Christiaan Martins.⁴ Onmiddellijk werd hij één der voornaamste contactpersonen van de Vier Leden van Vlaanderen met de Staten-Generaal en met de prins. In 1580 zien we hem herhaaldelijk als vertrouwenspersoon van Oranje optreden, niet alleen in diens relaties met Gent en Vlaanderen, maar ook in diplomatieke aangelegenheden op hoog niveau.⁵

Zo kan dan ook verklaard worden waarom hij — reeds sinds begin november 1580 vertoefde hij als lid der delegatie van de Vier Leden van Vlaanderen in Delft — belast werd met de voorlezing van de Apologie op de vergadering van de Staten-Generaal van 14 december 1580. Diezelfde dag ook werd hij tot lid benoemd van een commissie van vijf, die een 'apostille' moest opstellen op de Apologie. Het positieve antwoord werd op 17 december goedgekeurd door de Staten-Generaal.⁶

De ongelukkige afloop van het Franse avontuur met de hertog van Anjou in de Franse Furie van 17 januari 1583, deed Oranjes populariteit in het Zuiden snel wegebben. Ook Jakob de Somere keerde zich nu van hem af. In juni 1583 verzette hij zich in de Staten van Vlaanderen openlijk tegen de Fransgezinde politiek van de prins en wellicht had hij ook de hand in de opruiing van de Gentse bevolking tegen Oranje.⁷

Bij de terugkomst van Jan van Hembyze in Gent op 24 oktober 1583 dreigde De Somere een ogenblik meegesleept te worden in het proces dat tegen Joos Borluut ingespannen werd.⁸ Hij wist echter het vertrouwen te winnen van Hembyze. Toen deze vanaf begin 1584 in de uitzichtloze militaire situatie toenadering zocht tot de Spaanse landvoogd Alexandre Farnese (Parma), volgde hij hem hierin. Maar na de arrestatie onder beschuldiging van hoogverraad en uiteindelijk de terechtstelling van Hembyze op 4 augustus 1584,¹⁰ moest ook De Somere als pensionaris het veld ruimen.⁹ Blijkbaar dan toch maar tijdelijk, want blijkens de stadsrekeningen bleef hij zijn functie uitoefenen tot 15 november 1584.

Zoals zoveel anderen is De Somere dan het slachtoffer geworden van de grote zuivering van het stadsbestuur na de herovering van Gent voor Spanje door Farnese (17 september 1584).

Later is hij in eer hersteld, zonder nochtans nog ooit functies bij het stadsbestuur te hebben uitgeoefend. Voor aartshertog Albrecht vervulde hij een diplomatieke missie naar de Hanzesteden, die zich met Holland hadden verbonden. De senaat van Hamburg deed op hem een beroep voor een bemiddelingsopdracht in het conflict tussen de stad en Engeland. Over die beide zendingen schreef De Somere Latijnse gedichten. Sanderus beweert die nagelaten geschriften te hebben gezien bij zijn zoon, evenals een autobiografie, een berijming van *de Navolging van Christus* van Thomas a Kempis, en nog enkele andere werken. Jakob de Somere overleed te Gent op 15 juni 1623.

Johan Decavele

Noten

1. P.J. Blok, Prins Willem's Apologie, in: Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, V^e reeks, dl. 4, 1917, p. 275-276.
2. A. Despretz,, De instauratie van de Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579), in:
Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, n.r. XVII, 1963, p. 147-155; Ph. Kervyn de Volkaersbeke en J. Diegerick, Documents historiques inédits concernant les Troubles des Pays-Bas 1577-1584, I, Gent, 1849, p. 430-431.
3. B. De Jonghe, Ghendtsche Geschiedenissen of Chronyke van de beroerten en ketterye binnen, en ontrent de stadt van Ghendt sedert 't Jaer 1566 tot het Jaer 1585, II, Gent, 1752, p. 181.
4. Stadsarchief Gent, reeks 400 nr. 89, stadsrekeningen 1579-1580, f° 237. Despretz (o.c., p. 159) vergist zich waar hij stelt dat De Somere in augustus 1579 door de prins tot pensionaris werd aangesteld in vervanging van Cornelis Teymon.
5. Cf.o.m. Ph. Kervyn de Volkaersbeke en J. Diegerick, o.c., II, Gent, 1850, p. 18-19, 86, 360; L.P. Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne, IV, Brussel, 1854, p. 232, 236; G. Groen Van Prinsterer, Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau, 1e reeks, VII, Leiden, p. 310; P.L. Muller en A. Diegerick, Documents concernant les relations entre le Duc d'Anjou et les Pays-Bas (1576-1583), III, Utrecht-'s-Gravenhage, 1890, p. 279, 300.
6. N. Japikse, Resolutiën der Staten Generaal van 1576-1609, III, 's-Gravenhage, 1918, p. 152.
7. J.E. Nève de Mévergnies, Gand en république. La domination Calviniste à Gand (1577-1584), Gent, 1940, p. 56.
8. Ph. Keruyn de Volkaersbeke en I. Diegerick, o.c., II, p. 420.
9. Ibid., p. 440.
10. Stadsarchief Gent, reeks 400 nr. 94, Stadsrekeningen 1584-1585, f° 368.
11. A. Sanderus, De Gandavensibus eruditionis fama claris libri tres, Antwerpen, 1624, p. 59. Gegevens overgenomen in: J.F. Poppens, Bibliotheca Belgica, I, Brussel, 1739, p. 538; Al. van der Aa, Biographisch Woordenboek der Nederlanden, XVII, Haarlem, s.d., p. 840; 1.Koulez, in: Biographie Nationale, V, Brussel, 1876, kol. 771-772.

Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit¹

Voor de meeste moderne mensen is godsdienstige verdeeldheid geen politiek probleem. Zij rekenen de vrijheid van godsdienst tot de rechten van de mens. In de middeleeuwen lag dit anders. Men vond het vanzelfsprekend, dat een ieder de geopenbaarde waarheid zoals deze door de Katholieke kerk geleerd werd, aanvaardde. Wie dit niet deed,¹ maakte zich schuldig aan schending van de Goddelijke majesteit en werd daarom gestraft, kon althans gestraft worden. Velen meenden bovendien, dat het bestaan van twee erkende godsdiensten in een staat wel ernstige spanningen en onlusten moest veroorzaken.

Drie overwegingen van geheel verschillende aard leidden tot het loslaten van deze middeleeuwse visie.

- Wanneer de minderheid met afwijkende opvattingen te sterk bleek om ze te onderdrukken, ontstond de politieke noodzaak een compromis te zoeken.
- Onverschilligheid tegenover de godsdienst, althans tegenover de omstreden punten, was een andere reden om afwijkende opvattingen soepel te behandelen. Natuurlijk zijn er in die perioden van onrust en verdeeldheid tallozen geweest, die hun boerderij, hun bedrijf, of de vrede in stad en land belangrijker vonden dan de kerkelijke twisten.
- De derde overweging was van geheel andere aard: respect voor de godsdienst, maar dan niet in de zin van respect voor de absolute waarheid, maar respect voor de godsdienstige overtuiging ook van de andersgelovige, het besef dat men iemand niet tot geloof kan dwingen, dat *'een ieder God moet dienen naar het licht dat hem gegeven is'*, zoals Oranje het uitdrukte.

Voor wij Oranjes wisselende houding tegenover de godsdienstige pluriformiteit gaan volgen, moeten we er nog op wijzen, dat tolerant en intolerant geen absolute begrippen zijn. Niemand in de zestiende eeuw meende, dat men het over de exegese van elke Bijbeltekst eens moest zijn, maar ook niemand meende dat men alles moest verdragen, tot de koran op de kansel toe. Er waren dus niet tolerant en intolerant, maar meer en minder tolerant, meer en minder intolerant. De vraag naar de grenzen van de tolerantie viel in feite in twee vragen uiteen: *waar lagen de grenzen van wat men binnen de officiële kerk kon dulden, en wat zou de positie zijn van de minderheden die uit de officiële kerk waren gezet, of er zelf mee hadden gebroken?*

De variatie in opvattingen was aanvankelijk ook binnen de kerk vrij groot, weldra werd deze buiten de rooms-Katholieke kerk zeer groot. Door in het vervolg te spreken over Katholieken en Protestanten wordt dit verdoezeld, maar het kader van dit artikel laat niet toe hier verder op in te gaan. Zelfs de zo belangrijke Dopers kunnen wij hier slechts *pro memorie* vermelden.

De weg van de middeleeuwse naar de moderne opvatting verliep niet rechtlijnig. Terwijl men worstelde met de problemen die men niet kon ontlopen, groeide slechts langzaam de idee van politieke tolerantie, slechts langzaam realiseerde men zich dat de godsdienstige verdeeldheid van Europa blijvend zou zijn. De inhoud van de begrippen *tolerantie en intolerantie* veranderde in *reactie op de gebeurtenissen*. De intolerantie in het Brabant van de Aartshertogen was minder hard dan die in het

¹ Veel dank ben ik verschuldigd aan drs. L.C. Duifhuizen voor zijn kritische opmerkingen en aanvullingen bij een eerdere versie van dit stuk.

Brabant van Philips II en Alva.

Oranjes houding tegenover deze problematiek wisselde in de loop der tijden sterk.² In de eerste helft van de jaren zestig verklaarde hij tegenover de landvoogdes Margaretha van Parma, *dat hij Katholiek was en ook de Katholieke godsdienst wilde beschermen*. Er is geen enkele reden om aan de oprechtheid van deze uitspraken te twijfelen, maar men moet er ook niet meer in horen dan Oranje zei en bedoelde. Hij twijfelde er nog niet aan, of de overgrote meerderheid van de bevolking was Katholiek. De rechten van deze meerderheid zou hij verdedigen.

Dit betekende niet, dat hij alle dissidenten van Doperse of Calvinistische signatuur wilde en zou vervolgen. De strenge vervolging, en met name de doodstraf, stuitte bij hem en andere hoge edelen als Bergen, Montigny en Home, en ook bij vele rechters op steeds meer weerstanden. Daarom waren zij nog geen voorstanders van tolerantie in moderne zin, van volledige gelijkberechtiging van de minderheden. Er waren vele nuances denkbaar: men kon de dissidenten, in plaats van ze ter dood te brengen, uit het land verbannen, men kon ze gewetensvrijheid geven, of ook de vrijheid om min of meer openlijk hun eigen bijeenkomsten te houden.

Doordat de koning een zo extreme koers voorstond en vasthield aan de eis dat de ketters ter dood gebracht zouden worden, dreef hij allen die een meer gematigd beleid wensten, op één hoop, zonder dat we kunnen zien hoever hun wensen voor een zachter beleid strekten. Vermoedelijk hadden zij geen duidelijk uitgewerkte ideeën. Voorlopig ging het er immers alleen maar om zoveel mogelijk door de vingers te zien, zodat er zo min mogelijk brandstapels zouden worden opgericht.

Geleidelijk groeide de spanning, tot het 'wonderjaar' 1566-1567 een plotselinge doorbraak bracht. Na de aanbieding van *het smeekschrift der edelen* op 5 april 1566, hielden de Protestanten steeds openlijker hun bijeenkomsten. Tenslotte trokken de hagepreken duizenden hoorders. De autoriteiten grepen niet in. Midden augustus begon de beeldenstorm. Oranje en zijn medestanders Egmond, Hoorne en Hoogstraten wilden nu wel ingrijpen om de Katholieke kerken te beschermen, maar alleen als de Protestantse preken voortaan geduld zouden worden. Wanneer herstel van de orde herstel van de vervolgingen zou inhouden, weigerden zij mee te werken. Zolang de landvoogdes Margaretha de preken niet wenste toe te laten, wilden Oranje en de zijnen niet optreden tegen de beeldenstorm en kon deze zich ongehinderd uitbreiden. Pas op 23 augustus gaf Margaretha toe. Daarna begonnen zij met het herstel van de orde op de door hen gewenste voorwaarden: verbod van het beeldenstormen, herstel van de Katholieke eredienst waar deze was gestaakt, maar daartegenover een (voorlopige) toestemming om buiten de steden te preken waar dit tot dusver was gebeurd.

Onder invloed van de spectaculaire kracht die de Protestanten hadden ontwikkeld, waren Oranje en zijn medestanders dus veel verder gegaan dan zij oorspronkelijk hadden bepleit. Twee godsdiensten zouden naast elkaar bestaan. Toch was deze houding niet inconsequent. Niet de dogmatische waarheid, niet de gehoorzaamheid aan de kerk stond voor Oranje centraal, maar het voorkomen en bedwingen van woelingen en, steeds meer, de vrijheid van een ieder 'om God te dienen naar het licht dat hem gegeven is'.

De nieuwe regeling was een kort leven beschoren. Zodra Margaretha zich sterk genoeg voelde, herstelde zij de oude orde. Alle beloften op grond van haar concessies in augustus en september door Oranje, Egmond en Hoorne aan de Protestanten

gedaan, werden ongedaan gemaakt. Sommige Protestanten probeerden nog gewapend verzet te organiseren om hun nieuw verworven rechten te verdedigen, maar dit werd neergeslagen. De Katholieke kerk werd weer de enige kerk. In augustus 1567 kwam de nieuwe gouverneur Alva aan het hoofd van een leger om de troebelen te bestraffen. Zijn bewind is zo bekend, dat we het hier niet behoeven te bespreken. Weldra vielen de eerste doodvonnissen, niet alleen tegen de 'rebellens' van 1566, maar ook weer tegen ketters. Oranje en Hoogstraeten waren tijdig in ballingschap gegaan, Egmond en Hoorne niet. Het heeft hun het leven gekost.

In deze tijd naderde Oranje in zijn persoonlijke opvattingen steeds meer tot de Protestanten. Deze ontwikkeling was reeds in de Nederlanden begonnen. In ballingschap bij zijn Protestantse familie verdiepte hij zich verder in theologische zaken³. In 1568 liet hij zijn zoon Maurits te Dillenburg volgens de daar gebruikelijke lutherse ritus dopen.

Al in 1568 en opnieuw in 1570 probeerde Oranje vanuit zijn ballingschap een inval in de Nederlanden te organiseren om zo een einde te maken aan het bewind van Alva. Beide keren werd het een totale mislukking. Een derde poging in 1572 werd een gedeeltelijk succes. Wij willen hier niet ingaan op de bijzonderheden van deze veldtochten, maar wel op de plannen die Oranje ontvouwde voor de nieuwe samenleving.

We stuiten dan op een merkwaardige tweeslachtigheid.

Eerzijds riep hij alle Nederlanders op tot strijd tegen 'duc d'Alve den tyran', voor de Nederlandse vrijheid, tegen de Spaanse onderdrukking, voor handhaving van de privileges en tegen willekeur zoals die tot uitdrukking kwam in de veroordeling van Egmond, Hoorne en anderen. Philips II, de heer der Nederlanden, zou het bewind over de Nederlanden gescheiden moeten houden van het bestuur over zijn Spaanse koninkrijken en daar met behulp van Nederlanders volgens Nederlandse normen regeren. Dus een oproep tot nationaal verzet tegen de Spaanse Alva en zijn Spaanse soldaten.

Anderzijds riep hij echter op om Gods eer te vermeerderen en Zijn Woord te verdedigen en deed hij een beroep op hen die 'onze ware christelijke godsdienst' waren toegedaan en die met hart en mond wilden belijden. Alva en de zijnen waren 'verdruckers... van der eeren Godts ende zijnen heyligen salichmakenden Woorde'. Hun godsdienst was 'afschuwelijke paapse afgodendienst'. Hij richtte zich dus vooral tot de Protestanten en de opstand zou een Protestantse opstand zijn.

Kennelijk heeft Oranje, verrast door de kracht van de Protestanten in 1566 en zelf juist tot het Protestantisme overgegaan, gedacht dat een brede Protestantse volkskerk, die de grote meerderheid van de bevolking zou omvatten, toen tot de mogelijkheden behoorde. Als er nog vele Katholieken zouden zijn, zou zijn oproep immers een oproep tot burgeroorlog hebben betekend, en dat was kennelijk de bedoeling niet. Zelfs ging hij er vanuit, dat de publieke opinie zozeer Protestant was, dat hij zijn voorstellen tot bescherming van de Katholieken — van de Katholieke minderheid in zijn verwachting — alleen aan enkele vertrouwden meedeelde. Niet in officiële proclamaties, maar in een geloofsbrief voor zijn broer Lodewijk sprak hij over 'vrijdom en liberteyt van zijnder conscientie' voor een ieder. In 1569 beval hij zijn agent Basius 'de gemeente van de papisten' zoveel mogelijk te ontzien als hij een stad in handen zou krijgen. In 1572 zond hij Marnix van Sint Aldegonde met een uitvoerige instructie naar de eerste vrije Statenvergadering te Dordrecht. Het laatste punt van deze instructie raakte de kerkelijke zaken: Marnix moest met de Staten overleggen hoe men 'met den geestelickheit ende anderen dye sick dese zaecke

openbaer vianden vercleert hebben, sal moegen handelen, soe wel aengaende hare goedere als de personen⁴. Deze instructie, waarvan de vergaderden copie zouden krijgen, sprak dus alleen over de geestelijken die de vijand steunden. Alleen mondeling verklaarde Marnix d' intentie van Zijne Vorstelijke Genade te veesen, dat gehouden zal worden vrijheyt der religien, zoe wel der gereformeerde als der roemssche religie, ende dat een yegelick in den zijnen in 't openbaer ende in eenige kercken ofte tapellen... zal gebruycken vrije exercitie der zelve... ende dat de geestelicke personen in haeren staet ende onbecommert' zouden blijven, totdat de Staten- Generaal anders zouden beslissen⁵.

Misschien heeft Oranje hierbij aan het Engelse voorbeeld gedacht. Daar had van 1533 tot 1558 onder Mary, de vrouw van Philips II, de Katholieke overheid Protestantse neigingen even hardhandig onderdrukt als dit in de Nederlanden gebeurde. De brandstapels hebben Mary de bijnaam Bloody Mary bezorgd. Na haar dood had koningin Elisabeth I zonder al te grote moeilijkheden de Engelse kerk in Protestantse richting kunnen ombuigen en zo vorm gegeven aan de Anglicaanse kerk, die voor zeer grote delen van de bevolking acceptabel bleek, terwijl slechts weinig Katholieken zich afzijdig hielden.

Hoe dit ook zij, Oranje heeft de stemming in de Nederlande fout beoordeeld — het lot van zoveel ballingen vroeger en later. De veldtocht van 1568 werd een mislukking, vooral doordat de Nederlandse steden niet reageerden, die van 1572 werd een gedeeltelijke mislukking, omdat zijn oproep in Brabant en Vlaanderen onvoldoende weerklank vond, terwijl in Gelderland, Overijssel en Friesland de steden die zijn zijde gekozen hadden, nog hetzelfde jaar door Alva werden heroverd.

In Holland en Zeeland liep de zaak echter anders.⁶ Nog voor Oranje voor de strijd gereed was, bezette Lumey met zijn watergeuzen op april 1572 den Briel. De volgende dag vernielden zij de beelden in de kerken en roofden de kerkschatten. Lumey gaf zijn kapiteins opdracht 'alle papen met hun complicen te vanghen ende deselve alhier in den Briel te brenghen'. Het waren geen loze woorden. In de eerste weken van april werden de pastoor van Helvoet en een Brielse kanunnik vermoord, de 9e juli liet Lumey 19 geestelijken, waarvan een aantal uit Gorcum afkomstig was, ter dood brengen. Als de 'Gorcumse martelaren' zijn zij bekend geworden en in 1867 heilig verklaard. Al hebben de geuzen den Briel in naam van Oranje veroverd, zij hebben niet in zijn geest gehandeld. De opstand die Oranje voorbereidde, was door hun optreden ernstig gecompromitteerd.⁷

Toch moesten de Hollandse en Zeeuwse steden tegenover Lumey c.s. hun houding bepalen. Terwijl Oranje nog in Duitsland zijn Brabantse veldtocht voorbereidde, stond Lumey al met troepen in Holland. Nog in april liet Vlissingen de geuzen binnen, in mei Enkhuizen, maar pas in juni volgden de meeste andere Hollandse steden. Verscheidene bedongen uitdrukkelijk, dat de Katholieken niet lastig gevallen zouden worden.⁸

De feitelijke machtsverhoudingen bepaalden Oranjes handelen. Lumey had schepen met geschut op de rivieren, hij had troepen in verschillende steden, kortom, Oranje kon er niet aan denken hem te negeren. Daarom aanvaardde hij hem als zijn vertegenwoordiger, maar trachtte tevens hem in gematigde banen te leiden. De 20^e juni ondertekende hij op de Dillenburg een commissie en instructie, waarin hij Lumey tot zijn stadhouder benoemde en hem beval zowel de Katholieken als de 'evangelischen' te beschermen, geen kerken of kloosters te beschadigen en alle moeite te doen

om de Katholieken met zachtmoedigheid en mildheid te winnen⁹.

De Staten van het opstandige Holland hebben in juli 1572 te Dordrecht Oranjes voorstel voor de uitoefening van beide godsdiensten, door Marnix mondeling overgebracht, aanvaard. Zij stonden zeer gereserveerd tegenover Lumey en zijn watergeuzen en verlangden dat 'alle commissiën ter zee' zouden worden gecasseerd (d.w.z. dat alle geuzenkapiteins aan de dijk gezet zouden worden) en dat met advies van de 'watersteden' nieuwe kapiteins voor de oorlogsschepen benoemd zouden worden. Lumey wilden zij (desnoods?) als Oranjes vertegenwoordiger erkennen, maar alleen onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat hij zich aan Oranjes instructie zou houden en dus zowel Katholieken als Protestanten zou beschermen en geen kerken of kloosters beschadigen.¹⁰

Uit de voorwaarden die vele steden hadden gesteld voor zij de geuzen binnen lieten en uit de gebeurtenissen in de eerste weken na de overgang, krijgt men de indruk dat de meerderheid van de bevolking nog (min of meer?) Katholiek was en dat het voldoende zou zijn, wanneer men de Protestantse minderheid een erkende positie gaf. Toch kreeg de opstand binnen enkele maanden een uitgesproken exclusief Protestants karakter. In de ene stad na de andere maakten de Protestanten zich meester van de hoofdkerk en na verloop van tijd werd de Katholieke eredienst geheel verboden. Dit had verschillende oorzaken.

Veelal wijst men hier in de eerste plaats op de Calvinistische onverdraagzaamheid. Inderdaad waren vele Calvinisten (evenals Philips II op zijn manier) er van overtuigd, dat alleen 'de waarheid' gepredikt mocht worden. Vele Calvinisten dachten zo, maar niet alle. Oranjes hofprediker Pierre l'Oyseleur de Villiers en zijn naaste medewerker Marnix, om maar twee prominente figuren te noemen, voelden er niet voor de mensen met geweld te dwingen hun godsdienst los te laten, al konden ook naar hun mening politieke overwegingen tot een verbod van de Katholieke kerk dwingen.¹¹

De Calvinisten waren echter niet de enige Protestanten met politieke invloed. Vele voorstanders van een vernieuwde kerk waren zelfs verre van Calvinistisch. Ook zij wensten een vernieuwde, gezuiverde kerk, een kerk waar flink gesnoeid was in de overdadige Katholieke ceremoniën, waarin aan allerlei 'misbruiken' een eind gemaakt was, maar zij wilden niet, dat op grond van de Calvinistische belijdenis werd uitgemaakt wat de ware leer was. De opvattingen van deze niet-Calvinistische Protestanten vinden we wat extreem, maar vermoedelijk niet onjuist weergegeven in een advies van de Leidse magistraat uit 1579.¹² Deze verwierp een kerkelijke tucht, die de mensen van het Avondmaal weerde op grond van hun dogmatische opvattingen (zoals de Calvinisten wilden) Wie de Bijbel alleen 'voor 't Woort des Heeren beleyt', mocht volgens de Leidse magistraat niet worden geweerd van het Avondmaal. De predikanten konden de theologische geschillen als vakgenoten onder elkaar bespreken (liefst in het latijn), maar zij moesten de gemeente er niet in mengen.

Fel verzetten de Leidse vroede vaders zich tegen elke poging tot machtsvorming door de kerk, 'twelck de trappe is geweest van het Roomsche primatum'. Zij meenden, dat men de mensen niet mocht belasten met nieuwe kerkelijke voorschriften 'zoe men niet en wil toevoegen totten H. Schrift'. Het onderzoek van predikanten op hun rechtzinnigheid noemden zij 'de Geneefse inquisitie' en zij zouden zich daartegen evenzeer verzetten als zij dit tegen de Roomsche inquisitie hadden gedaan. Om kerkelijke machtsvorming te voorkomen, wilden zij de overheid zeer grote invloed geven op de organisatie van het kerkelijk leven.

Hoe gemakkelijk deze kerkelijke, anti-klerikale regenten ook dachten over

dogmatische verschillen, toen zij eenmaal de macht in handen hadden gekregen, stonden zij veelal niet minder afwijzend tegenover een herstel van de Katholieke kerk en de Katholieke hiërarchie, dan de Calvinisten. Zij vreesden dat een herstel van de Katholieke kerk weer tot herstel van de Katholieke macht zou leiden.

Nauw verwant aan dit Protestantse exclusivisme van Calvinistische of anti-Calvinistische signatuur, was de gedachte dat alle tegenslagen van de opstandelingen een straf van de Hemel waren, omdat men de 'paapse afgoderij' nog in zijn midden dulde. Op 23 april 1573 joegen troepen van de prins in Delft alle kloosterlingen uit de stad en vernielden de beelden in kerken en kapellen, omdat 'des Princen volck geen victorie en konde hebben, zoe langhe als die voors. geestelijcke persoonen hunne afgoederye binnen der stad continueerden'¹³.

Ook zuiver politiek stond de samenwerking van Katholiek en Protestant onder hoge druk. Toen Alva's leger eind 1572 oprukte, kwam elke stad voor de keus te staan: *zich overgeven of zich verdedigen*. De Protestanten, die de opstand als een vooral Protestantse zaak beschouwden, konden zich moeilijk voorstellen dat de Katholieken zich tot elke prijs tegen Alva zouden verdedigen en zagen hen daarom als potentiële verraders. Dit werd een 'self fulfilling prophecy', want hoe agressiever de Protestanten werden, hoe meer de Katholieken aarzelden, en hoe meer de Katholieken aarzelden, hoe agressiever de Protestanten werden. Een commissie uit de Staten meende in 1575, dat men eigenlijk 'de openbare exercitie van de pausselijkcke religie soude(n) behooren te gedoegen, ten waren de Papen ende Monnicken onse gesworen vijanden, gepooght hadden de selve tot oproer te misbruiken'¹⁴. Hier reikten zij dus de hand aan 's prinsen hofprediker. Beide waren in abstracto voor vrijheid voor de Katholieken, maar om politieke redenen, omdat de 'papen' de vrijheid 'tot oproer misbruikt' hadden, voelden zij zich genoopt hun de vrijheid om kerkdiensten te houden te ontnemen. Bij de onderhandelingen over de Pacificatie van Gent weigerden de Hollandse Staten dan ook het herstel van de godsdienstvrijheid voor Katholieken toe te staan.

Oranjes verwachtingen zijn in 1572 op verschillende punten niet uitgekomen. In Brabant en Vlaanderen vond hij minder weerklank dan hij gehoopt had. In Holland en Zeeland ontstonden al na enige jaren hevige conflicten tussen de voorstanders van een duidelijk omlinjnde kerk met een Calvinistische belijdenis (in de overtuiging dat deze geheel op Gods Woord steunde) en de voorstanders van een brede volkskerk. De laatsten waren talrijk en vooral invloedrijk in vele stedelijke magistraten en in de Staten als geheel. Toch hebben de eersten hun wensen grotendeels kunnen doorzetten. Op de synode van Emden hadden zij in oktober 1571, al voor het begin van de opstand, hun program duidelijk geformuleerd. Door hun vastbeslotenheid en hun hechte organisatie hebben deze 'preciesen' zich tegenover de 'rekkelijken' kunnen handhaven.

Oranje heeft zich er bij neergelegd, dat de kerk naar de wensen van de preciesen georganiseerd werd. In oktober 1573 heeft hij zich aan de kerkelijke tucht onderworpen, is dus officieel lidmaat van de gereformeerde kerk geworden, en heeft hij aangezetten aan het Avondmaal in de Dordtse kerk.¹⁵ Hij heeft zich er bij neergelegd. Daar waren goede redenen voor. Een scheuring onder de Protestanten zou ingaan tegen zijn hele streven naar verzoening en zou politiek uiterst onwenselijk zijn geweest. Bovendien, ook de kerkelijke tucht was een kwestie van maat en misschien heeft hij gehoopt dat hij door zijn toetreding een wijze matiging in de toepassing van de tucht zou kunnen bevorderen. Of was het toch niet een 'zich neerleggen bij', maar was hij in deze jaren de Calvinisten zo ver genaderd, dat hij hun opvattingen deelde?

Het overzicht van de preciesen in de kerkelijke organisatie en hun eis dat de lidmaten van de kerk zich aan de kerkelijke tucht zouden onderwerpen, waren de belangrijkste oorzaken waardoor, volgens de bekende schatting van het Hof van Holland, in 1587 nog niet 10 % van de bevolking zich had aangesloten bij de Hervormde kerk. Dat de opbouw van de nieuwe kerk zo werd vertraagd, zal ongetwijfeld aan de oude kerk ten goede zijn gekomen.

Oranje heeft zich er ook bij neergelegd, dat de Katholieke eredienst werd verboden. Het was hem onmogelijk de strijd tegen Alva's tirannie door te zetten en tegelijk de meest resolute vijanden van Alva in toom te houden.

Niet alleen Lumey heeft hij niet, - of liever: pas te laat, - kunnen temmen, de door hem benoemde gouverneur van Hollands Noorderkwartier, Sonoy, gedroeg zich nauwelijks beter. Zelfs zijn eigen troepen had hij niet in de hand, zoals 23 juli 1572 bleek bij de verovering van Roermond: 23 geestelijken werden toen gedood. Hij zal de gang van zaken hebben betreurd, maar voorlopig als onvermijdelijk hebben beschouwd. Het was immers oorlog en zelfs Alva's troepen molesteerden geestelijken? Al voor het begin van zijn veldtocht had hij in zijn proclamaties gezwegen over zijn plannen om de Katholieken te beschermen, kennelijk omdat hij verwachtte dat deze impopulair zouden zijn.

Daarbij moet men niet vergeten, dat de verdrukking van de Katholieken na 1572 en de vervolging van de Protestanten vóór die tijd niet op een lijn gesteld mogen worden. De Katholieke eredienst was in Holland en Zeeland verboden, zoals de Protestantse het voor 1572 was geweest, maar er vond geen gewetensonderzoek plaats en de doodstraf werd niet gehanteerd. De terechtstelling van Protestantse ketteren behoorde bij het regeersysteem van Philips II en elk doodvonnis is na rustig overwegen tot stand gekomen en uitgevoerd. De Katholieken die na 1572 hun leven voor hun geloof hebben gegeven, waren slachtoffer van het falen van Oranjes systeem. Toch was er natuurlijk voor die Katholieken die in 1572 in vertrouwen op de beloften de opstand hadden gesteund, alle reden om zich bedrogen te voelen en om te overwegen of het regime van Philips II toch niet het geringste kwaad was.

Het lijkt de vraag, of Oranje en zijn Protestantse tijdgenoten de Katholieken als een blijvende groep gezien hebben, of zij niet veeleer verwacht hebben, dat de oude godsdienst op den duur vanzelf overvleugeld zou worden door de 'gezuiverde'. Voor wie de ontwikkelingen na 1600 kent, lijkt dit vreemd. Toch lag de gedachte dat het Katholicisme onder de morele en politieke druk van de gezuiverde, Hervormde religie zou bezwijken in de eerste decennia van de opstand voor de Protestanten meer voor de hand, dan de verwachting dat beide godsdiensten eeuwen lang naast elkaar zouden blijven bestaan. In 1566 was het katholicisme in de Nederlanden weinig weerbaar gebleken. De verwachting dat de ijverig prekende Protestanten op den duur de oude kerk zouden vervangen was niet uit de lucht gegrepen. 'Le nombre de ceulx de la Religion icy est, ces dernières années, par une singulière grace de Dieu, tellement augmenté, qu'il en reste fort peu, si n'est quelques ecdésiastiques, qui soyent de contraire opinion', schreef Oranje in september 1574 aan zijn broer Jan.¹⁶

Misschien was de wens hier de vader van de gedachte, maar in ieder geval deze gedachte leefde bij Oranje. Dan zou de positie van de Katholieken in de nieuwe staat ook slechts een probleem van tijdelijke aard zijn.

Een geheel nieuwe situatie in de Nederlanden ontstond in 1576. In de Katholieke gewesten was de overtuiging gegroeid, dat de vrede hersteld zou moeten worden door een compromis met de Protestantse machthebbers in Holland en Zeeland.

Op 5 maart 1576 overleed 's konings landvoogd Requesens, enige maanden later begonnen de onbetaalde troepen te muiten en trokken naar Brabant om zich toe te eigenen wat ze meenden dat hun toekwam, maar op een andere manier niet kregen. Toen 's konings machtsmiddelen zo waren uitgeschakeld zagen de Katholiek gebleven gewesten enerzijds en Holland en Zeeland anderzijds de mogelijkheid om de vrede in de Nederlanden te herstellen. Te Gent sloten zij de bekende Pacificatie,¹⁷ in de hoop dat de koning deze als een voldongen feit zou accepteren. Samen zou men de Spaanse troepen uit het land verdrijven. Daarna zou men pogen een oplossing te vinden voor het kerkelijke probleem.

Hoewel de koning en zijn nieuwe vertegewoordiger Don Juan formeel de Pacificatie aanvaardden, waren zij toch niet bereid de concessies te doen die nodig waren voor een regeling met Holland en Zeeland. Na een jaar onderhandelen en intrigeren kwam de breuk tenslotte in december 1577.

De vertegenwoordigers van de Katholiek-gebleven gewesten verklaarden samen met Holland en Zeeland Don Juan tot vijand van het land. Weer was er oorlog, maar nu stredden de meeste Katholieke gewesten samen met de beide gewesten onder Protestantse leiding, Holland en Zeeland tegen de koning. Weer was er dus een samenwerking van Katholiek met Protestant, maar toch anders dan in 1572. De Katholieken en Protestanten waren nu territoriaal gescheiden en de Katholieke gewesten waren numeriek verre in de meerderheid.

In vele Brabantse en Vlaamse steden wantrouwden de burgers de zittende regenten in stadsbesturen en Staten. Vrijwel alle hadden deze onder Alva en Requesens functies bekleed. Kon men er nu op vertrouwen, dat zij met de nodige energie de strijd tegen Don Juan zouden voeren? Uit dit wantrouwen ontstonden al in 1577 in Brussel, Antwerpen en Gent colleges van burgers — in Brussel en Gent de XVIII-mannen genoemd — die een nieuw machtspectrum vormden naast en boven de zittende magistraat. Militante Calvinisten speelden hier een rol en hoe slechter de oorlog tegen Don Juan verliep, hoe agressiever en anti-Katholiek deze colleges werden.

Hetzelfde mechanisme dat in 1572-1573 de Protestanten in Holland en Zeeland de alleenheerschappij bezorgd had, werkte nu in grote delen van de Nederlanden. Van het begin af wantrouwden de Katholieken de agressiviteit van de Protestanten en wantrouwden de Protestanten de betrouwbaarheid van de Katholieken in de strijd tegen de koning, en beide terecht. Naarmate de zaken slechter gingen, groeide het wantrouwen. Weer interpreteerden velen alle rampen die het land troffen als een straf van de Hemel voor het dulden van Katholieken, resp. Protestanten. In Vlaanderen nam de strijd, vooral tussen Protestantse Gentenaren en Katholieke edelen, zelfs het karakter van een beginnende burgeroorlog aan.

Om hieraan een eind te maken, stelde Oranje een godsdienstvrede voor. *Religionsfried*, zei men meestal, daarmee duidelijk verwijzend naar de vrede van Augsburg, die in 1555 een einde had gemaakt aan de godsdienstoorlog in Duitsland. Overall waar honderd gezinnen er om vroegen, zou de minderheid vrijheid van godsdienstoefening krijgen. Deze bepaling zou ook aan de Katholieken in Holland en Zeeland ten goede komen. Men kan deze godsdienstvrede zien als een vooruitlopen op de beslissing van de Staten-Generaal, die volgens *de Pacificatie van Gent* na het vertrek van de Spanjaarden, 'als alle zaken in ruste ende versekerheyt sullen sijn', de godsdienstkwestie had moeten regelen. Onmiskienbaar is echter, dat de Protestanten zo buiten Holland en Zeeland meer mogelijkheden zouden krijgen dan bij de Pacificatie was afgesproken. Misschien zou een dergelijk voorstel kans gemaakt hebben, als men in vrede naar een compromis had kunnen zoeken. In de gespannen situatie van midden

1578 was het kansloos. De Katholieken verwierpen het in grote meerderheid; — velen zagen het hele plan slechts als een opstapje voor de Protestanten, anderen wilden er helemaal niet van weten. Waar de Protestanten de macht in handen hadden, waren zij evenmin geneigd de godsdienstvrede aan de Katholieken ten goede te doen komen. De Staten van Holland gingen er niet op in, in Gent heeft Oranje met grote moeite en slechts tijdelijk de gematigden die de godsdienstvrede accepteerden, aan de macht kunnen helpen.

In 1579 en 1580 werd de positie van de Katholieken snel moeilijker. In 1579 voerden de Staten-Generaal te Keulen onder bemiddeling van de keizer vredesonderhandelingen met de koning. Philips II kwam hier ver tegemoet aan de wensen van de Katholieken, maar voor de Protestanten waren zijn voorstellen onacceptabel. Toen de vrede niet doorging, verzoenden een aantal belangrijke Katholieke vertegenwoordigers van de Staten-Generaal zich met de koning zoals de hertog van Aarschot en de abt van St. Geertrui. Het is begrijpelijk, dat zij teleurgesteld en verontwaardigd waren over de loop die de gebeurtenissen hadden genomen: terwijl zij samen met de Protestanten de gemeenschappelijke strijd tegen Don Juan voerden, hadden de Protestanten hen als het ware in de rug aangevallen.

De strijd over deze vredesvoorwaarden verscherpte de tegenstellingen tussen Katholiek en Protestant, voedde het wantrouwen tussen Protestant en Katholiek. In elke stad bijna volgde een strijd tussen voor- en tegenstanders van de vrede. De overwinning van de laatsten bracht vaak verdrukking van de Katholieken met zich mee.

Nog één belangrijk Katholiek edelman bleef ook na de mislukking van de Keulse vredehandel de opstand steunen: Georges van Lalaing, graaf van Rennenberg, de gouverneur van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel. In maart 1580 verzoende echter ook hij zich toch nog met de koning. Op zich zelf was dit niet onbegrijpelijk. Hij deed het echter zo achterbaks, dat zijn overgang als het 'verraad van Rennenberg' de geschiedenis is ingegaan. Toen vertrouwden de opstandelingen geen enkele Katholiek meer.

Toen de situatie zo gepolariseerd was tussen Protestant / staatsgezind en Katholiek / koningsgezind, en alle groepen die een tussenweg tussen deze beide uitersten gewild hadden, alleen nog maar konden treuren over hun verloren illusies, verscheen de ban van Philips II waarbij hij een prijs stelde op het hoofd van Oranje.

Begin 1581 repliceerde deze met *de Apologie*.

Voor 1567 heeft Oranje, zelf nog Katholiek, gepleit voor een gematigd optreden tegen, later zelfs voor een zekere erkenning van de Protestantse minderheid. Na 1568 stuurde hij — zelf Protestant geworden — aan op een brede Protestantse kerk, die de meerderheid van de bevolking zou omvatten, maar pleitte tevens, voorzichtig, voor een erkenning van de rechten van de minderheid. Toen in 1572 een militant deel van zijn aanhang de Katholieke eredienst onmogelijk maakte, heeft hij zich erbij neergelegd. Tussen 1578 en 1580 herhaalde zich dit proces op bredere schaal, en weer legde Oranje zich er bij neer.

De vraag rijst, wat Oranjes eigenlijke bedoelingen waren? Was hij inderdaad een voorstander van een min of meer paritaire staat, waar twee godsdiensten gelijkberechtigd naast elkaar zouden bestaan, en heeft hij alleen uit politieke overwegingen, of liever omdat hij niet anders kon, het verbod van de Katholieke eredienst geaccepteerd? Of is dit beeld onjuist en was Oranje in zijn hart een Protestant, die om politieke redenen voor samenwerking met Katholieken pleitte?

In de Apologie beweerde hij, dat de Katholieke eredienst in Holland en Zeeland tegen zijn wens was verboden, maar een bladzijde eerder had hij gesteld, dat 'alle veranderinge die ter cause van de Religie is gekomen, veel meer een werck Godes dan der menschen is geweest'. Dat klopt niet met elkaar en brengt ons dus ook niet verder, nog afgezien van de vraag hoe groot de invloed van Oranje is geweest op de door zijn hofprediker gestelde tekst.

In al zijn handelen zien we een streven naar gematigdheid, naar een regeling die niet meer geweld en dwang met zich bracht dan onvermijdelijk was. Politieke overwegingen en respect voor de subjectieve overtuiging van anderen gingen hierbij hand in hand. Gewetensvrijheid was daarvoor essentieel, een soepele toepassing van strenge verboden gewenst, maar verder bepaalden de wisselende omstandigheden wat de beste, of de minst slechte, oplossing was. Wanneer allen zich wel zouden bevinden in één brede Protestantse kerk was dat hem vermoedelijk het liefste, maar zo lang er Katholieken waren, moesten deze niet meer verdrukt worden dan in de gegeven omstandigheden onvermijdelijk was.

Zo lijkt het ons, maar wie zal de verborgen gevoelens doorgronden van de Zwijger?

J. J. Woltjer

1 Niet-gedoopten (Joden en Islamieten) vielen niet onder deze regel.

2 Tot 1572 uitvoeriger behandeld in J.J. Woltjer, De politieke betekenis van de Emdense synode, in: D. Nauta e.a. (red.), De synode van Emden, oktober 1571 (Kampen 1971) 22-49. Voor de algemene achtergrond zie J.J. Woltjer, De vredemakers, in Tijdschrift voor Geschiedenis 89 (1976) 299-321, herdrukt in S. Groenveld en H.L. Ph. Leeuwenberg (red.), De Unie van Utrecht (Den Haag 1979) 57-87.

3 A.A. van Schelven, Willem van Oranje (Amsterdam 1943) 145. Vgl. ook aldaar 166 vv.

4 R.C. Bakhuizen van den Brink, Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog ('s-Gravenhage 1898) II 190-194.

5. Ibid. 205.

6. Zie voor de kerkelijke ontwikkeling na 1572 A.C. Duke en R.L. Jones, Toward a Reformed Polity in Holland, 1572-1587, in Tijdschrift voor Geschiedenis 89 (1976) 373-393.

7 W. Troost en J.J. Woltjer, Brielle in hervormingstijd, in Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 87 (1972) 307-353, spec. 352.

8 Duke and Jones, a.w. 381.

9. P. Bor, Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten en burgerlijke oneenigheden, I (Amsterdam 1679) 389-392.

10. Bakhuizen van den Brink, a.w. II 206.

11. A.A. van Schelven, De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de 16-eeuwsche Nederlanden. In zijn: Uit de strijd der geesten (Amsterdam 1944) 9-71, spec. 70.

12. I. C. Overvoorde, Advies van burgemeesters en gerecht van Leiden aan de Staten van Holland over de acta van de in 1578 te Dordrecht gehouden synode. In: Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis N.S. 9 (1912) 117-149. Vgl. O. Patio, Nihil pulchrius ordine. Contribution à l'étude de l'établissement de la discipline ecclésiastique aux Pays-Bas. Leiden 1971. (Kerkhistorische Bijdragen II).

13 J. van Vloten, de Beeldenstorm te Delft in april 1573. In: Bijdragen op 't gebied der

historische theologie 3 (1876)185-189, spec. 186.

14 Kerkelijke wetten op last van de Staten van Holland en Zeeland ontworpen in 1576. In C. Hooijer, *Oude kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten* (Zaltbommel 1865) 113-131, spec. 129.

15 Bartholdus Wilhelmi aan Consistorie van de Nederlandse kerk in Londen 23-10-1573. In: J.H. Hessels (ed.) *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum II* (Cantabrigiae 1889) 464470, spec. 469.

16. Willem van Oranje een Jan van Nassau 28-9-1574. In G. Groen van Prinsterer (ed.) *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau, le serie V* (Leiden 1838) 69-74, spec. 73.

17 Vgl. de bundel *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen* (Gent 1976).

Politieke ideologie in de Apologie²

1. Probleemstelling

Op 15 juni 1580 stuurde Alexander Farnèse, prins van Parma, het bevel rond, waardoor de verbanning van Willem van Oranje bij publikatie werd bekend gemaakt in de Nederlanden. Tegen deze *'Ban, ende edict by vorme van proscriptie'*, in naam van Filips II uitgegeven, volgde de *'Apologie ofte Verantwoordinghe' vanwege Oranje*.¹

Een kwarteeuw hadden beide partijen, hetzij met het woord, hetzij met de wapens, elkaar bekampt. Wellicht zetten beide partijen hun wederzijdse grieven nergens scherper tegenover elkaar. Maar stonden ook de doeleinden van beiden niet diametraal tegenover elkaar: onderwerping, respectievelijk vrijheid van een volk? Was het dan niet logisch, dat de menigvuldige vredes pogingen uit het afgelopen decennium — zo nog laatst in Keulen (1579) — keer op keer mislukten?²

Men kan zich afvragen, of de pennenstrijd beperkt bleef tot een scheldpartij met pikante bijzonderheden, dan wel of zich hier een oplossing aftekende naar een nieuwe politieke visie. Verschilde men ook politiek grondig van mening? Hoe dacht men over de verhouding van de vorst tot zijn volk en over de staatsvorm waarin zij moesten leven?³

2. Historische dimensie van de probleemstelling

Met het verschijnen van de Bourgondiërs in de Nederlandse geschiedenis wordt diepgaand ingegrepen in het landsheerlijk patroon. De uitbreiding van de hertogelijke macht door de verwerving van het graafschap Vlaanderen, stelde Filips de Stoute vooreerst in staat zijn Franse politiek beter te organiseren.

Een gelukkige huwelijkspolitiek bracht de Bourgondiërs in de gelegenheid verschillende gewesten uit de Lage Landen onder hun huis te verenigen. In enkele generaties was de Bourgondische machtspositie dermate gestegen, dat Filips de Goede enkel de titel en de kroon van een koning ontbeerde. Zijn zoon Karel de Stoute zette deze koninklijke aanspraken nog meer kracht bij.⁴

Parallel met deze machtsuitbreiding op Europees vlak verschenen interne structuurwijzigingen. Niet alleen de hofraad diende gereorganiseerd te worden, maar ook in de nieuw verworven gebieden dienden het bestuur, het gerecht en het beheer van de financiën aangepast, zo- niet opgericht te worden.⁵

Met de territoriale eenmaking en een overkoepelende organisatie belandden steeds meer facetten van het politiek en maatschappelijk leven in de sfeer van de hertogelijke belangstelling: een staand leger, een gemeenschappelijke wetgeving, een eenheidsmunt. De prerogatieven van de onderdanen werden daarbij in belangrijke mate gefnuikt, zolang de vorst sterk stond.

De machtige onderdanen uit clerus, adel en derde stand, die niet in de vorstelijke machtspolitiek waren geïntegreerd, gaven lucht aan hun ongenoegen om deze nieuwigheden bij een machtsvacuüm of wanneer de vorst zwak stond. De pogingen van de vorst om de standen door de Staten-Generaal aan zich te binden waren niet zo succesrijk. Dat werd duidelijk onder Maximiliaan I en Filips II.⁶

Het centralisatiestreven heeft vooral onder Karel V veel vooruitgang geboekt. De

² Dit artikel zouden wij samen met Prof. Dr. M. Baelde afwerken. Ons vroeger diensthoofd moest zich om gezondheidsredenen terugtrekken. Daarom dragen wij deze nota's aan hem op.

economische toestand na de oorlogsjaren uit de XVde eeuw werd aangezuiverd. Vooral grote ondernemers haalden winst uit de relatieve hoogconjunctuur. Dit verklaart wellicht, waarom men in de jaren 1580 een geïdealiseerd beeld van Karel V kon verspreiden. In het bestuur van het land evenwel ging men steeds verfijnder te werk om te rationaliseren en te centraliseren. De inrichting van de zogenaamde Collaterale Raden is een van de best gekende exponenten van dit streven.⁷

Onder Filips II vertroebelden de oorlogen met Frankrijk de situatie in de Nederlanden grondig. Grote staatsschulden, slechter economisch klimaat en werkloosheid stemden tot groot ongenoegen. Voor de oppositie gaapten grote kansen op verzet. Dit gold des te meer, daar Filips II met nog meer klem wilde bereiken wat zijn vader zelfs niet was gelukt in betere tijden.

De vorstelijke afwezigheid uit de Nederlanden, hervormingen zoals de herindeling van de bisdommen, het weigeren van de bijeenroeping van de Staten-Generaal, de overgrote invloed van Granvelle tot 1564, de drastische aanpak van Alva om alle hangende problemen manu militari op te lossen, zetten veel kwaad bloed. Niet ten onrechte is het optreden van Alva voor de Opstand eenzelfde escalatiewaarde toegeschreven als die van de Bartholomeïsnacht voor de Hugenoten in Frankrijk.⁸

3. De verhouding: vorst - onderdanen

De politieke debatten rond 1580 bieden ons een spectrum van opvattingen over de verhouding van de vorst tot zijn onderdanen.⁹ In die crisisjaren voor de vorstelijke macht worden accenten verlegd. Het belang van de rol van de Staten wordt benadrukt. In de verhouding vorst- onderdanen ligt meer klemtoon op het wederzijds verdrag tussen beide partijen.¹⁰

De vorst was verplicht zijn volk goed te regeren. Het volk van zijn kant moest de goede vorst helpen bij de uitvoering van zijn taak. Deze theorie werd in het licht van de godsdienstig-politieke situatie aangepast, terwijl anderzijds de voorstanders van de vorstelijke macht hun best deden om de soevereiniteit van de koning te verdedigen.

In Europa had de absolute monarchie bij Gods genade in de XVIde eeuw vooruitgang geboekt.¹¹ Elke vorm van medebestuur door onderdanen poogde men uit te hollen.

In de crisisperiode van de zeventiger jaren hielden sommigen, onder wie Jean Bodin, het bij dit systeem. Men moest de vorst nog meer macht toespelen. Appèl op de verdragstheorie en een grotere invloed van de Staten konden, volgens hem, de verwar- ring enkel doen toenemen.¹²

De monarchomachen¹³ zochten de oplossing in een andere richting. De ontwikkeling van de staatsidee, van de vorstelijke soevereiniteit en van het *ius resistendi* bekeken zij kritisch vanuit hun humanistische en juridische opvoeding, vanuit hun visie op de reële vorstelijke machtsontwikkeling en hun religieuze opvattingen, die grotendeels Calvinistisch gekleurd waren.

Monarchomachen streefden naar decentralisatie van de staatsmacht. Door de macht deels toe te wijzen aan de vorst, deels aan de standen, trachtten zij machtsmisbruik uit te sluiten. Dit wantrouwen tegen de absolute monarchie was onder meer gebaseerd op de overtuiging dat de politiek God en niet de vorst moest dienen. Wanneer de vorst zich dus als een tiran aanstelde, werd het wederzijds verdrag tussen vorst en volk opgeheven. Het volk had dan het recht om zich te verzetten en de politieke orde te herstellen: het bleef in de legaliteit. De vorst mocht wel aan het hoofd staan van een standenstaat, maar mocht zich niet veroorloven om soeverein de onderdanen de wet te dicteren.¹⁴

4. De verhouding vorst - onderdanen in 'Ban' en 'Apologie'

Filips II was van oordeel, dat hij zijn onderdanen nooit iets anders had gevraagd dan deze twee punten:

I° 'la Religion ancienne Catholique Romaine telle quelle avoit esté de tout temps gardée en nosdicts pays en

II° 'l' obéissance que de droit divin & humain nous estoit deüe'15. Alle problemen in de Nederlanden vonden volgens hem hun oorsprong in het niet naleven van deze twee punten.

Bij grondiger lectuur van de 'Ban' blijkt, dat Filips II deze twee punten eiste in volgende hoedanigheid: 'comme estant Prince absolut & souverain desdicts Paysbas'.16 Filips komt er in zijn ban zelfs meer dan eens op terug. Dat hij in de Nederlanden in die hoedanigheid niet wordt geëerbiedigd, ligt aan één man: Oranje: 'seul chef, auteur & promoteur de ces troubles & principal perturbateur de tout nostre estat, en somme, la peste publique de la republique Chrestienne'17.

In de praktijk betekende dit vorstelijk standpunt, dat het Protestantisme moest uitgeroeid worden en dat de onderdanen absolute gehoorzaamheid verschuldigd waren aan een soeverein vorst. Geen sprake van een wederzijds contract met de onderdanen. Filips II vergat, dat hij *landsheer* was. Hij had de onderdanen gezworen hun privileges te eerbiedigen, maar eiste als een koning volstreekte gehoorzaamheid.

Willem van Oranje van zijn kant wou zich reeds vóór de Apologie houden aan Tobéissance... deue au prince juste et légitime'18. Maar dan moest de vorst zich ook aan zijn verplichtingen houden, want het ging om een 'verbindinge over beyde sijden'.19 Hiermee wordt naar de Apologie vooral gezinspeeld op het onderhouden van een constitutie, zoals *de Blijde Inkomst van Brabant*.20

Filips II was meinedig. Tegen alle Goddelijke en wereldlijke wetten21, tegen 's lands privilegiën22, tegen artikelen van het Gulden Vlies23 pleegde hij allerlei misdrijven. Bovendien was de binding vorst-natie in de Nederlanden grotendeels onbestaande. Een uitgesproken Spanjaardenhaat doordeesemt gans de Apologie. Vandaar dat Willem het opneemt voor 'dit arm gemene volck', dat een 'vrij ende vranck volck is'. De Nederlanden mogen niet als overwonnen Indianen behandeld worden.

Alleen aan de Staten-Generaal voelt Willem zich 'onder ede verplicht'24. Zij zijn zijn getuigen. Hen port hij aan tot eendracht en meer beslistheid. Samen strijden zij voor het vaderland, tegen de vijand uit Spanje en de 'ghespaegnoliseerde'. Zij mogen over zijn lot beslissen. Omwille van de ontgoocheling over Filips II ging men op zoek naar een nieuwe landsheer. Op dat ogenblik was men in onderhandeling met de hertog van Anjou. Monarchen zoals Filips II waren ook elders in Europa synoniem geworden van tirannen. In deze experimentele fase waren trouwens ook gedachten over een nieuwe staatsvorm niet uit de lucht.

In de bestaande alternatieven, aristocratie of oligarchie, zag men niet veel heil. Hadden niet velen uit de adel zich al te zeer gecompromitteerd met de vorst?25 Alleen een democratie restte voldoende krediet, vooral in de vorm zoals zij zich in het Zwitserse Eedgenootschap had ontwikkeld.26 Deze voorkeur voor de democratie was trouwens gemeengoed onder de monarchomachen. Enkele maanden na de publikatie van de Apologie zou men bij het Plakkaat van Verlatinge de koning van Spanje vervallen verklaren 'vande Overheyt ende Heerschappye' van de Nederlanden. De soevereiniteit berustte nu bij de Staten-Generaal. Na de mislukte experimenten met kanshebbers-landsheren ontstond in het Noorden de Republiek, nadat Farnèse in het Zuiden het andere deel van de XVII Provinciën onder de 'gehoorzaamheid' van de

koning had teruggebracht.

5. Besluit

In essentie is de Apologie alleen goed te begrijpen, wanneer men de 'Ban ende Proscriptie' grondig heeft gelezen. Het verweerschrift van Willem van Oranje ontleent er als het ware zijn plan aan. Ruim vijftig maal knoopt men bij die tekst aan om de verdediging verder te ontwikkelen. In die zin is de apologie een antwoord met sterk persoonlijke inslag, omdat Oranje zich voorheen nooit zo gegriefd voelde.²⁷ Dit doelt niet alleen op de voorgenomen fysieke uitschakeling, maar ook op de vorstelijke poging om Oranje te isoleren van zijn achterban: de Staten-Generaal.

Om het contact met de Staten-Generaal te accentueren legt Oranje de nadruk op hun gemeenschappelijke strijd tegen de vreemde overheerser. Het plan van de vijand was zonneklaar: verdeeldheid zaaien in het kamp van de Opstand. Daarna zou de volledige onderwerping volgen van het volk en de uitroeiing van de religie.²⁸

Deze strijd wordt ideologisch onderbouwd door het beroep op gemeenschappelijke, politieke tradities. Deze waren in de laatste decennia sterk beïnvloed door godsdienstige, vooral Calvinistische denkbeelden. Hierdoor stonden zij diametraal tegenover het vorstelijk standpunt, waar de Katholieke godsdienst primair stond en waar het Romeinse recht en het Romeinse voorbeeld de voorkeur genoten bij vele belangrijke beslissingen.

Het veelvuldig beroep op de *Blijde Inkomst* en andere privilegiën, verder de bescherming van de verbroken rechtsorde van de standenstaat, het vasthouden aan het denkbeeld van een landsheer wijzen op een behoudende politieke optie. Het nieuwe geluid in de Apologie ligt in de uiterst scherpe afwijzing van de Spaanse vorst, die in de Nederlanden zijn rol als landsheer 'duysent en duysent mael' was te buiten gegaan²⁹. Het aangrijpen van het *ius resistendi* tegen een falende monarch leidt niet bepaald tot een verzetstheorie, evenmin tot het formuleren van een nieuwe regeringsvorm. Wel is er een uitgesproken voorkeur te onderkennen voor een staatsorganisatie, waarin de Staten-Generaal volwaardig de belangen van het volk vertegenwoordigen als verdedigers van hun oude privilegiën en gewoonten.³⁰

In die zin moet men de Apologie zien in een ruimere context. In Europa wordt tijdens de zeventiger jaren openlijk oppositie gepleegd tegen de absolutistische regeringsvorm. Vooral de monarchomaches hebben na de St.-Bartholomeusnacht (1572) deze oppositie vertolkt. In de Nederlanden zijn reeds vóór die tijd heel wat gelijkaardige denkbeelden te onderkennen. In de Apologie worden zij nogmaals hernomen, zonder dat men een directe afhankelijkheid moet vaststellen van de geschriften van Beza, Hotman of Mornay.

P. van Peteghem.

1. Voor een overzicht van de politieke geschiedenis in deze periode, zie drs. A.J. Tjaden: De 'Reconquista' mislukt. De opstandige gewesten 1579-1588 en dr. H. de Schepper: De 'Reconquista' mislukt. De Katholieke gewesten 1579-1588, in Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Bussum 1979, dl. VI, resp. pp. 244-257 en pp. 262-271. Voor meer inlichtingen over de totstandkoming van de Apologie, zie P.J. Blok, Prins Willem's Apologie, in: Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde V.4 (1917) p. 259-286.

2. Zie daarover M. Baelde en P. Van Peteghem, De Pacificatie in de Lage Landen; Gen. 1976, pp. 1-62, passim.

3 In deze bijdrage gaan wij voorbij aan de voorlopers van het politieke verzet. Zie daarover N. Mout, *Plakkaat van Verlatinge 1581*. Facsimile uitgave van de originele druk; 's Gravenhage 1979, p. 25-46.

4 P. Bonenfant, *Les projets d'érection des Pays-Bas en royaume du XVe au XVIIIe siècle*. Aperçu sur l'évolution de ce concept politique, in *Revue de l'université de Bruxelles*. XLI (1935-1936) pp. 159-169. Er moet opgemerkt worden, dat men onder Maximiliaan I, Karel V en Filips II steeds opnieuw met gelijkaardige projecten opdaagde.

5 W.P. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden de weg naar een moderne staatsvorm*, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde van Mechelen*, LXXVII (1973) pp. 7-26.

6 Voor eerstgenoemde, zie vooral R. Wellens, *Les Etats généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau (1464-1506)*, Heule 1974 (Standen en Landen LXIV).

7 M. Baelde, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578)*, Brussel 1965.

8. P. Mesnard, *Lessor de la philosophie politique au XVIe siècle*, Paris 1951, p. 365.

9. P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Utrecht 1978², vooral pp. 190-228. A.C.J. de Vrankrijker, *De motiveering van onzen opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581*, Nijmegen-Utrecht 1933.

10 G. Oestreich, *Die idee des religitisen Bundes und die Lehre vom Staatsvertrag*, in *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlijn 1969, pp. 157-178.

11 Zie vooral H. Quaritsch. *Staat und Souveränität*, Band I: *Die Grundlagen*, Frankfurt (M) 1970.

12. J.H.M. Salmon, *Bodin and the Monarchomachs*, in *Jean Bodin. Verhandlungen des internationalen Bodin Tagung in München*, München 1973, pp. 359-378.

13 Dit zijn letterlijk vertaald: bestrijders van de tirannen, nl. een groep auteurs van politieke geschriften uit de XVIde eeuw, die zich verzetten tegen het groeiend absolutisme van de vorst.

14 Zie vooral G. Stricker, *Das politische Denken der Monarchomachen. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Ideen im 16. Jahrhundert*, Heidelberg 1968. Voor recentere literatuur, zie R. Schnur, *François Hotman*, in *Journal of Modern History* XLVI (1974) pp. 517-521. R. Saage, *Widerstandsrecht und Toleranzprinzip im Aufstand der Niederlande*, in *Neue Politische Literatur* XXIV, 3 (1979) pp. 318-344.

15 *Ban et edict en forme de proscription, fait par la Maiesté du Roy nostre Sire alencontre de Guillaume de Nassau, Prince d'Oranges, comme chef et perturbateur de l'estat de la chrestienté*. Douay, chez Iean Bogard, 1580, C 2 = p. 16.

16 *Ibidem*, D = p. 23.

17 *Ibidem*, D = p. 23.

18. L.P. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Tac turne*, Brussel-Leipzig-Gent 1851, dl. III, pp. 140-154.

19. Zie *infra*, p. 119.

20. J. Mennesr, *De Staten van Brabant en de Blijde Inkomst van kroonprins Filips in 1549*, In *Standen en Landen* (1959) pp. 49-166. Noteer verder P.A.M. Geurts, *Het beroep op de Blijde Inkomst in de Pamfletten uit de Tachtigjarige Oorlog*, in *Standen en Landen XVI* (1958), pp. 1-15. Zie ook *infra*, *passim*, o.a. p. 119.

21 Zie *infra*, p. 99.

22 Zie *infra*, *passim*, o.a. p. 110.

21 Zie *infra*, p. 117.

24 Zie infra, p. 102.

25. Zie infra, p. 109.

26. A.A. van Scheluen, De Staatsvorm van het Zwitsersch Eedgenootschap den Nederlanden ter navolging aanbevolen, in *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, Brussel-Parijs 1947, dl. II, pp. 747-756.

27. Zie daarover het schrijven van de Prins aan de vorsten in Europa, hier met name aan Elisabet van Engeland, Al. Butler, *Calendar of State Papers, foreign series. On the reign of Elizabeth, January 1581 - April 1582*, Londen 1907, pp. 59-61.

28 Zie infra, p. 148.

29 Zie infra, p. 119.

30 Vergelijk met de situatie in 1576 bij W.P. Blockmans en P. Van Peteghem, *La Pacification de Gand á la lumière d'un siècle de continuité constitutionnelle dans les Pays-Bas*, in *Herrschaftsvertage, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze*, heraus gegeben von Rudolf Vierhaus, Göttingen 1977, pp. 220-234.

31 M.G. Schenk, *Prins Willem van Oranje. Geschriften van 1568*, Amsterdam - Sloterdijk 1933, passim.

Tolerantie, de moeilijke weg van ideaal naar praktische erkenning

Wie vandaag naar de historische wortels gaat peilen van de zo moeizaam gegroeide religieuze en ideologische tolerantie, zal op zijn geschiedkundige zoektocht noodzakelijk bij de figuur van Willem van Oranje blijven stilstaan. En toch heeft de moderne lezer aan diens Apologie nu niet zo direct inspirerende lectuur. Het stuk heeft immers het karakter van een heftig pamflet, dat overigens onmiddellijk na de publicatie ook bij medestanders kritiek uitlokte vanwege de ruwe toon en de onwaardige wijze van polemiseren. In Duitsland wensten Oranjes vrienden dat de Apologie niet verschenen was of tenminste gematigder was geweest.¹ Ook de Staten-Generaal schrokken blijkbaar van de felle betoogtrant en wensten zich niet te compromitteren door de officiële druk op hun naam uit te geven.²

Vanzelfsprekend moet men de in de zestiende eeuw gebruikte terminologie niet met hedendaagse maatstaven beoordelen. Er had zich in die tijd een eigen pamfletstijl ontwikkeld waarin de tegenstanders elkaar met de grofste verwijten en in de meest onbehoorlijke taal om de oren sloegen. Dit was een heel gangbare werkwijze om zowel vriend als vijand van zijn goed recht te overtuigen.³ Toch heeft Oranje blijkbaar zelf aangevoeld dat hij hier en daar de perken van de welvoeglijkheid te buiten was gegaan. Tot driemaal toe⁴ zegt hij zelf in de Apologie *dat het niet zijn gewoonte is andere lieden uit te schelden of zich in onbehoorlijke taal te buiten te gaan. Als dat wel gebeurt, dan is dit de schuld van de vijand die hem door de ban in uiterste nood gebracht heeft.*

Tegen die achtergrond moet men inderdaad de Apologie zien. Ze is een persoonlijke verdediging van iemand die als staatsman én als privé-persoon in het diepst van zijn wezen gekrenkt is; ze is meteen een heftige aanval op koning Filips en op alles wat met diens bewind kan geïdentificeerd worden, inclusief de paus, de geestelijkheid en de Katholieken. Zo worden dan alle registers van de hatelijkheid opengetrokken. Filips II is een bedrieglijke, huichelachtige, bloedschendige koning, een wrede tiran die er slechts op belust is zijn onderdanen te knechten en te vermoorden. Maar ook zijn medewerkers zijn dwingelanden en beulen. Het hele Spaanse volk is niets dan addereengebroed. Nu er een geldprijs wordt uitgelooft aan degene die hem zal vermoorden, begrijpt Oranje, naar zijn zeggen, zoveel te beter waarom iedereen gelooft dat de meeste Spanjaarden afstammen van de Marranen⁵ en Joden. Zij hebben een bijzondere 'deugd' overgeërfd van hun voorouders, die het leven van de Zaligmaker met gereed geld hebben afgekocht.

Aan het adres van de paus en de Roomse kerk worden verwijten gericht die men nu niet onmiddellijk zou verwachten van iemand die al die jaren geprobeerd had een matigende en verzoenende invloed uit te oefenen in de scherpe tegenstelling tussen beide religies. Haat en misprijzen tegenover het pausdom blijken al in de passage waarin Oranje de beschuldigingen weerlegt tegen zijn echtscheiding van Anna van Saksen en zijn huwelijk in 1575 met Charlotte de Bourbon. Het is bij hem nooit opgekomen hiervoor dispensatie te vragen bij de paus, de man immers die hem en zijn familie alle mogelijke kwaad heeft berokkend. Hij hoopt integendeel dat God hem de genade moge verlenen het pausdom tot in de grond te verderven en te vernielen.

Heel bitter tegen de geestelijken en de Nederlandse Katholieken wordt de prins dan als hij ingaat op de gebeurtenissen na 1572 in Holland en Zeeland en na 1576 ook in

de andere gewesten. Hij verheelt niet dat hij steeds gekant is geweest tegen het uitdrijven van de geestelijken en onderstreept de 'neersticheit dat wy als dan ghedaen hebben, op dat de een bij den anderen in vrede mochten blijven leven'. Maar hij brengt alle begrip op voor de rigoureuze beslissing van de Staten van Holland en Zeeland om de uitoefening van de Roomse religie te verbieden. En wat de uitgedreven geestelijken betreft: hoe kan men zulke lui laten genieten van 's lands privileges, die zij misbruiken om het land te verraden en in handen van de vijand over te leveren?

De beschuldiging dat hij overal de Katholieke gezagdragers en ambtenaren heeft laten afzetten, aanvaardt hij goedschiks. Eigenlijk is dit niet door hem, maar wel op gezag van de Staten gebeurd. Maar had hij daar zelf wél de macht en de gelegenheid toe gehad, hij zou hierin zeker nog consequenter te werk zijn gegaan. De scheiding van de provinciën, met alle kwalijke gevolgen vandiën had, zo meent Oranje, erdoor kunnen vermeden worden.

De Katholieke magistraten blijken immers overal aanhangers te zijn geweest van de koning, dus vijanden van hun eigen vaderland: 'Waer uut dat ghy wel kont mercken, Myne Heeren, hoe dat het seer wel is ghedaen, dat men se op velen plaetsen heeft verandert.'

Vergoelijkend spreekt de prins verder over de priesterjacht in Friesland. Weer drukt hij er op dat dit niet door zijn toedoen is gebeurd, maar toch vraagt hij alle begrip voor deze felle reactie na het 'verraad' van Rennenberg, de stadhouder van de noordoostelijke gewesten die de Unie van Utrecht had ondertekend maar op 2 maart 1580 onverwacht de zijde van Parma koos'. Vanaf dit ogenblik beschouwden de opstandelingen alle Katholieken als potentiële verraders.

Oranje blijkt op het ogenblik dat de Apologie geschreven werd tot de overtuiging te zijn gekomen dat het vreedzaam samenleven van protestanten en Katholieken niet langer mogelijk was. Het politiek en militair zeer ongunstig verloop van de Opstand, waarbij de afvalligheid en het verlangen om naar de gehoorzaamheid van de koning terug te keren inderdaad vooral bij de Katholieken zeer groot was, hebben hem daartoe geroept. Hij moet wel hebben ingezien dat de al te extremistische koers van de Calvinistische woelmakers, vooral in Gent, met hun Datheens en Hembyzes in allerlei schakeringen, mede de oorzaak is geweest van de groeiende afkeer van sommige groepen en gewesten van het bewind der Staten-Generaal. Lang nog heeft hij geprobeerd de middelpuntvliedende krachten weer samen te snoeren. Zo waren zijn aanvankelijke reserves tegenover de Calvinistische stempel van de Unie van Utrecht mede ingegeven door zijn verlangen om, vasthoudend aan zijn ideaal van religievrede, alsnog tot een waarachtige pacificatie te komen. Veel verwachtte hij in dit opzicht van de Keulse Vredeshandel (mei-december 1579) een initiatief van de Duitse keizer Rudolf II, die rusteloos ijverde voor vrede tussen Filips II en al zijn Nederlandse onderdanen.

De onverzoenlijke houding van de Spaanse koning op het punt van de religie, daarin krachtig gesteund door de pauselijke afgezant, deden de onderhandelingen weer op niets uitlopen. Een aantal vooraanstaande Katholieke vertegenwoordigers in de Staten-Generaal verzoenden zich daarop met de koning.

Na deze mislukking bleef er in Oranjes ogen nog slechts één weg over, deze naar de definitieve breuk met de vorst. Meteen ook verbond hij de zaak van de Opstand aan deze van de gereformeerde godsdienst. Het is Gods beslissing geweest dat de ware religie in de Nederlanden ingeplant werd, zo meent hij daar waar hij stelt dat 'alle veranderinge die ter cause van de Religie is gekomen, veel meer een werck Godes

dan der menschen is geweest'. Helemaal op het eind van de Apologie gaat hij hier verder op in.

Weliswaar wil hij zich niet uitspreken over de vraag welke de ware religie is. Dat laat hij over aan 'de ghene die in desen beter geoeffent sijn dan wy'. Wat nochtans zijn eigen overtuiging betreft: een ieder weet dat hij trouw de gereformeerde godsdienst is toegedaan. Hij bezweert de Generale Staten niets te ondernemen tegen de Hervormde godsdienst, want zonder de vrije uitoefening daarvan kan het land geen drie dagen stand houden. Immers, het getal aanhangers is sterk gegroeid en de haat tegen de paus is in de harten van de Nederlanders al te diep ingeworteld sinds diens schandelijke handelingen tegen de staat van deze landen zo duidelijk ontmaskerd zijn. Het verjagen van de aanhangers van de nieuwe leer zou als gevolg hebben dat het hele land verlaten, arm en ellendig zou achterblijven, terwijl vreemde landen met mensen en goederen zouden verrijkt worden. Meer nog. Men mag niet ontkennen dat er onder de Rooms en veel lieden van eer zijn, beziel met oprechte vaderlandsliefde. Maar het is anderzijds een vaststaand feit dat men onder de Calvinisten er niet één zal vinden die contacten onderhoudt met de vijand. Integendeel, zij stellen zich allen eendrachtig tegen hem teweer.

Uit die woorden moet men besluiten dat de prins in de toenemende nood ging berusten in een soort van opstand die de idealen van eenheid van alle Lage Landen en een verdraagzaam naast elkaar blijven wonen van Katholiek en Protestant volkomen losliet. Nu hij moest kiezen, koos hij tegen de oude kerk en vertrouwend op de kracht van het Calvinisme zou hij de vrijheid van de nog trouw gebleven Nederlanden bevechten. Het zijn dan voor de hand liggende tactische overwegingen die hem zichzelf laten voorstellen als iemand die eigenlijk altijd al een overtuigd Protestant is geweest. Zo verhaalt hij hoe hij in het vaderhuis op de Dillenburg reeds van kindsbeen af de nieuwe religie in het hart gedragen heeft. Weliswaar is hij ten gevolge van zijn opvoeding aan het hof in Brussel Katholiek geworden, maar toen ging zijn aandacht naar wapens, jacht en andere oefeningen van jonge edelen, veel meer dan naar 't gene dat onse salicheit was belangende'.

Ook in zijn Katholieke tijd nochtans had hij een grondige afkeer van terechtstelling van mensen van de 'religie'. En vol overtuiging voegt Oranje hieraan toe: overigens is naar waarheid juist deze (= de gereformeerde) religie alleen waardig die naam te dragen, want ze staat ver verheven boven alle andere godsdiensten. Verschillende keren nog in de Apologie herhaalt hij dat aan de oprechtheid van zijn eigen gereformeerde overtuiging nu wel niemand meer twijfelt.

Is dit dan de Oranje van de Apologie: *een Protestant die zich in religieuze onverdraagzaamheid al even hartstochtelijk laat meeslepen als veel partijgenoten en tegenstanders?* Het gaat niet op de scherpe toon te verontschuldigen door te verwijzen naar de eigenlijke auteur, de hofprediker Villiers. Oranje maakte de Apologie tot de zijne, en is bijgevolg volkomen verantwoordelijk voor de inhoud.

Bij de beoordeling hiervan houde men toch voor ogen dat de prins op dat ogenblik in een radicale hoek was gedreven waarin hij zich eigenlijk niet thuis voelde. Het staat natuurlijk vast dat hij officieel Calvinist was sinds hij in 1573 publiekelijk was overgegaan naar de nieuwe kerk. Ook politiek sprak hij zijn geloof uit in de Calvinistische kern, die immers in zijn ogen de meest strijdbare en standvastige groep vormde binnen de opstandige partij. Maar, al was zijn streven er op gericht de gereformeerden in de door hen veroverde posities te handhaven, dan nog wilde hij er rekening mee houden dat de grote meerderheid van de natie in Noord en Zuid, althans

voorlopig nog, tot de Roomse kerk behoorde. Zijn persoonlijke overtuiging dat straffe gewetensdwang ontoelaatbaar was en dat geen enkele omstandigheid het aansteken van een brandstapel of het hanteren van het beulzwaard tegen andersdenkenden kan rechtvaardigen, ging zo hand in hand met zijn politieke overwegingen. Hier was voor hem eendracht tegenover de Spaanse verdrukker niet verzoenbaar met intolerantie tegenover de Katholieke eredienst. Die politiek is bezwaken, niet omdat zij onwezenlijk was of door hem met gebrek aan doorzicht of volharding was uitgevoerd, maar omdat de tegenstromingen te sterk en vooral de krijgskans te ongunstig waren.

Achter de te ongenueanceerde zwart-wittekening, mede te verklaren door de zoëven geschetste omstandigheden, vindt men in de Apologie dan toch overtalrijke verwijzingen naar het ideaal dat de prins zich steeds had gesteld: beëindigen van de vervolgingen, opheffen van een al te straffe gewetensdwang, temperen van de passies, neutraliseren van de springstof die er in overvloed lag in de godsdienstkwestie. Zo kon hij zijn haat tegen Filips II motiveren door zijn instinctieve afkeer van tirannieke onverdraagzaamheid en van onmenselijke wreedheid tegenover hen die een andere overtuiging bezitten. Onder meer beschrijft hij zijn hevige emotie toen hij in 1559 in Frankrijk uit de mond van Hendrik II het bestaan vernam van een plan, uitgewerkt door de hertog van Alva en met medeweten van Filips II, om zowel in de Nederlanden als in Frankrijk alle verdachten van Protestantisme eens en voorgoed uit te roeien.⁸

De dreiging van de invoering van een inquisitie die erger zou zijn dan de Spaanse, was voor Oranje ondragelijk. Op dit ogenblik, zo zegt hij, was het dat hij voor zichzelf beslist heeft zijn beste krachten in te spannen om het Spaanse gespuis uit het land te helpen verjagen. In een verdere passage verhaalt hij dan hoe koning Filips II bij zijn definitief vertrek uit de Nederlanden, vlak voor hij in Zeeland inscheepte voor Spanje, hem uitdrukkelijk beval de edelen van wie vermoed werd dat ze van de nieuwe religie waren, te laten terechtstellen. In plaats van dit bevel op te volgen, zou Oranje integendeel de betrokkenen hebben laten waarschuwen. Zo ook had naar zijn zeggen zijn tussenkomst op de vergadering van ridders van het Gulden Vlies en de belangrijkste leden van de Raad van State begin 1566 in Hoogstraten geen andere bedoeling dan dat degenen die hun afkeer uitspraken van vervolgingen, terechtstellingen, banvonnissen, confiscatie, 'gheen ghebreck en souden hebben van een hoofd ofte voorstaender die sulcks sonde willen beletten'.

Dit is toen niet doorgegaan, maar toch heeft hij zijn morele steun gegeven aan de edelen die op 5 april 1566 het Smeekschrift gingen aanbieden aan de landvoogdes, waarin gevraagd werd de inquisitie en de plakaten op de ketterij voorlopig te schorsen. Al die tijd heeft hij niet opgehouden de landvoogdes en de collega's van de Raad van State te waarschuwen voor de kwalijke gevolgen indien er niet gematigder werd opgetreden. De daaropvolgende hagepreken heeft hij niet goedgekeurd, maar toen ze er eenmaal waren heeft hij de landvoogdes aangeraden ze te tolereren. Wat de beeldenstorm betreft is het bekend 'dat wy aen sulcke wyse ende manniere van doen noyt gheen behaghen en hebben ghehad'.

Als motief voor zijn vertrek uit de Nederlanden in april 1567 geeft Oranje aan 'dat wy niet en wouden gedooghen dat de Spaensche Inquisitie in onsen gouvernementen soude aenghenomen werden'. Zo lang hij geen middel zag om de Nederlanden uit de vervolging te bevrijden, hield hij zich 'vredelick ende stille'.

Toen de watergeuzen in 1572 vaste voet kregen in de Nederlanden, heeft hij zich steeds tegen uitpattingen verzet. Met name heeft hij het vermoorden van religieuzen

steeds ten stelligste afgekeurd: eenieder weet 'hoe dat wy van sodanigh gewelt eenen naturelicken aftreck hebben'. Sommige schuldigen van deze moordpartijen heeft hij laten terechtstellen, terwijl zelfs edelen van groten huize zoniet met de dood, dan toch met langdurige hechtenis gestraft werden.

In duidelijke taal maakt hij dan zijn standpunt bekend tegenover de beschuldiging dat hij de gewetensvrijheid heeft willen doorvoeren. Als men hieronder goddeloosheid of ongebreidelde vrijheid in religieuze aangelegenheden bedoelt, dan is die beschuldiging totaal uit de lucht gegrepen. Wel is het waar dat de oplaaierende brandstapels hem nooit welgevallig zijn geweest en dat hij altijd voorstander was van het stopzetten van de vervolgingen.

Wat verder gaat hij hier dieper op in, nu in meer genuanceerde termen: niet alleen hanteren de Spaanse machthebbers het wapen van de gewetensdwang, ze onderwerpen de bevolking tevens aan knevelarijen van de geest. Zo werd het studeren aan buitenlandse scholen en universiteiten — met uitzondering van deze te Rome — verboden, "t ghene dat noyt meer gehoort noch gesien en was".⁹ Aldus baant men de weg voor onwetendheid en barbaarse verduistering van alle vrije kunsten en wetenschap. Is het niet door de omgang met allerhande geleerden dat deze gewesten grote geesten hebben voortgebracht die de roem vormen van ons land? Ook de installatie van de nieuwe bisschoppen had tot doel niet alleen de lichamen te verbranden maar ook 'de conscientien te pijnighen ende te tyranniseren'. Bewijzen zijn er genoeg dat men met de bisschoppen de vervloekte inquisitie heeft willen invoeren. Getuige onder meer het college van het Brugse Vrije: de pensionaris van het Vrije werd tot tweemaal toe op de pijnbank gelegd teneinde van hem te vernemen welke schepenen als hun oordeel te kennen hadden gegeven dat de inquisitie moest geweigerd worden.¹⁰

Dan kwam de Pacificatie van Gent die werd 'besloten met so grooter blijshap ende vernoeghinghe des volcks... dat by mans ghedencken dies ghelijcke niet en is ghehoort worden'. Maar don Juan van Oostenrijk, die eerst de eed had afgelegd op de Pacificatie, was de eerste die ze schond. Het is juist dat het aan Holland en Zeeland verboden was zich in andere provinciën met de invoering van de nieuwe religie te bemoeien. Maar het was niet verboden aan de Statenvergaderingen van de provincies zelf een nieuwe religieuze orde in te voeren, zoals blijkt uit art. II en 12 van de Pacificatie. In feite zijn de onderhandelaars van de tegenpartij zeer naïef geweest. Toen ons gezantschap hun suggereerde in hun provinciën enige vrijheid van godsdienstuitoefening te tolereren, antwoordden ze dat dit niet nodig was aangezien Brabant en Vlaanderen toch geen verandering van de religie zouden wensen. Ze hebben zich lelijk misrekend!

Wat de godsdienstige verandering in sommige steden van Holland en Zeeland betreft, stelt Oranje kort en goed dat dit niet met zijn toestemming is gebeurd en 'oock dat daer veel dinghs is ghebeurt daer wy gheen behaghen aen en hadden: Ende in Vlaenderen desgelijcken'.

Samenvattend kan men dus wel stellen dat de Oranje zoals hij in religieus opzicht in de Apologie naar voren treedt, de overtuigde Calvinist is. Niet ten onrechte neemt hij een plaats in onder de tien standbeelden van vooraanstaande reformatoren op het 'Monument international de la réformation' te Genève. Weliswaar heeft hij dan als Calvinist slechts misprijzen voor de Roomse superstitie, maar toch heeft hij lange tijd een regeling aanvaardbaar en wenselijk geacht waarbij Rooms en Hervormden vreedzaam samenleven. Deze regeling was voor hem althans verre te verkiezen boven de gruwelen van de burgeroorlog of van de genadeloze vervolging. In deze

verdraagzaamheid ligt niet zozeer een positieve waardering besloten van de godsdienstige overtuiging van de tegenpartij. Zij houdt slechts in mekaar met vrede te laten en te dulden, en is de onvermijdelijke consequentie voor eenieder die ernst maakt van het beginsel van de gewetensvrijheid.

Ongetwijfeld heeft Oranje, veel meer allicht dan veel Calvinistische tijdgenoten, het betreurd dat na 1580 een vreedzaam samenleven van de aanhangers der beide godsdiensten niet meer mogelijk was. Het 'plakkaat van verlatinge' van 1581 stelde een eind aan de fictie van getrouwheid aan de koning van Spanje en maakte meteen de weg vrij voor de officiële wering van het katholicisme. De prins incasseerde met de 'verlatinge' de nederlaag van zijn Groot-Nederlandse ideaal en zijn daarmee nauw samenhangend tolerantiebeginsel.

Toch is zijn behoedzaam streven krachtig blijven nawerken. De voorstanders van een Calvinistische theocratie hebben in de Republiek nooit hun zin gekregen omdat regenten met het humanistisch-tolerante stempel van het slag van een Paulus Buys (1531-1594) of een Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) hun dat blijvend hebben kunnen beletten. Aldus ontstond een staat waarin tenminste niemand met harde dwang verplicht werd Protestant te worden en waar althans het gebruik van pijnbank of brandstapel als middel daartoe onbekend waren.

Het is de verdienste geweest van Oranje dat hij in een 'fanatieke' eeuw, een periode waarin iedereen zijn geloof boven alles schatte, in de Nederlanden de gezaghebbende voorman heeft willen zijn van degenen die bereid waren om met andersdenkenden samen te werken voor een gemeenschappelijke zaak. Met zijn voorstaan van onderlinge verdraagzaamheid was hij in het toenmalige Europa zeker geen eenzame. Hij sloot aan bij een sterke stroming die de noodzakelijkheid van geweldloos samenleven van Katholieken en Protestanten begon te beseffen. Het tolerantieprobleem, het vraagstuk van het recht om zijn godsdienstige overtuiging openlijk te belijden, was eigenlijk al ontstaan op het ogenblik dat er een nauwe binding tussen godsdienst en staat was gegroeid. Het was in de zestiende eeuw dat de vraag welke houding men diende aan te nemen tegenover 'kettters' tragische vormen aannam. Door de opkomst van het Protestantisme werd immers een eind gemaakt aan de op geloofseenheid gefundeerde christenheid. Er ontstond een situatie die tot dan vrijwel onbekend was en waar men tijdens de voorafgaande eeuwen niet of nauwelijks mee was geconfronteerd geweest.

De eerste reactie van de meeste landen tegen de opkomende reformatie was er een van vervolging en bestraffing. Mettertijd bleek evenwel dat deze houding nergens tot een duurzame oplossing leidde en overigens waren steeds minder gezagsdragers bereid het bloedige middel van de geloofsvervolging te blijven hanteren. Verschillende Europese staten kwamen tot een eigen regeling voor het zo netelige godsdienstvraagstuk.

Zo had in het Zwitsers Eedgenootschap reeds in 1531 elk kanton een eigen keus gedaan in religieus opzicht, zonder dat deze godsdienstige verscheidenheid afbreuk deed aan de onderlinge band.

In het Duitse Rijk was in 1555 de godsdienstregeling van Augsburg tot stand gekomen. Maar zowel in het ene als in het andere geval bleef men trouw aan het beginsel dat in één staat of in één politieke entiteit slechts één godsdienst mag warden toegelaten. Zo erkende de godsdienstvrede van Augsburg Katholieke en Lutherse staten, waartoe uitsluitend mensen van hetzelfde geloof als de landsheer mochten behoren (het culla regio eins religio-beginsel). Dissidenten werd slechts toegestaan met hun bezittingen naar de staat van hun godsdienst uit te wijken.¹³

Eenzelfde geest als Augsburg ademt in feite ook de door Guy de Brès te Doornik opgestelde Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561). In art. 36 wordt daarin aan de overheid als taak opgelegd 'alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien, het rijk van de antichrist te gronde richten'.¹⁴

In het zestiende-eeuwse Europa bleef de afwijkende godsdienstige overtuiging als dwaling en daarmee als kwaad bestempeld, en ook de reformatie betekende geen principiële doorbreking van dit denkkader.

Wel begon geleidelijk begrip te rijzen voor de goede trouw en voor het onschuldig in dwaling verkeren van andersgelovigen. Vooral in Frankrijk kwam de idee van de wederzijdse verdraagzaamheid omstreeks 1560 aan bod in tal van geschriften, onder meer van de Protestantse humanist Sebastiaan Castellio (1515-1563) en de Franse kanselier Michel de l'Hôpital (1507-1573). Zij en de zogenoemde 'politiques' onderstreepten de plicht geen gewetensdrang uit te oefenen en de noodzaak om staat en godsdienst niet meer zo eng met elkaar te verbinden.

Ten gevolge van politieke omstandigheden werden deze principes in Frankrijk spoedig in de praktijk gebracht. In weerwil van de vervolgingen immers vormden de Calvinisten er rond 1560 reeds een beduidende en georganiseerde minderheid, en ze buiten de zwakheid van de laatste koningen uit de Valois-dynastie uit om religievrijheid te bekomen. Door het *Edict de Janvier* van St. Germain (1562) werd aan de Protestanten de uitoefening van hun godsdienst in de buitenkwartieren van de steden en op het platteland toegestaan. Daarmee kregen de Franse Hervormde kerken een zekere erkenning en enige rechten. Na de telkens opnieuw oploeiende reactie, waaronder de Bartholomeusnacht van 24 augustus 1572 de meest bloedige was, volgden weer edicten en vredesverdragen (Amboise 1563, Longjumeau 1568, St. Germain 1570, La Rochelle 1573, Beaulieu: 'Paix de Monsieur' 1576, Bergerac 1577). Ze waren weliswaar van korte duur maar bezaten toch voor de gereformeerden en voor de voorstanders van de tolerantie een grote propagandistische waarde omdat ze het principe aanvaardden dat er onder de inwoners van het gebied van één enkele landsheer twee vormen van religie bestonden.¹⁵

Het zijn vooral deze ideeën uit Frankrijk die in de Nederlanden, en met name door Willem van Oranje zijn overgenomen. De tolerantie-politiek werd er als noodzakelijk beschouwd om de politieke en tegelijkertijd godsdienstige moeilijkheden het hoofd te bieden.¹⁶ Hier was de geest van de Pittennaar Joris Cassander (1514-1566) nog levendig, de man die na zijn vertrek uit Brugge in de zestiger jaren zowel in Duitsland als in Frankrijk omwille van zijn streven naar dogmatische tolerantie door velen beschouwd werd als een geschikte figuur om bemiddelend op te treden bij oecumenische ondernemingen.¹⁷

Tevens werd voor de argumentatie ruimschoots geput uit de geschriften van Castellio die verschenen in Nederlandse vertaling¹⁸, en iemand als Dirk Coornhert uit Haarlem (1522-1590) verklaarde publiekelijk *dat hij meer waarheid, meer vroomheid en meer stichting gevonden had in één bladzijde van Castellio dan in alle boeken van Calvijn en Théodore de Bèze samen*. Zowel bij de adel, als in de gewestelijke justitieshoven en de stedelijke schepenbanken groeide het onbehagen over de strenge vervolgingen en bestond er niet langer bereidheid om de inquisiteurs onvoorwaardelijk te steunen of de plakaten op de ketterij naar de letter toe te passen.¹⁹

Al in 1566,²⁰ na de beeldenstorm, had Oranje geprobeerd de gemoederen te bedaren door in Antwerpen, Holland en Utrecht aan de Calvinisten een grote mate van godsdienstvrijheid toe te staan. Een gelijkaardige oplossing had hij, bij monde van Marnix van Sint-Aldegonde, in 1572 voorgesteld aan de Staten van Holland te

Dordrecht, maar die tussenweg was ook toen, nu door de gereformeerden, verworpen. Een 'nieuwe kans kwam er met de Pacificatie van Gent in 1576. De verschillende Nederlandse gewesten aanvaardden elkaar voorlopig ondanks de godsdienstige verschillen. Alvast werden de plakaten op de ketterij geschorst, terwijl het vergelijk een definitieve regeling van het godsdienstvraagstuk in het vooruitzicht stelde. Die regeling kwam er echter niet. In de nog Katholieke gewesten konden gereformeerde groepen ongehinderd in de openbaarheid treden en begonnen ze plaats te eisen voor de uitoefening van hun eredienst, dus openlijke erkenning, terwijl Holland en Zeeland zich bleven verzetten tegen de herinvoering van het katholicisme. Katholieken en Protestanten verweten elkaar voortdurend de overeenkomst van Gent te hebben geschonden. De bedreigde eenheid kon dus slechts hersteld worden indien men voor het religievraagstuk een compromis vond waarmee de beide partijen akkoord gingen.

De zogenoemde 'Religionsfried' of religievrede moest hiervoor een uitkomst bieden. Daar toedoen van Oranje kwam in juni 1578 in de Staten-Generaal het voorstel aan de orde dat in de steden en de grote dorpen aan tenminste honderd gezinnen, en in de plattelandsdorpen aan de meerderheid van de bevolking op hun verzoek vrijheid van godsdienstuitoefening moest worden toegestaan, ook als de geloofsovertuiging van de aanvragers afweek van die der gewestelijke regering. Als principe werd daarbij uitdrukkelijk gesteld 'dat elck, aengaende de voorschreven twee Religien²¹ vry ende vranck mach blyven, soo hy voor Godt verantwoordt wilt, in sulcker manieren, dat den eenen den anderen niet en sal moghen storen...'.²²

Van meetaf aan al lieten Holland en Zeeland het afweten, en verklaarden ze niet bereid te zijn het openlijk uitoefenen van de Katholieke eredienst weer toe te staan. De enige stad waar een ernstige poging werd gedaan om de godsdienstvrede in praktijk te brengen, is Antwerpen geweest. In Gent was Jan van Hembyze niet te overreden; hij verklaarde het godsdienstvergelijk slechts te zullen aanvaarden als het Calvinisme in alle Zeventien Provinciën zou toegestaan zijn. Hij werd er krachtig gesteund door de predikant Pieter Datheen die vanaf eind september niet ophield tegen de religievrede te preken en het onvoorstelbaar achtte dat een christelijke overheid bereid en gerechtigd kan zijn om de Roomse afgoderij weer in te voeren. Hij ondermijnde in de stad het vertrouwen in de prins, bekritiseerde niet alleen diens politiek, maar belasterde ook zijn persoon en verklaarde hem voor *een huichelaar en een verrader*. Na verloop van enkele weken was de toestand in Gent zo wanhopig, de haat van de gereformeerden tegen de Roomsens zo groot, dat Oranje zou uitgeroepen hebben: „vigtich duysent menschen sijn vervreemt van den Evangelie om de sake van Ghendt, het is ongeloofelyck wat eenen laster dat het Evangelium lijdet om die van Vlaenderen...".²³

Gesteund door de Heer van Ryhove, wiens Calvinistisch fanatisme geremd werd door zijn bewondering voor Oranje, slaagde de prins er in Gent te kalmeren. Op 2 december 1578 deed hij er zijn intrede en op 27 december bracht hij er de stad toe de godsdienstvrede te accepteren. Maar nauwelijks was hij een paar weken uit de stad, of Gent trad toe tot de Unie van Utrecht (4 februari 1579), en zag hierin een voorwendsel om zich niet meer aan de vrede te houden; begin maart hernam, heviger dan ooit, de hetze tegen de geestelijkheid.²⁴

Op religieus gebied bepaalde de Unie van Utrecht dat in Holland en Zeeland de toestand onveranderd zou blijven, terwijl de overige gewesten vrij waren de godsdienst hetzij volgens de godsdienstvrede, hetzij op een andere wijze te regelen, mits niemand om zijn geloof werd vervolgd en kloosterlingen en geestelijken uit hun

in beslag genomen goederen alimentatie zouden ontvangen. Maar na de afscheiding van de Waalse provinciën, na het verraad van Rennenberg in 1580 en tegenover de succesvolle militaire acties van Parma, grepen de Unieprovincies allemaal naar het straffend en beveiligend gebaar van Holland en Zeeland.

Zoals trouw aan Spanje noodzakelijkerwijze trouw aan het katholicisme moest zijn, zo leidde de breuk met de Spaanse koning tot de afschaffing van het oude geloof en oplegging van het nieuwe. Op grond van hun recht op particuliere regeling van 't point van religie' verboden alle gewesten onder de Unie van Utrecht in 1580 en 1581 overal officieel de uitoefening van de Katholieke eredienst en sloten de kloosters. Hiermee was de situatie in de Republiek voor ruim twee eeuwen vastgelegd. Art. 13 van de Unie, waarin verklaard werd 'dat een yeder particulier in syn religie vry sal moghen blyven ende dat men nyemant ter cause vande religie sal mogen achterhaelen ofte ondersoecken', hield niet in dat er een andere dan de gereformeerde religie *openlijk* mocht worden uitgeoefend, alleen dat aan een ieder gewetensvrijheid werd toegezegd en dat de overheid niet tot vervolging zou kunnen overgaan.²⁵

In de praktijk is er dan ook in de Republiek een vrij grote mate van tolerantie gegroeid, die schril afsteekt tegen de onverdraagzaamheid in de Zuidelijke, Spaanse Nederlanden, waar het katholicisme opnieuw staatsgodsdienst werd. Daar werd het *cuius regio* dus religiorecept maar al te letterlijk toegepast. De plakkatens uit de tijd van Keizer Karel V bleven er van kracht, maar wel kwam na 1597 geen uitvoering van doodstraffen om godsdienstige redenen meer voor.

Het genoemde recept bleef overigens eeuwenlang de godsdienstige kleur van een groot deel van West-Europa bepalen. Noorwegen, Zweden, Denemarken en Engeland bleven omzeggens integraal Protestant en volgden de godsdienst van de vorst. In het Duitse Rijk, met inbegrip van Oostenrijk, en in Zwitserland kreeg elke staat respectievelijk elk kanton zijn eigen religieus uitzicht. Italië, het Iberisch schiereiland en de Spaanse — later Oostenrijkse — Nederlanden waren Katholiek. Zo was ook Frankrijk, alhoewel hier tot de intrekking van het *Edict van Nantes* (1685) enige beperkte rechten werden toegekend aan de Protestanten. Overal gold het beginsel dat de overheid de godsdienst vaststelde van de bevolking. In zekere mate gold dit ook voor de Republiek der Verenigde Provinciën maar de Hervormde kerk is daar nooit een eigenlijke staatskerk geweest. De polemiek rond de vraag of de Opstand een religie- (haec religionis ergo) dan wel een vrijheidsstrijd (haec libertatis causa) was, werd reeds tegen het einde van de zestiende eeuw ten gunste van de laatste leuze beslist: de Hollandse regentenklasse huldigde sindsdien de overtuiging dat de strijd tegen Spanje niet de vestiging van een welbepaalde godsdienst, maar de vrijheid tot doel had. Zo ook was er in de politiek van principiële wering van het katholicisme in de praktijk meer schijn dan werkelijkheid, zodat grote delen van het land steeds Katholiek gebleven zijn. Het doorgeven van Oranjes omzichtig pragmatisme heeft tot gevolg gehad dat de Republiek ongetwijfeld de meest tolerante staat van het Ancien Régime is geweest.

Maar alles samengenomen heeft de tolerantiegedachte, zoals ze in de zestiende eeuw was ontloken, toch niet echt wortel kunnen schieten in Europa, althans niet in die mate dat daar vóór de negentiende eeuw plaats zou zijn geweest voor een pluralistische maatschappij.

Dergelijke nieuwe samenlevingsvormen konden veel gemakkelijker uitgetest worden in de Nieuwe Wereld. Het is dan ook in een aantal Noordamerikaanse kolonies geweest dat voor het eerst met positieve tolerantie geëxperimenteerd werd. Naast een

onverdraagzame puriteins-theocratische staat zoals die der *Pilgrim Fathers* in New England, naast de Church of England die in de staten waar ze een overheersende positie verwierf evenmin aan andersgelovigen burgerrechten wou verlenen, kon er in enkele Amerikaanse staten dan toch echte godsdienstvrijheid ontstaan: zo in het Pennsylvania van de Quakers of op Rhode Island dat door de Baptist Roger Williams (1607-1684) werd gesticht. In zijn beroemd geworden boek *The bloody tenent of persecution for cause of conscience* (1644) gaf Williams een diepzinnige motivering van de godsdienstvrijheid die in verschillende passages vrij grote gelijkenis vertoont met wat daaromtrent bij Oranje kon gelezen worden.

Nog meer dan de theorie legde de praktijk gewicht in de schaal: door de nieuwe immigratiegolf in de achttiende eeuw van groepen uit de meest diverse geloofsrichtingen werd in de Verenigde Staten de verdraagzaamheid ten zeerste bevorderd. In de Onafhankelijkheidsverklaring (1776) werd de godsdienstvrijheid geproclameerd en ze werd als eerste amendement in de *Bill of Rights* (1791) opgenomen in de Amerikaanse grondwet.²⁶

In Engeland werd de monopoliepositie van de Anglikaanse staatsgodsdienst voor het eerst doorbroken na de Revolutie van 1688 door de *Act of Toleration*. Dit betekende daar het begin van een nieuw liberaal tijdperk, maar vooralsnog (en nog tot 1828) bleven de Katholieken van de vrijheid uitgesloten. Op het Europees continent gingen in de loop van de achttiende eeuw een aantal vorsten onder invloed van de Verlichting een meer tolerante houding aannemen tegenover andersgelovigen: zo Frederik II van Pruisen en Jozef II van Oostenrijk, wiens *Tolerantie-edict* van 12 februari 1781 ook in de Zuidelijke Nederlanden van toepassing was.

De definitieve doorbraak van de positieve tolerantie was een gevolg van de Franse Revolutie. Sterk beïnvloed door de Amerikaanse ontwikkeling verhief de *Déclaration des droits de l'homme et du cito yen* (1789) de godsdienstvrijheid tot één van de grote moderne vrijheden. Weliswaar nam de Franse Revolutie tegenover de kerk veeleer een vervolgende dan een tolerante houding aan, maar mettertijd had de impuls die ze gaf aan de betekenis van de rechten van de mens onvermijdelijk gevolgen zowel in de politieke als in de religieuze sfeer. Doorheen de hevige controverse omtrent de verhouding tussen kerk en staat, tekende zich toch de overwinning af van het principe van religieuze vrijheid. En waar ook de Franse Revolutie haar invloed liet gelden, overal leidde ze tot de invoering van diezelfde liberale principes als in Frankrijk.

Het resultaat was dat in de meeste westerse landen de godsdienstvrijheid aanvaard of in de grondwet opgenomen werd: Engeland 1828, Ierland 1829, België 1830, Zwitserland 1848 (met beperkingen), Duitsland 1848 e.v., Noorwegen 1845 e.v., Nederland 1848, Denemarken 1849, Zweden 1860 e.v., Oostenrijk 1861.

Overall won bijgevolg de idee veld dat het voor een gezonde samenleving niet noodzakelijk is dat de leden ervan over alle fundamentele levensproblemen dezelfde mening hebben en dat overeenstemming over de grondregels van de samenleving zelf een levensbeschouwelijk pluralisme geenszins uitsluit. Integendeel. Tolerantie is een absolute, noodzaak sinds de monolytische uniformiteit van de traditionele maatschappij plaats ging maken voor het religieus, cultureel en politiek pluralisme van de huidige westerse gemeenschap.

De Rooms-Katholieke kerk heeft het langst vastgehouden aan een letterlijke interpretatie van het 'extra ecclesiam nulla salus'. De scheiding van kerk en staat, waarbij de godsdienst tot privaatzaak wordt verklaard en volledige religievrijheid wordt afgekondigd, heeft zij nog lange tijd bestreden als zijnde in strijd met de

Katholieke beginselen. De moderne vrijheden, en vooral dan de godsdienstvrijheid, werden veroordeeld door de encyclieken *Mirari Vos* van Gregorius XVI (1832) en *Quanta Cura* van Pius IX (1864, met *Syllabus errorum*).

Men hoede er zich echter voor die houding al te negatief te beoordelen. In het toenmalig tijds kader was ze een principiële reactie tegen de ontkerkelijking en het religieus indifferentisme van een samenleving die in toenemende mate gesecculariseerd werd. En vooral ook zette zij zich af tegen een opvatting van het pluralisme als een zichzelf relativeren van de godsdienst. Maar met de toenemende aandacht voor de menselijke persoon ging zich ook in de Rooms-Katholieke kerk geleidelijk aan een verschuiving manifesteren in het denken over de verhouding tot niet-Katholieken. Vooral sinds paus Johannes XXIII wordt niet alleen de oecumene, maar ook het principe van de godsdienstvrijheid op een meer positieve wijze benaderd. In de verklaring hieromtrent (7 december 1965) stelt het Tweede Vaticaans Concilie dat het respect voor de waardigheid van de menselijke persoon, veeleer dan de objectieve waarheid, het criterium is voor het recht op godsdienstvrijheid.²⁸

Het geloof is immers per se een vrije en autonome daad van de mens, die uit zijn natuur zelf de mogelijkheid en de morele plicht heeft de waarheid, en zeker de waarheid over God, te zoeken. Verschillende vormen van onvrijheid kunnen een belemmering vormen voor het bereiken van dit doel, maar dit doet niets af van de 'objectieve' plicht de waarheid te zoeken en in zijn leven te aanvaarden. Hoe ver het resultaat van dit persoonlijk zoeken ook verwijderd blijft van het 'objectieve' doel, toch is de menselijke vrijheid hier fundamenteel.

De erkenning van de menselijke vrijheid en daarmee van het recht van godsdienstvrijheid voor alle burgers en godsdienstige gemeenschappen, had in de praktijk mede tot gevolg dat de Katholieke kerk niet langer principieel vasthield aan haar aanspraken op alleenheerschappij in de staat, zoals die bijvoorbeeld nog tot uiting was gekomen in het Spanje van Franco sinds *het concordaat van 1953*. In de christelijke kerken aanvaardt vrijwel elke gelovige vandaag dat alle godsdiensten wegen naar God, heilswegen zijn. Hiermee wordt niet bedoeld dat men de vrije keuze heeft tussen een aantal evenwaardige godsdiensten, wél dat ieder mens normalerwijze via zijn eigen godsdienst zijn heil realiseert. Het isolement van het 'extra ecclesiam nulla salus', met de daarbij behorende intolerantie tegenover andersdenkenden, werd opengegooid voor de overtuiging dat het bewoonbaar maken van de wereld, ten voordele van alle mensen, een opgave is voor elke bewuste christen.

Er heeft zich bijgevolg in het denken over het kader waarin de religieuze vrijheid gezien wordt een copernicaanse wending voorgedaan: niet meer de kerk op zichzelf staat hier centraal, wél de kerk als 'desem' in de wereld. Deze fundamentele koerswijziging, die nog steeds haar weg zoekt, is sindsdien in bijvoorbeeld de landen van Latijns Amerika in een sterke stroomversnelling terechtgekomen. De 'bevrijdingstheologie' van Katholieke voormannen als dom Helder Camara of aartsbisschop Romero, maakte er de kerk los van een identificatie met machthebbers en rijken, om ze een uitgesproken sociaal en politiek engagement te laten aangaan ten voordele van de armen en verdrukten. Hier is wel een heel verre weg afgelegd sinds de kerk die, vasthoudend aan dogma's en traditie, zich onverdraagzaam opstelde tegenover een veranderend buitenwereld.

In dezelfde zin verklaarde de Wereldraad van Kerken te Genève in 1979: „De godsdienstvrijheid kan niet gescheiden worden van alle andere aspecten van de mensenrechten. De kerk is niet geloofwaardig als ze alleen voor haar eigen rechten vecht, zonder zich te bekommeren voor het gebrek aan rechten van de anderen”.

Zo slaat de hedendaagse problematiek van de intolerantie, althans in de westerse wereld, niet meer zozeer op de religieuze dan wel op de sociale en maatschappelijke strijdvragen. In onze gesecculariseerde samenleving is godsdienstvrijheid geen eigenlijk probleem meer. Godsdienst in enge zin is er één van de variabelen geworden, en niet een erg belangrijke. Het legt niet zoveel gewicht meer in de schaal wat de leiders van de kerken al of niet denken over godsdienstvrijheid. De christelijke Europese cultuur waarvan sommigen nu terug een vlag willen maken, heeft met godsdienst nog weinig te maken, evenmin trouwens als partijen en organisaties die een C. of een K. in hun naam dragen. Als de problematiek van de zestiende eeuw nog zou spelen, dan is hij niet meer te vinden in de verhoudingen tussen de godsdiensten.

In niet-gesecculariseerde samenlevingen echter blijven godsdienstvrijheid en godsdienstig pluralisme een heet hangijzer. Khomeyni heeft voor wat zijn Islam betreft nog eens de puntjes op de i gezet op een spectaculaire manier, maar hetzelfde streven treft men aan in veel ander landen. Men heeft er resoluut gekozen voor een religieuze samenleving waar het bindmiddel — ook op het maatschappelijk-politieke vlak — een gemeenschappelijk aanvaard religieus zinsysteem is. In die gemeenschappen is er geen plaats voor daadwerkelijk pluralisme. Dit geldt overigens voor haast alle landen waar het staatsstelsel — dit stelsel zij van religieuze of ideologische aard — de vrijheid van de menselijk persoon ondergeschikt maakt aan het bereiken van de eigen doelstellingen, en daar behoren bijvoorbeeld ook sommige communistische landen bij.

In onze westerse maatschappij heeft de problematiek van de intolerantie zich duidelijk van het religieuze naar het sociaal en maatschappelijk niveau verplaatst. Dit blijkt zelfs in landen die op het eerste gezicht door religieuze strijd verdeeld blijven, zoals Noord-Ierland: ook daar zijn de werkelijke tegenstellingen veeleer op het sociaal-economische vlak te zoeken. Het geldt zelfs voor de christelijke kerken zelf, die afstand hebben genomen van elke religiedwang en de nieuwe evangelische levensstijl zien als een radicale inzet in het maatschappelijk gebeuren binnen een pluralistische samenleving. In het document *'Een levenskrachtig Europa'* van de Belgische bisschoppen (november 1976) heet het: 'Het evangelie maakt ons erop attent dat "de rechten van elke medemens door God zelf worden gewaarborgd en dat Jezus nog het meest op ons rekt in de persoon van de armen, de eenvoudigen, de gediscrimineerden, in de persoon ook van onze tegenstanders of vijanden. (...) Daarom heeft ieder de plicht zichzelf vrij te maken van al wat in strijd is met het recht van de ander. Opkomen voor God en voor de medemens eist dat wij ons onttrekken aan de zuigkracht van bezit, macht en geldingsdrang. (...) Versobering van de geldingsdrang betekent dat men de waarde van de ander loyaal erkent, plaats laat voor zijn gewettigde aanspraken en zijn toevlucht niet neemt tot partijdige voorstellingen, slogans en overgesimplificeerde ideologieën."

Het zijn mooie intentieverklaringen, die wel een vaste plaats hebben gekregen in het hedendaagse ideeëngoed, maar die toch slechts traag en moeizaam in de praktijk zullen gerealiseerd worden. Hun einddoel kan niet zijn het tot stand brengen van een conflictloze maatschappij — tegengestelde overtuigingen zijn immers geen kwaad op zich! —, wel meer rechtvaardigheid gebaseerd op de eerbied voor de menselijke persoon. Maar, zoals Oranjes godsdienstvrede in de zestiende eeuw ten gevolge van de gang der politieke gebeurtenissen mislukt is, zo blijft ook thans de ruime openheid hoogst kwetsbaar en kan ze ieder ogenblik in haar tegendeel omslaan. Althans zolang zij een louter formele ingesteldheid is en niet in haar positieve vorm door

voortdurende communicatie telkens opnieuw verworven wordt.

Johan Decavele

Noten

1. Brief van Jan van Nassau aan Oranje, april 1581, in: G. Groen van Prinsterer, *Archives ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, VII, Leiden, 1842, p. 544.
- 2 J.W. Berkelbach uan den Sprenkel, *Oranje en de vestiging van de Nederlandse staat*, Amsterdam 1946, p. 193-194.
- 3 P.A.M. Geurrs, *De Nederlandse Opstand in pamfletten 1566-1584*, Nijmegen, 1956, p. 262-263.
- 4 Uitgave van M. Mees-Verwey, 1942, p. 14, 24, 25.
- 5 Spaanse en Portugese Joden die tot het christendom waren overgegaan.
- 6 P. Chr. Bor, *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlantscher oorlogen, beroerten, en borgerlijke oneenigheden*, II, p. 169b, verhaalt de ommekeer bij Oranje aldus: „Na die tijd kan de prince geen papisten, hoe getrou sij schenen te wesen, meer betrouwen. Hij hadde so vast op Rennenberg betrou, dat het hem een droom docht te wesen tgene daer waerachtelijk geschied was”.
- 7 Volgens Woltjer, in een elders in deze bundel opgenomen artikel, was dit in de ogen van Oranje nochtans een tijdelijke toestand. Al vanaf ca. 1568 zou de prins gedacht hebben dat een brede Protestantse volkskerk, die de grote meerderheid van de bevolking zou omvatten, toen tot de mogelijkheden behoorde. Bijgevolg zou het dulden van Katholieken in de nieuwe staat slechts een probleem van tijdelijke aard zijn.
8. In de historiografie is deze passage uit de Apologie dikwijls een verzinsel genoemd. Y. Cazaux, in een te publiceren artikel, meent uit de bewaard gebleven correspondentie van de hertog van Alva voldoende elementen te kunnen bijeenbrengen om elke twijfel aan de echtheid van het voorval weg te nemen. (Met onze oprechte dank aan de auteur voor de toestemming tot inzage van het manuscript.)
9. Reeds in oktober 1565 deed Granvelle er zijn beklag over dat het studeren van Nederlanders aan buitenlandse universiteiten nog steeds niet verboden was. 'Mijn voorstellen in die zin, zo schrijft hij, heeft men altijd afgewimpeld, zich hierbij beroepend op de vrijheid van het land, alsof deze vrijheid erin bestond de mensen de mogelijkheid te laten ketters te worden'. (L.P. Gachard, *Précis de la correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1558-1577)*, I, Brussel 1848, p. 372.) Onder Alva werden studies aan buitenlandse universiteiten verboden.
- 10 In Brugge en het Brugse Vrije is er in 1564-1565 inderdaad een verbeterde strijd gevoerd tegen het invoeren van de inquisitie: cf. J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen*, I, Brussel, 1975, p. 178-190.
- 11 Deze verwijzing hier naar de Pacificatie van Gent is duidelijk onjuist. Afgezien van het feit dat art. 11 en 12 heel andere materies betreffen, wordt in de Pacificatie enkel gezegd dat die van Holland en Zeeland zich buiten hun gewesten te onthouden hebben van aanvallen tegen het Katholieke geloof, en anderzijds dat de vervolging op basis van de plakaten op de ketterij en van de criminele ordonnantie van Alva opgeschort wordt (art. 4 en 5). P. Van Peteghem e.a., *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, Gent, 1976, p. 27, 355. Kennelijk is hier wel sprake van art. 13 (met amptiatie) uit de Unie van Utrecht. S. Groenveld e.a., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbodsactie*, Den Haag, 1979, p. 34-35, 157.

- 12 Hieromtrent: L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, Amsterdam-Brussel, 19643, p. 340 e.v.
- 13 H. Tühle, *Der Augsburger Religionsfriede*, in: *Zeitschrift des historischen Vereins für Schwaben*, LXI, 1955, p. 323-340. Deze beslissing werd door de Vrede van Westfalen (1648) bekrachtigd en uitgebreid tot de Calvinistische staten.
- 14 J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, Amsterdam, 19762, p. 140-141. Pas in 1905 hebben de Gereformeerde Kerken in Nederland deze woorden laten vallen.
- 15 Lecler, *Histoire de la tolérance au siècle de la réforme*, 2 dln., Parijs, 1955. Pas met het Tolerantie-edict van Nantes (1598) kwam er een vrij stabiele regeling tot stand en konden de Protestanten zich, ook in het publieke leven, min of meer als gelijkberechtigde burgers beschouwen. Lodewijk XIV hief dit edict in 1685 weer op.
- 16 Betreffende de Franse beïnvloeding van Oranjes tolerantie-ideeën, cf. A.A. Van Schelven, *De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de 16de eeuwse Nederlanden*, in: *Uit de strijd der geesten*, Amsterdam, 1944, p. 9-72.
- 17 M.E. Natte. *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven*, Nijmegen, 1951; J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, I, Brussel, 1975, p. 65.
- 18 P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in pamfletten 1566-1584*, Nijmegen, 1956, p. 79-80.
- 19 A.C. Duke, *Salvation by Coercion: the Controversy surrounding the 'Inquisition in the Low Countries on the eve of the Revolt*, in: *Reformation Principle and Practice: Essays in honour of A.G. Dickens*, Londen, 1980, p. 137-156.
- 20 Een overzicht van de ontwikkeling in de verhouding tussen de religies vanaf 1566 in: O.J. de Jong, *Unie en religie*, in: *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 1979, p. 159-175.
- 21 De nochtans zeer krachtige Doperse beweging, die zowel in het Noorden als in Vlaanderen en Brabant veel aanhangers telde, viel volkomen buiten de regeling.
- 22 Tekst van de religievrede o.m. in: Ph. Kervyn de Volkaersbeke, *Memoires sur les troubles de Gand, 1577-1579*, Brussel, Gent, Leipzig, 1865, Appendice II, p. 235-244.
- 23 Geciteerd naar C. Boer, *Hofpredikers van prins Willem van Oranje, 's-Gravenhage*, 1952, p. 101-102.
- 24 A. Despretz, *De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)*, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, N.B. XVII, 1963, p. 146-149, 177-179.
- 25 Hieromtrent uitvoerig: H.A. Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de republiek*, Haarlem, 1957; Idem, *Getemperde vrijheid*, Groningen, 1972.
- 26 S. H. Cobb, *The rise of religious liberty in America*, New York, 1902; E. Bainton, *The travail of religious liberty*, Philadelphia, 1951.
27. I. Cadier, *Unité chrétienne et tolérance religieuse*, Parijs, 1950.
28. I. Murray, *De verklaring over de godsdienstvrijheid*, in: *Concilium*, 1966, p. 5-14.

Opgenomen afbeeldingen:

Filips II, rond 1583, door Alonzo Sanchez Coelle Museo del Prado, Madrid

De muur der Hervormers te Genève

De eerste steenlegging van dit kunstwerk had plaats in 1909 naar aanleiding van de vierhonderdste verjaardag van de geboorte van Calvijn. Het beeld van Willem de Zwijger werd uitgevoerd door P. Landowski. Hieronder het opschrift op het monument, links van het beeld van de prins

ONDERSATEN EN ZYN NIET VAN GODT GESCHAPEN TOT BEHOEF VAN DEN PRINCE OM HEM IN ALLES WAT HIJ BEVEELT WEDER HET GODDELICK OFT GODDELICK RECHT OFT ONRECHT IS ONDERDANIGH WESEN ENDE ALS SLAVEN TE DIENEN: MAER DEN PRINCE D'ONDERSATEN WILLE SONDER DEWELCKE HY GEEN PRINCE IS OM DESELVE MET RECHT ENDE REDENE TE REGEEREN

De ' Apologie' , een actueel politiek stuk

Niet zo talrijk zijn degenen die Willem de Zwijger zien als — behalve al de rest — óók een politiek denker van grote waarde.

In Nederland bepaalt men er zich — uiteraard buiten de engere kring der vakmensen — meestal toe, te spreken over de 'Vader des Vaderlands' en hem een globale verering toe te dragen. Men vergeet daarbij maar al te graag, dat hij allermintst 'een Hollander' was, dat zijn eerst taal het Nederrijnse Duits was, het Frans zijn tweede, en dat hij zich pas in een betrekkelijk laat stadium bij de Revolutie heeft aangesloten. Ja, men huivert er zelfs ietwat voor terug, het specifiek-revolutionair karakter van de beweging te erkennen. Liever spreekt men dan van de 'Tachtigjarige Oorlog', alsof er, in 1568, een gewapend conflict zou zijn uitgebroken tussen twee soevereine staten, Nederland en Spanje! Op die manier wordt de historische figuur van Oranje scheef getrokken en zelfs onbegrijpelijk. Waarom dan, immers, die betuiging, in het eerste couplet van het 'Wilhelmus', *'De koning van Hispanje heb ik altijd geëerd'*? Dat is een bijna bezwerende loyaliteits-verklaring, in de laatste strofe ten overvloede nog eens wordt herhaald:

*Voor God wil ik belijden en Zijner groten macht,
Dat ik te genen tijde den koning heb veracht...*

Waarom die nadruk daarop? Waarom, wanneer het 'slechts' een 'normale' oorlog zou hebben gegolden? Kan men zich bijvoorbeeld Frans II voorstellen, zijn aanhankelijkheid verkondigend aan Karel V — of omgekeerd?

Voor degenen, die hun geschiedenis hebben geleerd uit traditionele Hollandse schoolboekjes, wordt het volkslied onbegrijpelijk. Maar ook de 'Apologie'. Waarom, immers, zou een oorlogvoerend staatshoofd zich moeten verantwoorden voor zijn krijgsdaad? En de hele gedachtegang, die men vindt in het hier hertaalde stuk, verliest op die manier alle zin, zodat de Zwijger zelf ook de mogelijkheid verliest, om te worden opgenomen in de lange rij van politieke filosofen die het volksrecht verdedigden en argumenteerden.

Oranje een politiek filosoof?

De meeste Hollanders schudden ongelovig het hoofd bij zulke kenschetsing. Ook buiten de Nederlanden komt onze 'Vader des Vaderlands' niet tot zijn recht, wat dit betreft. Een man als bijvoorbeeld Jean-Jacques Chevalier, die in 1950 zijn voortreffelijke boek *Les grandes Uuvres politiques, de Machiavel à nos Jours* (Paris, Librairie Armand Colin) uitgaf, zou waarschijnlijk vreemd hebben opgekeken als men hem had gevraagd waarom hij wél aan de Zwijger's tijdgenoot Jehan Bodin een hoofdstuk heeft gewijd en niet aan de man van de 'Apologie'.

Nu is het uiteraard wel waar, dat Oranje dit stuk niet persoonlijk geschreven heeft. Het is van de hand van één zijner Calvinistische, Frans-georiënteerde predikanten. Maar er is geen twijfel aan, dat hij de door hen ontwikkelde gedachtegang heeft begrepen en gefiatteerd. Die was namelijk het antwoord op een gewetenscrisis, die hem jarenlang diep had beroerd. Was hij soms een rebel? Een opstandeling tegen het wettige gezag? Deze aristocraat heeft zich vaak angstig afgevraagd of hij geen zonde bedreef, door zich aan te sluiten bij een Omwenteling. Deze christen kon Romeinen 13 niet zonder grote bezorgdheid lezen. Deze bedreigde, in de ban gedane mens moest zich ten slotte wel afvragen, of zijn vogelvrij-verklaring door de koning ten slotte niet gerechtvaardigd was. Voor de Geuzen was de opstand nooit een probleem geweest: de vraag was slechts, hoe de strijd te winnen. Voor Oranje echter bestond het probleem

wél. Het moet hem dikwijls nachtenlang hebben gekweld. De 'Apologie' geeft dan een antwoord op die gewetensnood.

De ontvoogding van de Nederlanden heeft zich afgespeeld in een periode van beginnend Absolutisme. Tegenover het vervallen feodalisme, stelde dit een nieuw stelsel voor, van administratief-politieke doeltreffendheid en centralisering. Daarvoor moesten de oude privileges wijken. Tegen de versnippering en de veelheid van 'fueros', hadden de Katholieke Koningen en hun opvolgers reeds, in Spanje, de strijd aangeboden. Wat hun voor ogen stond was precies hetgeen later door Lodewijk XIV zou worden geformuleerd in de zinsnede: *'Une foi, Une loi, Un Roi'*. Daarom was de invoering van de Inquisitie, ook in onze landen, geen daad van gratuite wreedheid of van religieus fanatisme alleen, maar de consequentie van een bepaald type politiek denken.

Zoals dikwijls het geval is, stootte dat nieuwe denken op tegenstand in het fiscale vlak. Het 'No taxation without representation' zal het parool worden van de Engelse revolutionairen. Maar bij ons zal de strijd zich aanvankelijk eveneens, in belangrijke mate, hierop toespitsen: de zaak van de Tiende Penning. Daarnaast: op die van de geloofs vrijheid. Wat dat laatste betreft, had de Zwijger, van het eerste begin af, verzet aangetekend. Zijn beroemde Oudejaarsrede van 1564 bezorgde aan zijn collega in de Raad van State, Viglius van Aylva, een beroerte — hetgeen bewees, dat die genoeg politiek inzicht had gehad om te beseffen dat zijn jonge medelid aan de grondslagen van het Absolutisme had geraakt. Erasmus en Filips II kunnen niet samengaan. Evenmin trouwens als Erasmus en Calvijn, want in de toekomst zal Oranje zich óók moeten opstellen tegenover degenen die de bevrijde Nederlanden zien als een reformatorische theocratie: *'Haec religionis ergo'* — en zeker niet *'libertatis ergo'*, want: mag er 'vrijheid gegeven worden aan ongelooft en vals geloof'?

Men kan erover twisten, in hoeverre Oranje's verdraagzaamheid óók elementen van godsdienstige onzekerheid bevatte. Maar in elk geval speelde toch grotendeels het humanistische besef mee, dat men Gods eer nooit dient door medemensen te verbranden.

Hier hadden de tijdgenoten het voorbeeld voor ogen van Spanje zelf. Toen het jaar 1492, met de val van Granada, een eind had gesteld aan de periode van de 'Reconquista', stelde zich de vraag, hoe men zou kunnen omgaan, binnen het Iberische christen-rijk, met niet-christenen: met Joden en Moren. Tolerantie of centralisering: dat was de keus. Madrid koos voor de laatste, en de opstand van de Morisco's werd na twee jaar bittere strijd (1568-1570), afgesloten met een volledige nederlaag van de laatste moslims — nazaten van hen, die in Zuid-Spanje, eeuwen lang hadden gewoond en zoveel groots en schoons hadden nagelaten.

1568-'70: men lette op de jaartallen: deze wanhopige strijd viel precies samen met de eerste jaren van het Nederlandse verzet! En men behoefde geen sympathie te hebben voor de Islam om toch te voelen, dat er een zeker parallellisme bestond tussen de strijd om minderheden-recht daarginds en de beweging in de Lage Landen.

Trouwens, reeds een generatie tevoren had er in Spanje een vergelijkbaar conflict bestaan, dat de Nederlanders in het bijzonder moest aanspreken. Tegenover de centralisatie, hadden de Spaanse gemeenten zich teweer gesteld. Eeuwenlang hadden ze hun zelfbestuur gekend, evenals dat in de meeste andere Europese landen ook het geval was geweest. Voor de openbare orde binnen de muren hadden ze gezorgd, door het oprichten van een 'Broederschap', die daarmee was belast: nog steeds noemt men de politie hier en daar 'dienaars van de Heilige Hermandad'. Ook dat verzet had tot een regelrechte burgeroorlog geleid, die ten slotte in het voordeel van het centrale gezag was beslecht, op het rampzalige slagveld van Villalar (23 april 1521). Ook dat

herinnerden Oranje en de Nederlanders zich: de 'Apologie' verwijst ernaar. Zonder voorbehoud ging hun sympathie uit naar de verslagen 'Comuneros', in wie Karel V niet anders had gezien dan eigenzinnige rebellen, figuren van de verleden tijd, die een modern bewind onmogelijk maakten.

Zo was de zogenaamde 'Tachtigjarige Oorlog' allerm minst een kwestie van staten die elkaar de oorlog hadden verklaard, of van huurlingenlegers die elkaar bevochten. Ten dele bewust (maar bewust-handelen is in de praktische geschiedenis uitzondering!), botsten hier twee politieke stelsels op elkaar. Beide hadden toekomst, maar, merkwaardig genoeg, juist degenen die de sterkste wortels had in het middeleeuwse verleden, zou in de toekomst het vruchtbaarst blijken.

Het politieke systeem van de Middeleeuwen was gebaseerd op beperkte eenheden. Dat lag voor de hand in een voornamelijk rurale samenleving, waarbinnen zich de steden hadden ontwikkeld als autonome machten, trots op hun onafhankelijkheid en weinig in staat, samen te werken in federaal verband. Een poging daartoe was gedaan door enkele liga's van havensteden, waarvan de Hanza de voornaamste was, maar de 'Catalaanse Compagnie' een ander voorbeeld geeft. De eerste beschikte over een gemeenschappelijke schatkist in Lübeck, waaruit een machtige gemeenschappelijke vloot werd gefinancierd — en deze was in staat, de Deense te verslaan en de Oostzee tijdelijk tot een Hanzeatische binnenzee te maken. Toch **lag dáís** niet de toekomst. Die lag in territoriale eenheden, zoveel mogelijk homogeen door taal en belangen, geregeerd door zo machtig mogelijke vorsten.

Ook het Bourgondische Rijk was ondergegaan, nadat het de vijftiende eeuw in Europa had beheerst, zowel door zijn economie en militaire overwicht als ook door de glorie van zijn kunst en cultuur. Als enige mogendheid hadden de Bourgondiërs nog meegedaan aan de typisch-middeleeuwse onderneming, die een nieuwe laatste kruistocht was geweest. Jan zonder Vrees had zijn eretitel behaald in de strijd tegen de Turken, tijdens de rampzalige nederlaag bij Nikopolis (28 september 1398), waar hij gevangen genomen werd. Het was de schuld van de Bourgondiërs niet dat, een halve eeuw later, de hartstochtelijke oproep van paus Pius II, om, in een supreme militaire expeditie, de Turkse invasie in Europa te stuiten, zonder effect bleef. Bourgondië was geen nationale staat geworden, en zo bleef het, ondanks velerlei modernisering op allerlei gebied, toch in de Middeleeuwen geworteld. Het moest de strijd verliezen tegen de Franse koningen, voor wie nationale centralisering het belangrijkste doel van hun bewind was. Later zouden de opvolgers van Lodewijk XI zonder scrupules samenwerken met de sultan.

Natuurlijk hadden ook de Bourgondiërs gepoogd te centraliseren. Natuurlijk waren ook zij daardoor in conflict gekomen met de gemeentenaren, die vasthielden aan hun privileges. Ze hadden deze onderdanen ook met de wapens in de hand bevochten en overwonnen. Maar toch ware de oude krachten van autonomie hier nog sterk genoeg geweest om aan Maria het Groot Privilege te ontwringen. Ze hadden veldslagen verloren, maar nooit een nederlaag geleden, zo definitief als die van Villalar. Toen het Spaanse gezag een soortgelijke strijd opnieuw inzette, bleek, hoezeer ze nog levend waren en in staat om zich teweer te stellen.

In zekere zin kan men dus zeggen, dat de Nederlandse Opstand in eerste instantie gedragen werd door 'reactionaire' krachten, door steden en standen die hun bevestiging in het verleden zochten en eigenlijk in de 'moderne' context een

anachronisme vormden. Maar hier moet men onderscheiden.

- Aan de ene kant: *de steden*.

Staatsvormend konden ze moeilijk zijn: daarvoor was hun onderlinge rivaliteit veelal te groot. Toch zouden zij het zwaartepunt vormen van het opkomende handels-handwerkkapitalisme, dat de toekomst vertegenwoordigde. Ze zouden hun particularisme moeten overwinnen en in een nationale vorst hun ideale vertegenwoordiger zien, terwijl deze laatste zich zou moeten kunnen steunen op hen, tegenover interne feodaliteit en concurrerend buitenland. In Italië gebeurde dat laatste helaas niet, zodat het schiereiland verdeeld en grotendeels onder vreemde heerschappij bleef, terwijl de grote, machtige gemeenten, waarbinnen zich de Renaissance had ontwikkeld, in verval geraakten.

De vraag was, of iets soortgelijks ook in de Nederlanden zou plaats hebben. Het antwoord was: neen. Integendeel, de steden zouden meestentijds begrijpen, dat hun autonomie en hun economische bloei alleen konden worden behouden en uitgebreid, binnen een groter Gemeenebest. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zou zulk een Gemeenebest vormen, en het zou, een tijdlang, tot de machtigste staten van Europa behoren. Kortom, de steden met hun burgerij hebben, al met al, een vooruitstrevende rol gespeeld in het drama van Opstand en Vrijwording, ook al hebben niet allen dat in dezelfde mate gedaan.

- Maar aan de andere kant: *de adel*.

Dat was de sociale groep, waartoe de Zwijger zelf behoorde. Zolang hier de kern lag van het jonge verzet, was er voor hem weinig probleem. Want inderdaad, een tijdlang zou deze historisch veroordeelde klasse, paradoxaal genoeg, een voorhoede-positie innemen bij het verzet. Het *Verbond der Edelen*, met het door hen aangeboden Smeekschrift, bracht het vuur aan de lont. Wat het eiste was noch revolutionair noch, objectief gezien, vooruitstrevend. Maar het gaf toch een eerste primitieve uiting aan een verlangen naar zelfbestuur, tegenover het verre gezag van Madrid. Natuurlijk wilde het niets te maken hebben met de wilde paria's, die de Bos- en Watergeuzen zouden worden. Merendeels tot de oude religie behorend, hadden de aristocraten geen enkele sympathie voor de 'barbaren', die de Beeldenstorm hadden ontketend. De gedachte, in een Gereformeerde Staat te moeten leven, zou de meesten hunner slechts met afschuw hebben vervuld.

Maar tóch bevonden ze zich, tot hun eigen verbazing, tenslotte in één front met degenen die straks het havenstadje Den Briel zouden veroveren — 'in naam van Oranje'... — om vervolgens, in Gorkum, de Katholieke Kerk aan een aantal nieuwe 'martelaren' te helpen. Zulke monster-verbonden, als dat van Adel en Geuzen, zijn kenmerkend voor revolutionaire episodes, in hun begin: hoe zonderling zou Mirabeau het gevonden hebben, dat hij, in de moderne geschiedenis-boeken, wordt aangemerkt als een onmiddellijke voorloper van Robespierre! Voor Oranje was het een lange, moeilijke weg, naar Holland te komen, het verzet daar te organiseren en zijn voornaamste steun te moeten vinden in de Calvinisten, wier confessie hij wel had omhelsd ('calvus et Calvinista'...), maar wier onverdraagzaamheid hem met afschuw vervulde. De overgrote meerderheid van zijn standsgenoten, met wie hij de beweging begonnen was, waren inmiddels berouwwol teruggekeerd tot het wettige koninklijke gezag, ze waren gevallen — of hadden hun hoofd op het schavot verbren, als martelaren voor een zaak die nauwelijks de hunne was. Hij alleen, de Zwijger, had doorgezet, en vreemde vrienden gekregen.

Tevergeefs had hij getracht, de zaak van de Opstand (want dat was het geworden) te internationaliseren en aldus in traditioneler banen te leiden. Zijn laatste poging daartoe was geweest, om een Franse prins, Anjou, voor het Nederlandse karretje te spannen.

Maar het werd een mislukking, nog veel erger dan wat, na zijn dood, het bewind van Leicester worden zou: het Franse tussenspel eindigde met de *'Franse Furie'*.

Nu, dat Spanjaarden 'furie' maakten, was afschuwelijk, maar niet onvoorzien; zo iets versterkte zelfs de nationale strijdwil. Maar dat Fransen door de Zwijger zelf binnengehaald, moordden en plunderden — dat kostte de Prins veel populariteit. In feite was zijn vermoording nodig om hem die terug te schenken. 1584 was een dieptepunt in de Nederlandse beweging.

Binnen deze hele ontwikkeling moet men het jaar 1580 plaatsen, en de publikatie van de 'Apologie'.

Deze is een politiek geschrift, geen persoonlijke 'verantwoording' alleen. Ze is het manifest van een natie-vorming, maar tevens van de ideologie die er, half-bewust, aan ten grondslag gelegen had. Natuurlijk bevat ze zeer persoonlijke elementen, met name het aangrijpende verhaal van hoe de Prins, bij een jachtpartij in Frankrijk, bijna per ongeluk, vernam, dat de Spaanse koning het plan had, de Inquisitie ook in de Lage Landen in te voeren. Maar daarnaast vinden we hier toch de uitdrukking van een staatkundige filosofie, gegrondvest op de beginselen van zelfbestuur en decentralisatie. Men moet zich afvragen, waar deze beginselen vandaan kwamen en in hoeverre ze ook voor ons vandaag nog van betekenis kunnen zijn.

Het paradoxale is, dat de Calvinistische predikanten die hier aan het werk waren geweest, veel dichter stonden bij de gedachtewereld van St. Thomas van Aquino, dan het geval was met hun Katholieke, absolutistische tegenstrevers.

Het Absolutisme is in zijn wezen geen christelijke visie op staat en samenleving. Het begrip der 'soevereiniteit in eigen kring', dat tot op de huidige dag een rol speelt in het Calvinisme — in Nederland: bij de vroegere 'anti-revolutionairen' — sluit volkomen aan bij Aquino's politieke idealen. Voor hem was de vergoddelijking van een monarch niet anders dan blasfemie, en de Friese afgevaardigden die, bij de inhuldiging van Karel V weigerden voor hem te knielen (*Wij knielen niet voor mensen, wij knielen alleen voor God*) konden er zeker van zijn, dat Thomas uit het Paradijs daar goedkeurend op neerkeek. De eenzame man in het Escuriaal daarentegen, kon zeker diens sympathie niet hebben. Om het in al te moderne, anachronistische termen uit te drukken: de 'cultus van de persoonlijkheid', zoals die in de absolute monarchie tot uiting komt, is onmiddeleeuws, onaquinijs, en het staatscentralisme gaat eveneens in tegen de autonomie-gedachte, die aan het oude politieke wereldbeeld ten grondslag ligt.

Maar — waarom heeft het nog zin, na te gaan, in hoeverre een man als Loyseleur de Villers dicht aansluit bij de man die de Summa's schreef? Is dat niet louter deskundigen-gepraat?

Waarschijnlijk toch niet. Immers, het wordt steeds duidelijker, dat er, in Europa, twee tradities bestaan, die zich allebei op de democratie beroepen, maar in hun denken, zo goed als in hun praktijk, diametraal tegenover elkaar staan. Laten we ze noemen: die van 1580 en die van 1793, de Nederlandse en de Franse Revolutie. De eerste, zoals wij gezien hebben, wortelde in Middeleeuwse vrijheden, de tweede dweept met 'de Vrijheid' (van een majestueuze hoofdletter voorzien). Loyseleur en de zijnen, tegenover Jean-Jacques Rousseau en zijn discipelen.

Deze laatsten gaan ervan uit, dat er zo iets bestond als 'de' mens. Maar „zo iemand heb ik nooit ontmoet”, zei men later in contra-revolutionaire kringen, „wij kennen alleen... mensen in hun verscheidenheid”. Maar, hoe dan ook: voor deze mens in absoluto, moest men een politiek stelsel vinden, dat aan zijn wezen beantwoordde. 'De' mens

heeft immers 'de' ideale Grondwet nodig! Helaas, die schijnt steeds onvindbaar te zijn, want het aantal ideale constituties dat sinds 1791 de revue is gepasseerd, telt men bij dozijnen. Toch geeft men deze klopjacht niet op, en in ieder geval weigert men te aanvaarden, dat er rekening moet worden gehouden met differentiaties binnen de 'één en ondeelbare' Republiek. Géén corporatief verenigingsleven, geen 'staat binnen de staat', geen provinciale autonomie ook, maar strenge controle uit de hoofdstad. Geen gouverneurs die de belangen van hun gewest bepleiten, maar prefecten die 'het oog van Parijs' zijn en vaak zo ver gaan, dat ze zelfs verkiezingen manipuleren ten voordele van de regering.

Heeft Jean-Jacques dat alles gewild? Natuurlijk niet! Maar de man die de democratie onmogelijk achtte, behalve voor een volk van engelen, die meende, dat er een 'algemeen belang' moest worden ontwikkeld van boven af, ook al zou de reële openbare mening zich daar helemaal niet bij aansluiten — die man heeft het beginsel van de collectieve solidariteit zózeer over-betoond, dat elke dictator zich op hem beroepen kan. Zeker kan men bij Rousseau ook sterke anti-dictatoriale uitspraken vinden — bijna anarchistische zelfs — maar dat bewijst alleen, hoe dicht anarchisme en totalitair denken soms bij elkaar in de buurt komen. Beide verwerpen de vertegenwoordigende democratie, want 'burgers kunnen nooit door iemand anders vertegenwoordigd worden!' Blijkbaar kunnen ze wel met goed recht dictatoriaal worden geregeerd...

Het is niet uitsluitend te wijten aan uiterlijke omstandigheden, dat de Franse Revolutie is uitgelopen, eerst op een regime dat 'mit la Terreur l'ordre du jour', en later op een militair, politieel bewind, met nog nooit gekende 'cultus van de persoonlijkheid'. Immers, als men meent, dat er, in politicis, een volkomen 'waarheid' kan bestaan en dat die zich kan belichamen in de beginselen van een partij, in een partij-bestuur, in een partij-leider — dan is de weg open gelegd, van Robespierre naar Stalin. De Israëliische historicus J.L. Talmon heeft deze filiatie duidelijk aangetoond en met talrijke citaten vastgelegd, in zijn boek *The Origins of totalitarian Democracy* (London, Secker and Warburg, 1952). Hij heeft die lijn nog verder gevolgd in een latere studie, *Political Messianism - The romantic Phase* (idem, 1960).

Zijn redenering is volkomen overtuigend. Was de Franse Revolutie democratisch? Ja, in zoverre, dat in haar regime geen plaats meer was voor aristocratie en erfelijk koningschap. Ieder soldaat had 'de maarschalkstaf in zijn ransel' — al konden weinigen dat in praktijk waar maken. Gelijkheid als democratisch beginsel? Ja, dat wel. Maar de vrijheid en dus, de verscheidenheid, de realistische aanvaarding van het feit, dat er, binnen de grenzen van één land, verschillende collectieve persoonlijkheden kunnen zijn, sociaal, cultureel, naar overtuiging en temperament — neen, dat alles krijgt in dit stelsel geen ruimte.

Vandaar dat een dissident, zo gezien, per definitie slechts een gek, een imbeciel of een misdadiger kan zijn — in elk geval iemand, die tot elke prijs uit het openbare leven moet verwijderd worden, omdat hij een publiek gevaar betekent. Kortom, wie absolute idealen in de politiek verkondigt en deze absoluut in volle praktijk wil brengen, zal noodgedwongen tot het Absolutisme zijn toevlucht moeten nemen: éénmaal zal het dankbare nageslacht inzien, dat de grote leiders het bij het rechte eind hadden en terecht zoveel rivalen liquideerden.

Niets nu, staat de schrijver van de 'Apologie' verder dan juist deze tirannieke en politiek-mystieke visie. Als Frans Hugenoot wist hij, dat minderheden altijd onderdrukt zullen worden, binnen een filosofie als die van het Absolutisme. Van tevoren antwoordde hij al op Hobbes, die zozeer bewust was van de erfzonde en haar

werking in het volk, dat hij de simpele waarheid uit het oog dreigde te verliezen, dat de absolute heerser zelf ook maar een zondig mens is. Zijn tegenstanders hebben dat eenstemmig gezien en gezegd, en John Bowle kan dan ook terecht schrijven: 'The fear of arbitrary power unites all these critics. Hobbes embodied all their fears, dressed up in outlandish guise. All were provoked to assert the moral basis of society, its ultimate authority over and distinction from governments' (Hobbes and his Critics, Londen, Jonathan Cape, 1951, blz. 199)1.

'Outlandish': inderdaad, Hobbes, die in veel opzichten zo dicht staat bij Rousseau, vloekt met het Engelse klimaat van politiek denken en doen, zoals hij ook vloekt met de filosofie van Loyseleur de Villers. In Engeland, immers, had de bourgeoisie voldoende kracht om, in 'de revolutionaire eeuw', het Absolutisme te onthoofden, het Puritanisme te ondergaan — maar slechts voor zeer korte tijd — om tenslotte een wonderlijke synthese te vinden tussen monarchaal gezag en parlementaire invloed. Het 'revolutionary settlement'.

In Frankrijk daarentegen wordt de Zeventiende Eeuw gekenmerkt door de Fronde eerst en het Absolutisme vervolgens. Terwijl de Engelse linkerzijde een institutioneel ideaal had — het Parlement — waren de frondeurs politieke malloten. Ze hadden noch ideaal noch program. Flim 'Verbond der Edelen', hun juristen-fractie was niet de drager van enigerlei toekomst-perspectief. Daarom kon Mazarin winnen en verdiende hij dat historisch. Hij spreidde het bed voor Lodewijk XIV, voor wie ministers slechts adviseurs en dienaars waren.

De Engelse parlementairen hebben misschien de 'Apologie' niet gelezen. Maar als ze dat wél deden, hebben ze daar gedachten in aangetroffen, die de hunne waren. Ook onze Thorbecke kan in dit manifest veel gevonden hebben van zijn decentralistisch-gericht liberalisme. Niet anders ook de meerderheid der Russische 'Kadetten' (Constitutionele Democraten). Maar alles wat tendeert naar dictatuur, van links of rechts, moet hier alles vinden wat hun vijandig is: zelfbestuur en tolerantie (binnen zekere grenzen: toegegeven!), echte vrijheden in het concrete meervoud, en het recht van een volk om zijn eigen weg te gaan — desnoods tegen de wil van een machtiger land, desnoods ge weldadig recht zoekend tegen de tiran.

Voorwaarde daartoe is echter een morele consensus, die — Loyseleur wist het — voor ons alleen in het Christendom gelegen is.

H. Brugmans

Cf. ook Dr. Roman Schuur, Individualismus und Absolutismus, Zur politischen Theorie von Thomas Hobbes (1600-1640), Berlin, Duncker und Humblad, 1963.

Slotbeschouwing

Alle politieke bewegingen — en grote revoltes wellicht meest van al — hebben grote belangen als inzet: *groepsbelangen*. Soms gaan ze uit van massa's die nieuwe perspectieven zien opengaan en gedwarsboomd worden in hun solidaire ambities. Soms ook zijn ze het werk van groepen die verworven rechten verdedigen en de opmars en aanspraken van de vernieuwers wensen af te weren of ongedaan te maken. De Opstand tegen Filips II was geen uitzondering. Ook hier zijn solidaire mensenmassa's in beroering gebracht en met elkaar in botsing gekomen en het is niet moeilijk de drie grote groepen te onderscheiden die toen resp. door stands-, nationale en religieuze solidariteit werden beziel en in hun optreden voortgestuwd. De standssolidariteit, de verbondenheid met een bepaalde maatschappelijke laag, is een oude en steeds actuele factor in het politieke handelen: iedereen wordt getroffen door de grote rol die de Nederlandse adel in de (beginfase van de) Nederlandse opstand heeft gespeeld. Men begrijpt ook waarom: het Madrileense absolutisme, opererend langs de Brusselse bureaucratie, liet aan de 'natuurlijke leiders' van het volk, de adellijke notabelen, de regionale dragers van het openbare leven, steeds minder armsglag en moest op de duur uitlopen op hun politieke degradatie. De grotendeels door de Bourgondiërs gecreëerde en met rijkdom en prestige beladen edelen bezaten een uitgesproken *esprit de corps* en waren tot opvallende protestacties in staat: het optreden van het Eedverbond der Edelen tegenover de Landvoogdes bewees hun zelfbewustzijn en eigenmachtigheid. Dit optreden putte echter zijn politieke kracht vooral uit het geloof van de betrokken stand dat hij de natuurlijke verdediger en woordvoerder was van het gehele volk. Hier belanden we bij de tweede machtige solidariteit, die van de natie, met haar patriottische reflex.

Inderdaad, ondanks al hun gewestelijk en zelfs plaatselijk particularisme, waren de Nederlanden onder Keizer Karel uitgegroeid tot een nieuwe Europese macht, een nieuwe telg in de familie der Europese vaderlanden. Het land werd bijeengehouden door de persoon van de vorst (en wetten i.v.m. de uniforme erfopvolging in alle deelstaatjes moesten die toestand ook in de toekomst verzekeren). Het werd ook bijeengehouden door constitutionele beschikkingen als de inrichting van de Kreits van Bourgondië en door de gestage werking van de centrale regerings- en justitieraden.

Die Zeventien Provinciën werden tenslotte ook bij elkaar gehouden door het bewustzijn van de inwoners dat zij, ondanks de taalgrenzen, een aparte entiteit vormden die, in het Europese concert der naties, door haar rijkdom, openheid en culturele schittering op de eerste rang stond. Hoewel Keizer Karel niet alleen vorst van de Nederlandse gewesten was geweest, maar ook Rooms-Duits keizer en koning van Spanje, hadden de Lage Landen steeds het gevoel gehad dat hij hun eigen nationale vorst was, een vader des vaderlands. Niet zo onder zijn zoon, die zich al te opvallend gedroeg als een Spaans monarch, hoofd van een wereldomvattende Spaanse politieke 'multi-national', en die de Nederlanden uit de hoogte en uit de verte als een wingewest behandelde. Bevelen uit Madrid, troepen uit Madrid, de inquisitie uit Madrid: het rook allemaal naar kolonialisme, alsof Filips onze voorouders voor Indianen hield (zoals de Apologie het uitdrukt).

In die optiek lag een nationale reactie tegen vreemde inmenging, exploitatie en bezetting in de normale lijn der verwachtingen. We vermeldden daarnet de Inquisitie — en daarmee de derde machtige solidariteit, die van de religieuze overtuiging, de

ideologische band die gelijkgezinden aan elkaar hecht en tot verdediging van hun standpunten en belangen beweegt. Zoals in alle grote godsdiensten die op Heilige Boeken gebaseerd zijn, was er ook in het christendom stof voor verschillende visies en interpretaties van de gereveleerde waarheid. Vandaar dat het, van de vroegste eeuwen af, niet heeft ontbroken aan doctrines en stromingen die in de ogen van de officiële, orthodoxe leer voor ketters doorgingen en min of meer streng werden vervolgd. De middeleeuwse kerk, naar Romeins-keizerlijk model georganiseerd, was al die crisissen — de Albigenzen, de Lollards, de Hussieten — te boven gekomen en had haar doctrinele en bestuurlijke eenheid tot in de 16e eeuw veilig gesteld. Dan echter werden de middelpuntvliedende krachten te sterk en de éne westerse kerk, bestuurd door de supranationale Curia Romana, behoorde tot het verleden. Engeland kreeg een van Rome losgehaakte staatskerk, in Duitsland en Frankrijk kregen Luther en Calvijn een zo sterke aanhang dat de koningen, met tegenzin, het *fait accompli* van de ideologische verscheidenheid moesten accepteren en aan de nieuwe religie min of meer verregaande vrijheden toestonden. De Nederlanden waren niet onberoerd gebleven en vooral de leer van Calvijn en diens zeer on-Romeinse organisatie van zelfbesturende kerkgemeenschappen vonden ijverige en oprechte aanhangers in alle lagen van de bevolking (zoals blijkt uit de lijsten van de beeldenstormers).

Tot op de huidige dag is het in Europa nog steeds zo dat de politieke botsingen zich essentieel op het stramien van die drie grote bindingen afspelen. Ook heden blijft de nationale reflex, ondanks alle wereldburgerschap en Europese verdragen, een machtige politieke factor en heeft een appèl op de grootheid van Engeland, Frankrijk enz een onmiskenbare impact op de betrokken bevolking. Ook heden voelen heel wat mensen zich solidair met hun eigen stand: zowel arbeiders, boeren als middenstanders zijn zich bewust van hun groepsbelangen en hun samenhang is de draagster van machtige politieke stromingen en partijen.

Tenslotte heeft ook de ideologie op de huidige dag een grote aantrekkingskracht op de massa, ze weze van christelijke, liberaal-verlichte of marxistische signatuur: de levensbeschouwelijke verzuiling is er elke dag getuige van. Deze solidariteitskringen kunnen soms concentrisch samenvallen (bijv. de éne Sovjet-Unie, met het éne marxistische geloof en gedragen door de éne sociale stand van de arbeiders), maar zij ook soms doorkruisen of overlappen (wanneer bijv. het nationale belang indruist tegen de ideologische samenhang, als in het Stalin-Tito conflict, of de taalsolidariteit de standssolidariteit doorkruist, als wanneer Waalse socialisten samengaan met Franstalige Bourgeois-groepen uit Brussel).

In de Nederlandse opstand hebben echter niet alleen belangen gespeeld, onze voorouders werden ook door ideeën gemotiveerd. Ze hebben m.a.w. nagedacht over de merites van de verschillende standpunten en de juistheid van de posities, die door de politico-religieuze protagonisten werden ingenomen. Het optreden voor en proclameren van de eigen inzichten en desiderata alleen volstond niet: de vraag werd ook gesteld naar de juistheid van de ingenomen stellingen, hun theoretische grondslagen, de argumenten van algemeen menselijke aard, waarop deze of gene opvatting zich kon beroepen. Het historisch verloop werd niet alleen ondergaan als Machtsgeschiede, als strijd van mensen en groepen, waar 'might is right', maar ook als *Ideengeschiede*, als een botsing van opvattingen en inzichten, als een zoeken naar waarheid, rechtvaardigheid en sociale efficiëntie. Vanaf de Middeleeuwen had de vraag naar de grondslagen van de politiek gevoerd tot een nooit aflatend en nooit uitgestreden debat (dat tot de boeiendste fenomenen van de Europese geschiedenis behoort). Daar was vooreerst de theorie van het absolutisme, wier opkomst in de late

Middeleeuwen onmiskenbaar is. Weliswaar heeft het absolutisme pas in de 16e eeuw een reële kans gekregen, doch men moet maar aan Filips IV de Schone van Frankrijk denken (t 134) en zijn legisten en zijn gerechtelijke moord op de Tempeliers, om te beseffen dat de hele dynamiek door de laat-middeleeuwse monarchieën is in gang gezet.

Het theoretisch vertrekpunt vond men niet bij Aristoteles, maar in het Romeinse recht, die gediensstige en vertrouwbare steunpilaar van centralisme en imperialisme. Het is daar, meer bepaald in de Digesten, die door keizer Justinianus (overl. 565) als wetboek waren uitgevaardigd, dat men de beruchte slagzin vond: 'de keizer is losgemaakt van de wetten' (*princeps legibus solutus est*), m.a.w. de regering staat boven de wet. Reeds de eerste school van middeleeuwse geleerden die het Romeinse recht bestudeerden, die der glossatoren, heeft zich met die brutale uitspraak geconfronteerd gezien: Accursius (overl. 1263) heeft er een beroemde glos aan gewijd, waaruit men mag concluderen dat hoewel er geen gerechtelijke instantie bevoegd was om de keizer te bedwingen, hij niettemin wel degelijk de wet, de grondslag van zijn eigen macht, diende na te leven.

Andere middeleeuwse auteurs spraken zich nog radicaler uit tegen het absolutisme en verklaarden in zoveel woorden dat de koningen 'onder God en onder de wet' stonden. De verdedigers van het staatsabsolutisme ontbraken in de Middeleeuwen evenmin en in de 16e eeuw kregen ze een uitstekende woordvoerder in de persoon van Jean Bodin (t 1596), die zich afvroeg hoe de koning kon gebonden zijn door de wetten die hij zelf maaktel. Dat de koning wetgevende macht had werd door niemand betwijfeld. Ook ignoreerde geen christen mens het woord van Paulus „non est potestas nisi a Deo" en dit 'alle macht komt van God' was ongetwijfeld één van de brandende zinnen waarmee Willem de Zwijger in zijn Apologie, na veel gewetensnood, trachtte in het reine te komen. In elk geval krijgen de verdedigers van het absolutisme, de 'discipels van Machiavelli', zoals ze in de Apologie heten, er herhaaldelijk en heftig van langs.

Wat kon men tegenover de theorie van het vorstelijke absolute plaatsen? Aangezien een staat zonder monarchie nauwelijks denkbaar was, kon dit niets anders zijn dan een getemperde monarchie, een vorstelijk bewind dat moest opereren binnen welbepaalde grondwettelijke grenzen en beperkingen. Deze opvatting en praktijk — die we in het moderne taalgebruik best als constitutionalisme kunnen omschrijven — is ook in de late Middeleeuwen ontstaan: we volstaan er mee te herinneren aan de beroemde Magna Carta van 1215 van koning Jan zonder Land en, in onze eigen geschiedenis, aan de grote Brabantse privileges die in de Apologie herhaaldelijk worden aangehaald (zoals de Engelse puriteinen in de 17e eeuw zich met grote nadruk hebben beroepen op het Grote Charter van 1215 en analoge teksten). Over Filips II heet het inderdaad dat hij is 'le plus cruel tyran, qui plus ait violé, plus superbe- ment et avecq moins de respect les privileges du pais' en die meent dat het zijn goed recht is 'de faire ce que bon lui semble, ainsi qu'il faict es Indes'. Elders in de Apologie wordt met bitterheid herinnerd aan de woorden van de 'barbaar' Juan de Vargas, die de privileges van de Leuvense universiteit had geschonden: 'Non curamus vestros privilegios', 'wat trekken wij ons van uw privileges aan.' Herhaaldelijk wordt verwezen naar de middeleeuws-feodale opvatting dat de band tussen leenheer en leenman wederzijdse rechten en plichten meebrengt, waardoor de vorst-leenheer zowel trouw verschuldigd is aan zijn vazal, als andersom. Hun verhouding is geen eenzijdige meester-dienaar relatie, maar een wederzijdse band van trouw, aangegaan tussen twee vrije lieden en resulterend in wederzijdse verbintenissen.

Over Filips heet het dan ook dat hij Willem van Oranje onrechtvaardig heeft

behandeld, ja 'trouweloos' tegenover hem is geweest (*Pinfidélité dont il a usé en mon endroit*) ondanks het feit dat '*certainement entre tous Seigneurs et Vassaus y a obligation mutuelle*'. Het *jus resistendi*, het feodale weerstandsrecht was daarop gebaseerd. In moderne terminologie komt het hierop neer dat een gediscrimineerde minderheid of, omgekeerd, een geëxploiteerde meerderheid wier arbeid en rijkdom door een dominerende minderheid wordt afgeschuimd, het volle recht heeft haar loyaliteit aan het regime op te zeggen. Een staat die onrecht bestendigt is immers niets anders dan een geïnstitutionaliseerde roverij, of, om het met de retorische vraag van St. Augustinus te zeggen: '*sine justitia, quid sunt regna nisi magna latrocinia?*', d.w.z. 'wat zijn de staten zonder rechtvaardigheid anders dan grote dievenbenden?'

Dat ook regeringen de (grond)wet moeten naleven is een mooi principe. Wie zal er echter over waken dat dit ook gebeurt en dat de schuldige overheid gestraft wordt of althans gedwongen haar optreden te veranderen? Na allerlei experimenten in de loop der Europese geschiedenis is tenslotte het parlement, de nationale vergadering gekozen door het volk, als de adequaatste bedwinger van monarchie en andere regeerders te voorschijn getreden. Het parlementarisme, de indirecte democratie, is de derde grote component van het Europese staatsleven. Het is, net als het monarchisme en het constitutionalisme, in de Middeleeuwen ontstaan. Naast andere landen — vooral Spanje en Engeland waren in de Middeleeuwen sterk 'parlementair' georiënteerd — hebben ook de Nederlanden vroeg en intensief kennis gemaakt met de representatieve staatsvorm. Onze landsvorsten regeerden in overleg met de Statenvergaderingen waar de bevolking of althans de notabelen van stad en platteland delibereerden over 's lands politiek en met name *beden*, d.w.z. belastingen toestonden, waarom de landsheer had verzocht. Willem van Oranje verwijt Filips van die vorm van condominium te zijn afgestapt om een pure vorstenstaat op te bouwen, waarin de bevolking uit loutere 'onderdanen', onderworpenen (*subjecti*) bestond en passief het dictaat van de door God aangestelde heerser onderging.

Het heet inderdaad in de Apologie dat de Spaanse koning het een misdaad vond een vergadering van de Staten te eisen, want (en de Staten Generaal tot wie de Apologie gericht was zullen zich gevleid hebben gevoeld) zulke vergadering '*sert de bride et de barre á la tyrannie*'. Inderdaad, zo gaat de tekst verder, zo gehaat de Statenvergaderingen zijn bij tirannen, '*mangeurs de peuple, ennemis de leurs subiects et de leur propre couronne*', zo zeer worden deze 'nobelevergaderingen' geliefd en geëerd door 'ware koningen, ware vorsten en goede vaderen des volks'.

Natuurlijk komt in de Apologie ook de godsdienstkwestie ter sprake. De Zwijger, die zelf tolerant was, had tegenover zich een vijand die voor altijd als het toonbeeld van religieuze intolerantie geldt. Filips II kwam onomwonden voor zijn overtuiging uit dat de leugen geen recht had en ketters en ketterij moesten uitgeroeid worden. Doch hoe kan men intolerantie bestrijden, zonder in het zelfde euvel te vervallen? Dit is het dilemma dat uit vele bladzijden van de Apologie spreekt en waarmee de Zwijger vaak en pijnlijk geworsteld heeft. Het harde optreden van de Spanjaarden riep om hard verweer en Oranje was op de hoogte van de wreedheden in zijn eigen kamp. Doch hij heeft ze betreurd, nooit een systematische contra-inquisitie toegelaten en steeds principieel voor tolerantie gepleit: het is bekend wat kopbrekens de Gentse Calvinistische heethoofden hem bijv. hebben bezorgd (en welke politieke schade ze aan zijn zaak hebben toegebracht). Tolerantie, men vergete het niet, was een pasgeboren baby in de 16e eeuw en het zou nog lang duren voor ze door de familie werd aanvaard. In de ogen van de traditionele Europeanen was ze een vreemde eend

in de bijt en een (naar verhoopt werd, tijdelijk) schandaal. Het was zowat als een onwettig kind waarmee een deftige familie verveeld zit, maar dat men nu eenmaal moet accepteren (wat niet betekent dat men het moet bejubelen). Voor de Middeleeuwen was de ideologische uniformiteit een vanzelfsprekend principe en was het evident dat de door de westerse kerk geleide beleving van het christendom voor elk en eenieder als norm moest gelden. Ketters waren 'dieven van zielen' en werden als dusdanig bestreden. De 16e eeuw heeft schoorvoetend aan sommige christene deviationisten (niet aan de Dopers!) bepaalde rechten ingeruimd. Met name in Duitsland en Frankrijk zijn de regeringen (althans tijdelijk, wat dit laatste land betreft) die weg opgegaan. Doch in latere eeuwen heeft men vaak de klok weer teruggedraaid en zijn bijv. de beruchte Dragonnades eraan te pas gekomen om het volk weer in het ideologische gareel te doen lopen en de uniformiteit te imponeren die best overeenstemde met de finaliteit van de absolute monarchie.

Dat de Zwijger, levend in de 16e eeuw en geplaatst tegenover een onverbiddelijke Filips II, zich zo principieel voor de tolerantie heeft uitgesproken en er zich ook in de praktijk zo vaak voor heeft ingezet, getuigt niet alleen van zijn politieke schrandtheid, maar ook van zijn menselijkheid en moderniteit.

Met dit laatste woord glijden we als vanzelf over naar de volgende vraag: was de Nederlandse Opstand een conservatieve 'backward looking' reflex, een soort contra-revolutie tegen de 16e eeuwse revolutie van de moderne, sterke staat? Of was hij 'forward looking', een etappe op de weg naar de democratie en het pluralisme van onze dagen?

Deze vraag is geen loutere Spielerei, en evenmin een paradox, waarmee we de lezer willen doen schrikken. Er is inderdaad geen twijfel aan dat het absolutisme in de 16e eeuw modern en progressistisch was en dat Statenvergaderingen en 'privileges' in de ogen van de legisten niets anders waren dan gotische, middeleeuwse overblijfsels en spinnenwebben, die gedoemd waren om vroeg of laat (en liever vroeg dan laat) in de 'vuilnisbak der geschiedenis' terecht te komen. Standsprivileges, streekprivileges, privileges van andersdenkende minderheden, het waren allemaal irrelevante belemmeringen voor de formatie van de toekomst, de sterke, unitaire en gecentraliseerde Fürstenstaat, waar tevreden en gelijkgezinde onderdanen door een alwijze vorst met krachtige hand zouden worden geregeerd en beschermd. In de algemeen-Europese ontwikkelingslijn is inderdaad de absolute monarchie gevolgd op de middeleeuwse feodale staatsvorm, om op haar beurt in de Nieuwste Tijden plaats te ruimen voor parlementaire, constitutionele regimes.

Zo gezien is de absolute staat het tweede element geweest in de trias van de succesievelijke feodale, absolute en liberale staatsvormen. Dit is een Europees verschijnsel geweest (ook Engeland heeft die stadia doorlopen, doch het heeft vroeger met het absolutisme gebroken dan de continentale staten, waar men tot de late 18e of zelfs de 19e eeuw heeft moeten wachten). Hierin juist hebben de Nederlanden of althans de Noordelijke, een grote afwijking gevormd: daar is men a.h.w. direct van de middeleeuwse naar een moderne, republikeins-democratische staatsvorm overgestapt. Niet alleen ontbrak het absolutisme, maar de monarchie zelf werd formeel opzij gezet (na de *Akte van Verlatinge* van 1581 en de ramp met de hertog van Anjou in 1582-83). Het Zuiden daarentegen werd door de Spaanse herovering tot het gewone patroon teruggebracht, m.a.w. het moest eerst enkele eeuwen onder het absolutisme leven, vooraleer de liberale en constitutionele staatsvorm te bereiken. In dit opzicht was de Republiek der Verenigde Nederlanden zeker 'forward locking' en hyper-modern, zoals ook in haar religieuze tolerantie. Doch in zoverre ze in haar constitutie heel wat

middeleeuws particularisme behield — de gewestelijke structuur bleef gehandhaafd — en de middeleeuwse rol van het stadspatriciaat bewaarde — de machtige Hollandse regenten — was ze toch nog door sterke banden met het middeleeuws verleden verbonden.

De Opstand heeft geleid tot de opkomst van een nieuwe Europese macht, de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het was een verbazend resultaat. Had men aan de revolterende edelen van het Eedverbond voorspeld dat hun actie tenslotte zou leiden tot de oprichting, in een deel van hun land, van een republiek, die zou gedomineerd worden door stedelijke ondernemers en Calvinistische predikanten, ze zouden de voorspelling niet alleen voor onmogelijk hebben gehouden, maar ze zelfs niet hebben begrepen. Inderdaad, de Republiek is zo wat het epitome geworden van wat zij verafschuwden. Een afgescheurd stuk van hun dierbaar vaderland! Een staat zonder monarch, zonder adel (of althans zonder politiek significante adel), gedomineerd door geldgierige kooplieden en Geneefse fanatici! Dit alles konden ze in hun naaste dromen niet voorzien. En toch is het zo gegaan.

Ook is de eerste Europese revolutie tegen het absolutisme niet de laatste geweest die een heel andere maatschappij heeft tot stand gebracht dan de opstandelingen hadden beoogd. Revoluties lopen zelden af in het voordeel van wie ze hebben gemaakt. Wanneer de Engelse puriteinen de monarchie hebben genekt, was het om het 'regime van de heiligen' te vestigen en niet dat van de septische liberale ondernemers van de 18e en vooral 19e eeuw. Wanneer de Amerikaanse vroege vaders in de 18e eeuw een nieuw land hebben gecreëerd, stond hun een pastorale, statische samenleving voor ogen van welgestelde planters en tevreden neger-slaven, idyllisch beeld dat weinig te maken had met wat werkelijk is ontstaan, de klassieke geurbaniseerde grootkapitalistische industriestaat van onze dagen. En de droom van de Franse revolutionairen van 1789, een constitutionele monarchie op zijn Brits, moest men ver gaan zoeken in de Terreur onder Robespierre en de politiestaat van generaal Bonaparte. En wie in de Stalinistische dwingelandij het door de oktoberrevolutionairen gedroomde paradijs van arbeiders en boeren kon ontdekken, moest met een meer dan gewone dosis dogmatisme of blindheid behept zijn. Habent sua fata... revolutiones!

Dat de Nederlandse opstandelingen van 1565 niet konden voorzien wat de toekomst zou brengen, betekent niet dat ze zich lichtzinnig in het avontuur zouden hebben gestort, of dat hun leider onbedachtzaam of roekeloos zou hebben gehandeld. Misrekeningen heeft Oranje gemaakt en teleurstellingen gekend; de publieke opinie heeft hij soms verkeerd beoordeeld — vooral dan het politiek engagement van de bevolking. Dit neemt niet weg dat hij zijn beslissingen slechts na rijp beraad heeft genomen en in het volle bewustzijn dat niet lichtzinnig mocht worden omgesprongen met de legitimiteit van het staatsgezag en de fundamentele rol van de godsdienst. De gewetensnood in verband met die problemen weerklinkt in de Apologie: Oranje wenste zich door zijn geweten te laten leiden, ook als het hem tot een conflict moest voeren met de machtigste en onmeedogendste vorst van zijn tijd. Voor tirannen is het geweten altijd een vervelende tegenspeler geweest, zoals reeds Kreon had ondervonden toen Antigone zich op de 'ongeschreven wetten' beriep om zijn verordening in de wind te slaan. Omringd door tegenstellingen en het hoofd biedend aan sterke centrifugale krachten, ook in het anti-Spaanse kamp, heeft de Zwijger zich standvastig laten leiden door één politiek doel: beletten dat de Nederlanden zouden terecht komen 'sous une miserable et intolérable servitude' — een doelstelling

waaraan ook de huidige wereld nog een boodschap heeft.

R.C. van Caenegem

1 Zie hierover R.C. Van Caenegem, Over koningen en bureaucraten. Oorsprong en ontwikkeling van de hedendaagse staatsinstellingen, Amsterdam, Brussel, 1977 (Elseviers Historische Bibliotheek, o.l.v. G. Peeters), bl. 261-267.

2 Zie over dit aspect van de feodaliteit W. Ullmann, The Individual and Society in the Middle Ages, Londen, 1967, bl. 51-98.

APOLOGIE OF VERANTWOORDING

Over de wijze van bewerken

Wie zich ten doel stelt een document als Willems Apologie in vertaling of bewerking voor een hedendaags publiek beschikbaar te stellen, staat voor een welhaast klassiek dilemma. Aan de ene kant moet hij ervoor zorgen dat de hedendaagse lezer min of meer probleemloos de eeuwenoude tekst kan lezen en begrijpen. Aan de andere kant is hij aan de auteur van het document verplicht de inhoud ervan getrouw weer te geven.

Ik ben mij ervan bewust dat een tekst als de Apologie zulk een gewichtig document is in de ontwikkeling naar een onafhankelijke Nederlandse staat, dat hij niet alleen belangstelling verdient in kringen van historici. Daarom heeft mij één doel vooropgestaan, namelijk ervoor te zorgen dat de tekst van deze bewerking voor een niet-specialistisch lezerspubliek begrijpelijk is.

Dit uitgangspunt bracht een tweetal problemen met zich mee. Enerzijds zag ik mij genoodzaakt de formuleringen uit de oorspronkelijke tekst, die in sterke mate beantwoorden aan de eisen die door de humanistische intelligentsia destijds aan de stijl van een betoog werden gesteld, ingrijpend te vereenvoudigen. Anderzijds leek het mij zinvol een aantal fragmenten, die té gedetailleerd niet direct relevante aangelegenheden van dat moment behandelen, uit de bewerking weg te laten. Deze coupures zijn in de tekst steeds verantwoord; waar het ging om min of meer uitvoerige fragmenten, is de inhoud ervan kort samengevat. Samenvattingen staan, door witregels gescheiden van de eigenlijke tekst, cursief afgedrukt.

Natuurlijk zijn deze interpretatie en selectie — als elke — subjectief, daar valt nu eenmaal niet aan te ontkomen. Niettemin hoop ik dat het huidige publiek een duidelijk beeld zal krijgen van de inhoud van de verhandeling, die een wezenlijke bouwsteen vormt voor de groei naar een onafhankelijk Nederland.

J.E. Verlaan

BRIEVEN MET DE AANHEF VAN DE APOLOGE³

UIT DE OORSPRONKELIJKE UITGAVE

**DEN BRIEF BY MYN HEERE DE PRINCE VAN ORANGIEN
ghesonden aen de Coninghen
ende andere Potentaten van der Christenheit.**

Doerluchtigste, Groot-mogende, Ghenadighste Coningh ende Heere.

Ick en twijf fele niet, of U. Coninghlicke Mt. en is al overlanghe veradvertteert van sekeren Ban oft Proscriptie by den Coningh van Spaegnien teghen my gepubliceert, ghemerckt dat hy den selven heeft in alle „spraken laeten uitgaen, ende in vele plaetsen ende steden van der Chrgtenheit ghesonden ende uutghespreydt.

D'welck aenghesien, so heeft my metgaders alle myn goede vrienden ghedocht, dat ick doer gheen ander middel noch wegh myn eere en sonde kunnen voorstaen noch voldoen (de welcke men nochtans my gheenssins en heeft willen raden in dangier of ghevaerlickheit te stellen) dan ter contrarien teghen de voorsz. Proscriptie my na den rechten verweerende, ende verontschuldighende van 't ghene dat my in de selve t'onrechten wert opgheleit. Om 't welcke te volbrenghen, so is 't dat ick Mynen Heeren den Staeten van dese landen hebbe myn Verantwoordinghe ghepresenteert: ende om insghelijcks by allen Coninghen ende Potentaten van der Christenheit (de welcke uut redene van haere groote preeminentien ende digniteiten, den toevlucht ende bystandt sijn van de arme verdruckte Vorsten ende Heeren) myn eere te verdedigen, ende mynen goeden naeme ende reputatie te behouden:

So hebbe ick my verstoutt, aen de voorsz. Coninghen ende Potentaten dese myn Verantwoordinghe over te senden, metgaders oock aen U.Con.Mt. ootmoedelick daerbeneven biddende ende versoeckende, de selve ghesien, dat het U.Con.Mt. believe een ghelijckformigh oordeel daer van te gheven, als Myne Heeren de Staeten (de welcke de beste ende gheloof weerdighste ghetuyghen sijn van alle myne daeden ende handelingen) ghe daen hebben, also U.Con.Mt. uut haerlieder advys, by myne voorsz. Verantwoordinge gevoeght, 't selve breeder sal kunnen vernemen.

Maer om dies willen, dat U.C.Mt. mogelick vremde sal vinden, hoe wel dat de Coningh van Spaegnien langhe hier te vooren my van alle myn goeden berooft heeft, selfs na dat ick alle myn Gouvernemenen in handen van de Hertoginne van Parma, in dien tijdt Gouvernante van dese Nederlanden, overgesteld hebbende, na Duytschlandt was vertrocken ter plaetse van myner geboorte, aldaer ick my gerust ende vredelick, by myne broeders ende andere bloedt-verwanten ende vrienden was houdende, van sinne ende meyninge sijnde sulcks te continueren: ende hoe wel dat hy te dier tydt mynen sone den Grave van Bueren hadde laten uut de Universiteit van Loven, daer hy ter schole lagh, opnemen, ende den selven teghen 's landts privilegien, metgaders teghen synen eedt, ghevangen na Spaegnien wegh-voeren, alwaer hy noch in stricte ende wreede hechtenisse ghehouden wert: hebbende my noch daer en boven doer synen dienaer den Hertoghe van Alva doen ter dootd verwijzen: Dat ick nochtans om alle de voorsz. redenen, die in der waerheit seer groot ende ghewichtigh ghenoech

³ De brieven gericht aan de Koning en de Generale Staten met de aanhef van de Apologie zijn door Sticht. Gihonbron ingevoegd

waren, gheen verandtvoordinghe en hebbe laten utgaen, adresserende haer aen den voorsz. Coningh, also ick tegenwoordelick doe, hem verthoonende dat de crymen daermede hy my soeckt te belasten ende te beswaren, hem selve eyghentlick toebehooren:

So is 't dat ick U.Con.Mt. in aller onderdanicheit bidde ende versoecke, de ghestaltenisse van de crymen ende lasteringhen, daer ick by dese Proscriptie mede beswaert werde, metgaders de qualiteit van mynen persoon te willen van te vooren overweghen ende insien, eer dat U.Con.Mt. van dit myn geschrifte sal oordeelen. Want hadde de Coningh van Spaegnien te vreden gheweest met dien dat hy mynen sone ende myn goeden my is onthoudende, metgaders dat hy vijftwintigh duysent croonen op myn lijf heeft ghesett (also hy nu in desen Ban doet) belovende edel te maecken alle die hen souden laten ghebruycken om my dat leven te benemen, ende hen noch daer toe quijt te schelden ende te vergheven alle crymen ende misdaden hoe groot dat die oock wesen mochten: so hadde ick gheduldighlick verwacht, tot dat het Gode soude belieft hebben hier in anders te voorsien, ofte emmers ick hadde doer eenighe ander middelen (ghelijckerwijs ick hier te vooren gedaen hebbe) my selven ende de myne gepooght te behoeden, metgaders wederom in de possessie te kommen van 't gene dat my met rechten is toebehoorende: ende waere also ghebleven by de selve manniere van doen, die ick tot noch toe ghevolght hebbe.

Maer nademael dat de Coningh van Spaegnien hem vervoordert heeft, de geheele weerelt doer, te doen publiceren, dat ick ben de alghemeyne peste van de Christenheit, vyant der gantschen weerelt, een valsch hypocrijt, ondanckbaer, onghetrouwe, een Schelm ende Verrader: het sijn voorwaer sodanighe lasteringhen ende so smadelicke woorden ende injurien, die gheen edelman, selfs van de gheringhste onder 's Coninghs van Spaegnien naturelicke onderdanen, gheenssins en kan ofte behoort te verdragen: In der voeghen, al waere ick syn slecht ende absoluyt vassal, so is 't nochtans dat ick doer sodanighe ende allesins so onrechtveerdighe een sententie, metgaders doer hem berooft sijnde van myne landen ende heerlichheden (uut saecken van de welcke ick daer te voor hem met eede verplicht was) my soude moghen met goede redene van alle myne obligatien, daermede ick hem noch schijne verbonden te wesen, voor ontslaghen houden, proevende daerbeneven ('t ghene dat de nature eenen ighelicken leert) doer alle ghevoeghelicke ende bequaeme middelen, myn eere, die my (als oock allen oprechten van adel) behoort veel liever te sijn dan myn eyghen lijf ofte goet, te hanthaven ende voor te staen.

Mids welcken, nadien het nu Gode heeft belieft, my die ghenade te doen, dat ick een vry Heere gheboren ben, van niemandt anders dan alleen van den Rijke houdende (gelijckerwijs dat de Vorsten ende andere Heeren van Duytschlandt ende Italien doen) daer en boven dat ick magh voeren den tittel van Prince absoluyt, hoe wel dat myn Vorstendom niet seer groot en is: niet te min 't sij hoe dat wil, en sijnde syn naturelick onderdaen niet, noch van hem iet ghehouden hebbende dan uut saecken van myne heerlichheden, van de welcke ick van hem ben heel ende al onterft ende uutghesloten:

So heeft my ghedocht, dat ick myn eere soude te kort doen, ja niet en soude kunnen velen Vorsten, den weleken het Gode belieft heeft dat ick so naer soude bestaen ende toebehooren, metgaders allen mynen bloedt-verwandten ende nakomelingen behoorlick contentement gheven: 't en waere dat ick met een openbaer geschrifte my verantwoordde op dese valsche beschuldighen die in 't aenschouwen van de gantsche Christenheit sijn uut ghegheven ende voorghestelt.

Ende hoe wel dat 't selve niet en heeft kunnen gheschieden, sonder eenighsins aen syn eere te raecken, so hope, ick nochtans dat U.Con.Mt. 't selve veel meer den noot, tot den weleken my ghebrocht ende bedwonghen heeft de ghestaltenisse van dese

Proscriptie, dan myn angheboren aert ende nature, ofte oock mynen wille sal toeschrijven. Want aengaende dat sommighe souden vremt vinden, dat ick my op sodanige wijle ben verweerende, ghesien dat ick t'anderen tijden veel landen ende heerlickheden van hem ghehouden hebbe: so sal U.Con.Mt. believe te aenmercken het onuutsprekelick groot ongelijck ctat my gheschiedt is, ende dat noyt eenigh oprecht edelman sulcks heeft kunnen verdraghen: te meer, so ick hem in gheener manieren meer verbonden, noch in hem ghehouden ben, na demael dat hy my selve al langhe van te vooren alle myne goeden, metgaders myne leenen, heeft afghenomen, my vry, willighlick doer sodanigh middel ontslaende van den eedt, dien ick hem van der selven weghe ghedaen hadde: sonder te spreken van dat hy selve is uutghevende, dat ick een vremdelingh ben ende niet syn naturelick onderdaen. Derhalven al waer 't so, dat ick noch eenighe landen van hem te leene hielde: so en kan my nochtans 't selve recht dat hy wel gebruyckt, ende daer hy hem selven, wanneer het hem te passe komt, tegen andere Potentaten ende Heeren mede is behelpende, met rechte niet geweygert werden. Hy houdt van den Coningh van Vrankrijcke te leene, als een vassal van synen Heere, de Graefschap van Charolois: maer daerom en heeft hy niet ghelaten oorloghe te voeren teghen de Croone van Vrankrijcke, ende en houdt noch niet op daghelicks teghen de selve allerhande practijcken voor te nemen. Hy behelpt hem daer en tusschen met sodanigh een fundament, namelick, Om dat hy in anderen landen een souvereyn ende absoluut Heere is, dat hem daerom gheoorloeft sij te wreken alsodanigh onghelijck, als hy seyde van wylen den Coningh Heyndrick van hooghlovelicker ghedachtenis hem aengedaen te sijn.

Ten anderen, doe hy teghen den Paus Caraffe, gheuaemt PAULUS III den krijgh was voerende: om dat hy de Coninghrijcken van Sicilien ende van Napels van den Paus als een vassal te leene hielt, so liet hy syn ontschuldighen publiceren, doer de welcke hy hem mainteneerde vry ende ontslaghen van synen eedt te sijn, uut redenen, dat de Paus hem niet en hadde gehouden als een leen-heere teghen synen vassal schuldigh is te doen, volghende de leenrechten, die over beyden sijden behooren ghelijck te wesen. Nu en is ter weerelt niet dat so met de nature overeenkomt, als dat een igelick van synen 't weghe aen de selve reghel behoort verbonden te sijn, die hij van anderen begheert onderhouden te hebben. Derhalven so en hoeft hy hem gheenssins te verwonderen, ofte seldtsaem te achten, dat ick op so menigherhande wyse van hem ghelastert ende veronghelijckt, daertoe syn onderdaen niet sijnde, my behelpe met sodanighe middelen als my van Godt ghegheven sijn, ende met de welcke hy selve hem wel heeft willen behelpen tegen syne Heeren, die hem in gheen dinghen ter weerelt hadden overlast ghedaen ofte beschadicht, te ghelijcken by het groot onrecht dat ick hebbe van hem moeten verdraghen, ende by dese leelicke schandt-vlecke daer hy my ende myn gantsch gheslachte mede soeckt te besmetten.

Ende aenghemerckt dat Myne Heeren de Staeten, den welcken naerder bekent is de waerheit van 't inhoudt deser myner Verandtvoordinghe, hebben de selve voor oprecht ende waerachtigh verklaart, my een gheuoeghsaem ghetuyghenis gevende mynes voorgaenden levens: so is dit myn onderdanigh versoeck aen U.Con.Mt. dat de selve insghelijcks dese myne antwoorde voor goet aensiende, believe daerbeneven te ghelooven, dat ick gheen Schelm noch Verrader en ben, maer (Gode lof) een edelman van goeden ende seer ouden huysse, metgaders een man met eeren, waerachtigh in alle 't ghene dat ick belove, niet ondancckaer, noch, ongetrouwe, oock niet gedaen hebbende, waerom dat een Heere ende Ridder van myner qualiteit met rechten soude mogen ghelastert ofte ghestraft werden: my voorts dienstelick aan U. Con.Mt. gebiedende, ende ootmoedelick biddende, my altijd te willen houden als eenen van syne onderdanighste ende ghewillighste dienaers.

Hier mede

Doerluchtigste, groot-moghende, ghenadighste Coningh ende Heere, bidde ick den Almachtighen Godt, U.Con.Mt. te verleenen in langhdurighe ghesontheit een gelucksaligh langh leven.

Tot Delft, den IIII dagh Februarii, M.D.LXXXI.

U.Con.Mt.

Onderdanigste ende gantsch ghehoorsaem dienaer,

Guillaume de Nassau.

**VERTHOONINGHE
VAN MYN HEERE DE PRINCE VAN ORANGIEN,
aen Myne Heeren de Generaele Staeten.**

Myne Heeren, Ghy hebt sonder twijf fel wel ghesien seker sententie by forme van Ban ofte Proscriptie, by den Coningh van Spaegnien herwaerts-over gesonden, ende naderhandt ghepubliceert by bevele van den Prince van Parma. Ende also onse vyanden daerdoer ghepooght hebben onse eere ten hooghsten aen te tasten, ende alle onse voorleden daeden ende handelingen quaet te doen vinden:

So hebben wy voor goet aenghesien, hierop te nemen advys van vele ende diveersche vermaerde personnagien ende van grooter qualiteit selfs van de voorneemste Raden der landen van herwaerts-over. De welcke, acht ghenomen hebbende op de ghestalteniss. e van de voorsz. Proscriptie, metgaders de leelicke ende schandelicke crymen, die ons daerin werden opgheleit (hoe wel t' onrechten ende sonder ecnighe redene) hebben eendrachtelick gheadviseert ende ons gheraden, dat wy doer geen ander middel en konden onse eere voldoen, noch ghenoeghsaem voorstaen, dan de selve doer een openbaer schrifte verdedighende, ende bewijsende hoe ongherechtiglick dat wy van velen crymen sijn beschuldight ende beswaert worden, Inghelijcks hoe dat men ons openbaerlick heeft gheinjurieert ende ghelastert.

Achtersvolghende d' welcke advys, Myne Heeren, nademael dat wy ulieden alleene in dese weerelt voor onse overheeren bekennen: So presenteren wy ulieden dese onse Verantwoordinghe teghen de lasteringhen van onse teghenpartye gheschreven, doer de welcke wy niet alleene en verhoppen haere valsche beschuldighen ende bedrogh ontdeekt, maar oock ons, metgaders alle onse voorgaende handelinghen, wettelick verdedighet te hebben. Dewyle dan dat haere voorneemste intentie ende meyninghe is, alle middelen te soecken om ons 't leven te benemen, ofte emmers uut desen landen te verbannen, ende ten minsten die autoriteit die ulieden belieft heeft ons te gheven, eenighsins te swichten ende te verminderen, even als of hen alsdan alle dingen na haren wille ende wenschen souden gaen, so sy konden 't selve te weghe brenghen.

Ten anderen, ghemerckt dat se ons valschelick beschuldighen, als dat wy doer onbehoorlicke middelen de voorsz. onse autoriteit souden behouden: So bidden wy ulieden, Myne Heeren, te willen ghelooven, hoe wel dat wy te vreden sijn noch so lange als 't Godt believen sal, onder ulieden te leven ende te verkeerem, metgaders onsen ghetrouwen dienst voorder te continueren: dat wy 't selve niettegenstaende, noch ons leven (d'welck wy tot uwen dienste heel ende al hebben toegheeyghent) noch onse teghenwoordighheit in 't midden van ulieden, so lief ende weerd't niet en sijn houdende, dat wy niet van herten gheerne ons leven en begheeren te laten, ofte uut den lande te vertrecken, wanneer ghy sult bevinden, dat d'een of d'ander ulieden

mochte eenighsins dienstelick wesen, om een versekerde vryheit te moghen verwerven. Ende belanghende de autoriteit die ulieden belieft heeft ons te gheven, ghy weet, Myne Heeren, hoc menighmael dat wy vlieden hebben ghebeden, te willen met den dienst dien wy tot nu toe ghedaen hebben, ulieden te vreden houden ende ons te ontlasten, is 't by aldien dat ghy bevindt tot uwe ende der ghemene saecken welvaert also te behooren: ghelijckerwijs als wy noch teghenwoordelick 't selve met ernst versoecken: Ulieden daerbeneven niet te min aanbiedende (also wy altijd ghedaen hebben) dat wy in alle 't ghene dat ulieden believen sal ons te bevelen, bereydt sijn ghetrouwelick voort te varen ende te continueren, om ons tot den dienst des vaderlandt te laten ghebruycken: by den welcken wy gheen dingh ter weerelt en achten, also wy 't selve ulieden breeder sijn verthoonende in dese onse Verantwoordinghe. De welcke, soo 't ulieden raedtsaem dunckt, wy ulieden versoecken te willen goet vinden ende ghedoogen, dat se doer de printe aen 't licht ghebrocht werde, ten eynde dat niet ghy, Myne Heeren, alleene, maer oock de geheele weerelt van onser saecken billicheit ende onser teghenpartye ongherechtheit moghe dies te beter oordeelen.

Ghepresenteert by Mynen Ghenadighen Heere den Prince van Orangien, aen Myne Heeren de Generale Staeten ende van de Gheunieerde Provincien vergadert binnen der stede van Delft, den XIII. Decembris, M.D.LXXX.

Onder stondt gheschreven:

My present I. Houfflin.

ANTWOORDE

van Myne Heeren de Generaele Staeten.

De Generaele Staeten onlanghs ghesien ende ghelesen hebbende seker Proscriptie by de vyanden ghepubliceert teghen den persoon van U. Vorst. Ghen. waer mede sy de selve willen oplegghen seer leelicke ende onbehoorlicke crymen, om die selve in den haet te brenghen, als of se by onbehoorlicke middelen, ofte slimme wegen ende practijcken soude gheusurpeert hebben die stede, graed, digniteit ende officie daer in sy teghenwoordelick ghestelt is: metgaders pooghen haeren persoon als eenen roof ende buyt over te leveren, ende de selve haere eere te benemen: Ghesien hebbende insgelijcks die Verantwoordinghe van U. Vorst. Ghen. teghen de voors. Proscriptie: Bevinden by 't ghene dat in dese landen hem in der waerheit heeft toeghedraghen (d'welck eenen ieghelicken van de voors. Staeten in 't besondere, ende voor so vele als 't hen aengaet, kennelick is ende openbaer) dat de voors. crymen ende lasteringen t'onrechten U. Vorst. Ghen. sijn opgeleit: Ende belanghende de lasten, so wel van Lieutenant generael, als van de particuliere gouvernementen, dat nae voorgaende wettelicke keuze ende electie, U. Vorst. Ghen. de selve niet en heeft willen aenveerden, dan van ons ernstlick daertoe versocht ende gebeden sijnde, in de welke sy oock altijdts gecontinueert heeft op onse begeerte ende aenhouden, metgaders met volkommene vernoeginghe ende contentement van den lande: Versoeckende aen de voors. U. Vorstel. Ghen, noch voorder, in den selven te willen volheerden ende continueren, ende daerbeneven belovende alle hulpe ende bystandt, sonder te sparen eenighe van haere middelen, metgaders alle ghewillicheit ende gehoor- saemheit U.

Vorst. Ghen. te bewijzen. Ende overmidts dat den voors. Staten wel bekend sijn de ghetrouwe diensten by U. Vorst. Ghen. desen landen gedaen, ende de ghene, die se in toekomenden tijde noch an haer sijn verwachtende: So is't dat se de selve presenteren tot meerder versekertheit van haren persoon, te onderhouden een cornette van peerdevolck, voor haere lijfguardie, versoeckende aen U. Vorst. Ghen. die te willen aennemen van wegen der ghenen die hen bekennen verobligeert ende verbonden te wesen, de selve te bewaren. Ende so vele als de voors. Staten belanght, die hen selven by de voors. Proscriptie oock belast ende beschuldight vinden, So verstaen sy insghelijcks met den eersten hen daervan te justificeren ende verontschuldighen, also sy sullen bevinden te behooren.

Aldus besloten in de vergaderinghe van Myne Heeren de Generaele Staeten, binnen der stede van Delft, Den seventhienden dagh in December, XVc. tachtigh.

Ten udruckelicken bevele van de voors. Staten

Gheteekent: I. Houfflin.

APOLOGIE OFT VERANTWOORDINGE

DES DOERLUCHTIGHEN ENDE HOOGEIGHEBORENEN VORSTS ENDE
HEEREN, HEEREN WILHELMS VAN GODES GHENADEN PRINCE VAN
ORANGIEN: GRAVE VAN NASSAU, CATZENELLENBOGHEN, DIETZ,
VIANDEN, &c.

ERF-BURGHGRAVE VAN ANTWERPEN, ENDE VAN BESANÇON:
BAENERHEERE VAN BREDa, DIEST, GRIMBERGHE, VAN ARLAY,
NOZEROI, &c; ENDE HEERE VAN CHASTEL-BELLIN, &c. STADTHOUDER
GENERAEL VAN
DEN NEDERLANDEN: GOUVERNEUR OVER BRABANT,
HOLLANDT, ZEELANDT, VRIESLANDT ENDE UTRECHT:
ENDE ADMIRAEI;

TEGHEN DEN BAN OFTE EDICT BY FORME VAN PROSCRIPTIE
GHEPUBLICEERT BY DEN CONINGH VAN SPAEGNIEN TEGHEN DEN
VOORS. HEERE: WAERUUT SAL BLIJCKEN VAN DE LASTERINGEN ENDE
VALSCHE BESCHULDINGEN IN DEN VOORS. BAN BEGREPEN.

Also wy, van dien tijdt af, Myne Heeren, doe wy eerst hebben ons selven, metgaders al het ghene dat in onsen vermogen was, ghewillighkick begheven ende toegheeygent tot het wederkrijgen uwer vryheit ende der versekeringhe van uwe persoonen, goeden ende conscientien, dit van Gode insonderheit begheert hebben, ende uit gantscher herten altijd ghewenscht, Namelick, Waer 't dat wy 't ghene dat ons eynghentlick is raeckende, grooter geacht ende meer ghesocht hadden dan uwe alghemeyne welvaert, dat wy alsdan met goeden rechte een eewighe schande ende straffe souden lijden, als hebbende doer onsen eygenen wille ende toedoen, die selve op onsen hals gehaelt: Ende ter contrarien, So alles wat wy hier te vooren ghedaen hebben, ja alle den last van dese sware oorloghen, by ons eensdeels duslange ghedraghen, ware tot dien eynde alleene gheschiedt ende voorghenomen, omden staet onsen vaderlandts te versekeren ende in syn wesen te onderhouden: Dat in sulcken ghevalle, den heymelicken ende verborghen haet, doer de quaetwillighe al overlanghe teghen dese landen ende alle eerlicke luyden ghevaett, eensganghs ware uutghebroken veel liever over onsen persoon alleene, dan over so veel luyden van eeren, ...

Apologie of Verantwoording

Van de doorluchtige en hooggeboren Vorst en Heer Willem, door Gods genade, Prins van Oranje, Graaf van Nassau, Katzenelnbogen, Diez, Vianden etc. Erf-burggraaf van Antwerpen en van Besançon; Baron van Breda, Diest, Grimbergen, van Arlay, Nozerai etc.; en Heer van Chastelbellin etc. Stadhouders-Generaal van de Nederlanden; Gouverneur van Brabant, Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht; en Admiraal.

Tegen de Ban, gepubliceerd door de koning van Spanje tegen de genoemde Heer, waaruit de valse beschuldigingen die daarin staan, zullen blijken.

Ik heb mij steeds volledig ingezet voor de vrijheid en de veiligheid van Uw onderdanen, voor het behoud van Uw bezittingen en de vrijheid van Uw geloof. Steeds heb ik één ding van God gesmeekt en van ganser harte gewenst, namelijk, dat ik voor eeuwig gestraft zou worden als ik mijn persoonlijke belangen hoger zou achten dan het algemeen welzijn. Aangezien ik echter al mijn inspanningen (ik denk hierbij vooral aan de zware oorlog) in dienst heb gesteld van het vaderland, wens ik ook dat de verborgen haat rechtstreeks tegen mijn persoon alléén gericht wordt en niet tegen zo vele mensen van eer of tegen de gehele gemeenschap. Ik wilde, voor mijn eigen gemoedsrust en voor het behoud van mijn eer en goede naam bij alle volkeren en mijn nakomelingen, hiervan voor iedereen getuigenis afleggen. Vandaar dat nu mijn wens in vervulling gaat, door de publicatie van deze barbaarse Ban, die in strijd is met elk goddelijk en wereldlijk recht en die nog nooit zijn gelijke heeft gehad in onze landen (die bij alle andere volkeren zeer vermaard zijn om hun vriendschappelijke houding)

De mens kan weliswaar voor zichzelf niets beters wensen dan een voorspoedig, harmonieus en gelukkig leven, zonder enige tegenslag. Echter, als het mij allemaal steeds voor de wind was gegaan en de haat van de Spanjaarden niet over mij was gekomen, dan zou ik nu niet in de gunstige omstandigheden verkeren dat ik verantwoording kan afleggen over mijn doen en laten. Dit acht ik de hoogste eer die mij in mijn leven ten deel kon vallen. Wat ter wereld is aangenamer — vooral voor iemand die de bevrijding van een volk nastreeft — dan tot de dood toe gehaat te worden door vijanden van het vaderland en uit de verklaringen van diezelfde vijand een uiting van lof te horen voor de trouw aan het eigen volk en voor de standvastigheid tegenover tirannen en rustverstoorders?

De Spanjaarden die mij door hun schandelijke Ban hebben willen kwetsen, hebben mij daarentegen juist een dienst bewezen. Op deze manier stellen zij mij immers in de gelegenheid verantwoording af te leggen en iedereen in kennis te stellen van de rechtmatigheid van mijn bedoelingen. Mijn nakomelingen houd ik zo de deugden voor, die nagevolgd dienen te worden door allen die de edele afkomst van mijn voorouders geen smaad willen aandoen. Onder hen bevond zich niet één die de tirannie was toegedaan of enigszins heeft verdedigd; integendeel, allen droegen de onafhankelijkheid van de volkeren een warm hart toe en hebben deze ook steeds bevorderd.

De welvoegelijkheid staat mij niet toe mijn eigen lof te zingen; evenmin acht ik het gepast om in het openbaar over de fouten van de vijand te spreken. Het leek mij dan

ook beter te zwijgen over diens ontoelaatbare aanvallen, om zodoende elke schijn van kwaadsprekerij te vermijden.

Maar, Mijne Heren, door deze Ban wordt niet alleen mijn eigen persoon gekwetst en blootgesteld aan misdadigers, maar men probeert onder deze dekmantel het hele volk onrecht aan te doen. Vroeger geschiedde hetzelfde door middel van kleine schotschriften van onwaardige lieden, waarvan ik mij niet veel aantrok; nu zijn het echter hooggeplaatsten die zich onledig houden met kwaadsprekerij. Vandaar dat ik het nodig heb geacht het woord te nemen, ten einde te voorkomen dat het vaderland onrecht wordt aangedaan.

Bovendien wil ik voorkomen dat deze hoogwaardigheidsbekleder, Filips II de ogen zal verblinden van degenen, die gewoon zijn te oordelen op basis van uiterlijke schijn en niet op grond van gefundeerde argumenten. Ik weet maar al te goed dat degenen die mij verbannen op twee punten in het voordeel zijn. In de eerste plaats kunnen zij hoog opgeven van hun eigen grote kwaliteiten, die verre uitstijgen boven de mijne. Bovendien zijn zij in het voordeel omdat de mensen van nature geneigd zijn een open oor te hebben voor roddel en valse beschuldigingen, maar daarentegen niet graag horen dat iemand misprijzend over zichzelf spreekt. Ik hoop echter dat door Uw goedgunstigheid geen van beide in mijn nadeel zal werken. Trouwens, U weet maar al te goed dat tirannieke vorsten er nooit in slagen edele en moedige personen voor zich te winnen.

U weet dat ik geen behagen schep in lasteren en pochen. Nu ik tegen wil en dank genoodzaakt ben of 't een of 't ander te doen, zult U dat moeten toeschrijven aan de noodsituatie, waarin de vijanden mij hebben gedwongen. Ik zal dan ook alleen de onbeschaamdheid en het onbetamelijk optreden van de vijand aan de kaak stellen. Deze heeft mij vals beschuldigd van ondankbaarheid en ontrouw jegens mijn leenheer. Ik word genoemd een ketter, hypocriet gelijk Judas en Caïn, de grootste oproerkraaijer van het land, rebel, vreemdeling, vijand van de mensheid, de algemene pest voor het christendom, schurk en verrader. Bovendien ben ik als een beest aan moordenaars overgeleverd; immers, de vijand heeft een premie uitgelooft aan degene die mij om het leven zal brengen. Daarom laat ik aan U het oordeel over de vraag of ik mij van deze blaam kan zuiveren zonder mijzelf te loven of anderen te laken.

Ik ben ervan overtuigd dat mijn zaak rechtmatig is, dat ik tegenover U getrouw en oprecht gehandeld heb en dat U redelijk en oprecht bent; voorts ben ik er zeker van dat U volledig bekend bent met de voorgeschiedenis. Ik vraag dan ook niets anders van U dan dat U mijn visie op deze kwestie zult onderschrijven en dat U in het belang van Uw veiligheid, vrede en welzijn die maatregelen zullen nemen waartoe U gehouden bent en dat U, aldus handelende, het vertrouwen dat het gewone volk in Uw wijsheid en oprechtheid stelt, niet zult beschamen. Dit verzoek doe ik U in alle ernst en ik wijs daarbij op de eed en plicht waardoor U aan God en vaderland gebonden bent.

Ik heb mij — in tegenstelling tot de vijand — steeds oprecht en trouw ingezet voor het behoud van Uw rechten, privileges en vrijheden. Alleen aan U voel ik mij door de eed verbonden en alleen U kunt mijn daden prijzen of afkeuren; daarom zou het voor mij een grote voldoening zijn als U Uw instemming betuigt met wat ik ten dienste van het welzijn van het land heb gedaan. Eveneens zal het een genoegen zijn als andere naties ook naar eigen inzicht een redelijke, rechtvaardige en onbevooroordeelde visie geven. Als mijn vijanden in hun vonnis onmiddellijk de redenen voor hun wrede beschuldigingen hadden genoemd (beschuldigingen waaruit voldoende duidelijk wordt dat deze lafaards volledig gespeend zijn van de deugdzaamheid van hun

voorouders), dan zou ik hier ook niet zo wijdlopig zijn geweest, maar had ik direct aan het begin aangetoond hoe ongefundeerd hun redenering is. Echter, zij geven liever eerst de mensen een hoop laster en roddel onder ogen (om mij bij een ieder gehaat te maken) en daarna pas de argumenten die hier en daar ook met schaamteloze kwaadsprekerij zijn doorspekt. Daarom leek het mij noodzakelijk en redelijk dergelijke valse beschuldigingen te weerleggen, om te voorkomen dat iemand die door zulke valse redeneringen geschokt of onjuist geïnformeerd is, met verbazing mijn verdediging zou lezen. Tot zover over al de laster, waardoor ik zo smadelijk gekwetst ben. Als deze laster uit de Ban geschrapt zou worden, dan bleven er slechts blanco pagina's over!

Mijne Heren, wilt vooral letten op de oprechtheid van mijn verdediging. Als Gij ooit hebt vermoed dat ik mij schuldig heb gemaakt aan de misdaden die mij door de vijand openlijk worden aangewreven (waarover Gij het best kunt oordelen omdat ik mijn hele leven in Uw midden heb doorgebracht); dan ben ik tevreden als U weigert te reageren en als U in het geheel niet naar mijn woorden luistert. In mijn hele leven ben ik minder tot oprechtheid of hebzucht geneigd geweest dan degenen die dit schandelijke geschrift hebben opgesteld, dan degene die deze Ban heeft doen uitroepen, te weten de prins van Parma, kleinzoon van Pierluigi Farnese, over wiens dappere daden en opmerkelijke dood de geschiedenis voldoende vertelt.

Gij hebt bovendien gezegd dat ik en mijn voorouders de eer hoger dragen dan de genoemden en hun voorouders (om van de koning maar niet te spreken). Neemt daar goede notie van, want de hele Ban staat vol met valse beschuldigingen. Waartoe dient deze kwaadsprekerij anders dan om iedereen te bewijzen dat mijn vijanden zeer goed over iemand kunnen lasteren? Nu ze mij — dank zij de goddelijke genade — met vergif noch met het zwaard hebben kunnen ombrengen, noch met beloften hebben kunnen bedriegen of met valse vooruitzichten hebben kunnen intomen, trachten ze mij met hun giftige tongen — die van kindsbeen af aan deze schandelijke praktijken gewend zijn — te kwetsen.

Onmiddellijk aan het begin wordt een groot verhaal verteld, over diverse weldaden die Zijne Hoogheid de keizer mij bewezen zou hebben, hetgeen betreft: de opvolging van wijlen prins René, mijn neef, het feit dat de koning mij tot ridder in zijn Orde geslagen zou hebben, en benoemd tot stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en Franche-Comté en ook tot lid van zijn Raad van State. Maar waartoe dit hele verhaal? Om te bewijzen dat ik sterk gebonden ben aan het Huis van Spanje en mij daaraan niet kan onttrekken zonder me aan ondankbaarheid schuldig te maken. Bovendien was ik verplicht hem te dienen en te gehoorzamen en mij in te zetten voor het heil van zijn zaken, uit hoofde van de eed van trouw die ik heb gezworen bij het verheffen van de lenen, steden, landen en heerlijkheden die ik in zijn rechtsgebied bezat.⁶ Aldus kon de vijand mij evenzeer van ontrouw beschuldigen. Ik geef toe dat niemand méér voor straf in aanmerking komt dan hij die zich aan ondankbaarheid en ontrouw schuldig maakt.

Voorts stel ik, *dat hij die iemand ten onrechte van deze twee zaken beschuldigt, de grootste lasteraar ter wereld is.*

Naarmate een leenheer van hoger en edeler afkomst is, des te meer schande laadt hij op zich als hij van zulke fouten beschuldigd kan worden. Ik verzet mij er ook niet tegen als ik, ten gevolge van een dergelijke fout, door iedereen gehaat zou worden, ter dood zou worden veroordeeld en als de nagedachtenis aan mij voor eeuwig zou vervagen. Maar dit doe ik alleen op de volgende voorwaarde: als ik kan bewijzen dat

niemand ter wereld ondankbaarder is dan juist degene die mij van ondankbaarheid wil beschuldigen en als ik kan aantonen dat zijn ontrouw oneindig groot is, dan zal met hem hetzelfde moeten geschieden. Deze straf voor hem zie ik als veel groter dan wat hij mij denkt aan te doen met zijn onmenselijke Ban; dank zij Gods hulp voel ik mij door deze verbanning allesbehalve geschokt.

Ik wil allereerst en met nadruk stellen dat ik de nagedachtenis aan keizer Karel altijd in ere houd. Enerzijds omdat hij door zijn daden alom zo'n grote naam heeft, anderzijds omdat hij mij de eer heeft bewezen me gedurende negen jaar op te voeden en ik hem altijd graag trouwe dienst heb bewezen. Nu word ik door degene die — meer dan wie ook — gehouden is zijn faam te verdedigen, beschuldigd van ondankbaarheid. Hij stelt dat ik de weldaden van de keizer niet erkend zou hebben. Naar mijn weten heeft de keizer mij nooit enige weldaad bewezen; integendeel, door de diensten die ik hem heb bewezen, heb ik aanmerkelijke nadelen en verliezen geleden. Zo zegt hij, dat de keizer mij goedgunstig heeft behandeld, door me de erfgoederen van wijlen prins René, mijn neef, te doen toekomen. Maar waarom dit goedgunstig noemen? Er is, om te beginnen, nooit een vorst geweest die zo onverstandig was om hierover te twisten of ertegen in verzet te komen. Toen de keizer mij de genoemde erfgoederen heeft doen toekomen, zonder me daarbij iets in de weg te leggen, heeft hij hetzelfde gedaan wat de meest partijdige rechter ook gedaan zou hebben. Mijn rechten waren duidelijk en gegrond en de keizer heeft op grond van die rechten beslist. Derhalve heeft hij mij datgene doen toekomen wat met recht en reden, uit de aard der zaak aan mij toekwam.

Als U zich verder wilt verdiepen in deze successiekwestie, dan zult U vaststellen dat het recht geheel aan mijn zijde was. De keizer zou mij zelfs het grootste onrecht van de wereld hebben aangedaan, als hij het me had onthouden.

Willem verdedigt zich uitvoerig tegen de stelling dat keizer Karel V hem goedgunstig heeft behandeld in de successiekwestie en stelt dat hij dus geen enkele reden heeft voor dankbaarheid jegens de keizer en diens zoon, koning Filips II.⁷

Wat betreft *het feit dat koning Filips II mij vergund zou hebben lid van de Raad van State te worden*, heb ik in mijn Verantwoording van 1567 al aangetoond, dat de kardinaal en zijn aanhangers dit plan beraamd hadden met het doel om het volk de indruk te geven dat ik verantwoordelijk was voor het wanbeleid dat zij zelf voerden.

Ik voel me dan ook geenszins aan hen verplicht, aangezien zij niet in mijn belang handelden, maar slechts uit eigenbelang. Dat zij niet in hun opzet zijn geslaagd, is toe te schrijven aan een van de volgende oorzaken. Ofwel: ze hebben door gebrek aan intelligentie hun plan niet voorzichtig genoeg uitgevoerd, ofwel — wat waarschijnlijker is — hun kwaadaardigheid was zó groot dat niemand dit kon verdragen en dat men hen als een pestinfectie uit het land heeft moeten verwijderen.

Ze hebben niet alleen mijn persoon aangevallen, door mij van ondankbaarheid en ontrouw te beschuldigen, maar hebben bovendien gepoogd de eer van mijn echtgenote te krenken door kwaad te spreken van mijn laatste huwelijk. Ik weet niet wat méér voor berisping in aanmerking komt, hun onbeschaamdheid of hun verstandeloosheid. Deze heren kunnen niet de les in praktijk brengen die de kinderen op school dagelijks opzeggen: „Hij die zonder zonden is, werpe de eerste steen." Want het is zeer schaamteloos en dom om kwaad te spreken van een ander als je zelf een allesbehalve vlekkeloos leven leidt. En als zij de eigen fouten niet kennen, hoe dom is het dan, dat

ze niet zien wat voortdurend voor hun ogen geschiedt. Zij zien dagelijks een koning, die zich schuldig heeft gemaakt aan bloedschande.

Nog durven ze kwaad te spreken van mijn huwelijk dat heilig, edel, wettig en goddelijk is en kerkelijk is ingezegend.

Andermaal, Mijn Heren, verzoek ik U mij er niet van te verdenken dat ik deze wonden blootleg om anderen te beledigen. U zult inzien dat dit enkel en alleen te wijten is aan de woede van deze vijand van God, van het christendom en van U in het bijzonder. Zij zijn zo vertoornd tegen mij omdat zij wel weten met welke toewijding en trouw ik mij altijd heb ingezet voor Uw welzijn Hij, die met zijn eigen nicht getrouwd is, durft van mijn huidige huwelijk, dat wettig en heilig is, kwaad te spreken.

Hij heeft zijn eigen vrouw, de dochter respectievelijk de zuster van de Franse koning, vermoord, ten einde een nieuw huwelijk te kunnen sluiten. (...) God zal zich daarvoor wreken en hem afzetten. Dat verdient hij maar al te zeer, gezien de bloedschande en moord waaraan hij zich schuldig heeft gemaakt. Maar hij had toestemming om dat te doen, zullen we maar zeggen. Van wie dan? Van de paus van Rome, die een soort God op aarde is. Hij heeft natuurlijk de toestemming verleend, want de ware God zou zoiets nooit hebben toegestaan. Op grond waarvan werd hem die half-goddelijke dispensatie verleend? Omdat men zo'n prachtig koninkrijk niet zonder erfgenaam behoorde te laten.

Voorts heeft de koning zijn eigen zoon en erfgenaam vermoord, ten einde de paus een reden te geven om de weerzinwekkende bloedschande toe te staan. Wie zal het mij kwalijk kunnen nemen als ik zeg niet geregeerd te willen worden door een koning die zich schuldig maakt aan incest en moord? Hoeveel koningen zijn er niet om veel kleinere misdaden uit hun rijk verdreven? Was don Carlos niet onze toekomstige vorst? Als de vader enige reden had om zijn zoon te vermoorden, had hij dan niet ons daarin moeten moeien, veeleer dan een stuk of wat Spaanse inquisiteurs? Wellicht knaagde het aan zijn geweten dat hij een bastaard tot erfgenaam zou maken. Immers, toen hij zich voornam te trouwen met Maria van Portugal, de moeder van don Carlos, was hij gehuwd met donna Isabella Osorio, bij wie hij ook twee kinderen heeft verwekt. De ene heet don Pedro, de andere don Bernardino. Van dat huwelijk zou Ruiz da Silva Gomez, prins van Eboli, als hij nog zou leven, voldoende kunnen getuigen, aangezien hij zelf dat huwelijk heeft gesloten.

Deze huwelijksvoltrekking heeft Ruiz Gomez veel aanzien en grote bezittingen opgeleverd, welke, tot groot ongenoegen van zijn weduwe, nu weer worden afgenomen. Zijn huwelijk met de dochter van de Franse koning was al niet veel gelukkiger. Afgezien van het feit dat hij haar uiteindelijk heeft vermoord, heeft hij zich tijdens haar leven berucht gemaakt door overspel: hij had namelijk een relatie met donna Eufrasia. Toen zij van hem in verwachting was, dwong hij de prins van Ascoli met haar te trouwen. Binnen korte tijd overleed deze prins van verdriet om het feit dat hij niet wist te voorkomen dat de bastaard van een andere vader zijn erfgenaam zou worden. Hoe durft iemand, die zich in drie huwelijken zó misdragen heeft beschuldigingen te uiten ten aanzien van mijn wettig huwelijk?

Al zou het waar zijn dat hij onschuldig is, dan baart het me nog geen zorgen dat hij me een fout zou kunnen aanwrijven. Ik heb steeds weldoordacht gehandeld en advies gevraagd aan diverse vooraanstaande, eerbare en verstandige personen. Trouwens, waarom is het nodig dat hij zich bemoeit met een zaak die hem niets aangaat en waarover ik mij voor hem niet behoef te verantwoorden? Wat betreft wijlen mijn echtgenote, zij stamde af van zeer vooraanstaande, vermogende, verstandige en lofwaardige vorsten. Ik zou hem zo nodig kunnen bewijzen dat ook zijn geleerdste

leermeesters hem in het ongelijk zouden stellen.

Willem stelt zich te weer tegen de beschuldiging dat zijn huidige huwelijk, met Charlotte de Bourbon, niet rechtsgeldig zou zijn op grond van het feit dat Charlotte in haar jeugd de kloostergelofte af gelegd zou hebben. Dit laatste wordt door Willem ten stelligste ontken"

Er werd mij ook verweten *dat ik een vreemdeling en een buitenlander zou zijn.*

Alsof de prins van Parma zo'n voortreffelijk patriot is! Hij is niet hier geboren, heeft in onze gewesten geen enkele bezitting noch functie, maar voert niettemin het bevel over een aantal dwazen, die als arme slaven naar zijn pijpen dansen. Maar wat verstaan zij dan onder een vreemdeling? Het antwoord luidt: iemand die in het buitenland is geboren. Hieruit valt te concluderen dat Filips II ook een vreemdeling is. Hij is immers geboren in Spanje, een land dat met dit land een natuurlijke vijandschap heeft. Ik, daarentegen, ben geboren in Duitsland, met welk land wij een natuurlijke vriendschap onderhouden.

Men zal hiertegen inbrengen dat hij koning is; ik zeg dan op mijn beurt dat een koningstitel ons hier onbekend is. Hij mag overal koning zijn waar hij wil heersen. In dit land kennen wij slechts een hertog en een graaf; hun macht is duidelijk omlind aangezien zij bij hun inhuldiging zweren onze privileges te zullen eerbiedigen.

Het is voorts bekend dat ik en mijn voorouders, van wie ik in rechte mannelijke lijn afstam, al meer dan tweehonderd jaar graafschappen en vrije heerlijkheden in Brabant, Luxemburg, Vlaanderen en Holland bezitten.

Willem betoogt hier dat zijn voorvaderen al sinds eeuwen leenheren zijn geweest in onder andere Brabant en Vlaanderen en dat de vijand dus geen enkele reden heeft om hem als vreemdeling af te schilderen.

Hij heeft veel moeite gedaan om een vals vertoog op te stellen — dat niet waard is om erover te spreken, maar veel meer om ermee te spotten — waarin wordt gesproken over mijn daden. Onder U zijn er velen die niet goed weten hoe de sluwe kardinaal en zijn aanhangers en de Spaanse Raad" (die ons steeds als slaven en onderdanen hebben beschouwd) hier gehandeld hebben, omdat zij in het begin nog niet oud genoeg waren om het te kunnen begrijpen of nog geen bestuursfuncties hadden. Daarom zal ik nu vertellen hoe deze verstandige meesters — die menen dat alle andere mensen, bij hen vergeleken, slechts dwazen zijn — hebben geregeerd, hoe zij ons tot op de rand van de afgrond en in een vreselijke slavernij hebben gebracht, ware het niet dat de goddelijke Voorzienigheid ons van hen heeft verlost.

Ik doe, Mijn Heren, een beroep op Uw geduld en verzoek U met niet aflatende aandacht mijn betoog te volgen. Ik twijfel er niet aan dat U zult oordelen dat mijn woorden veel geloofwaardiger zijn dan de valse woorden van de tegenpartij. Ik zal hier niet ingaan op wat ik ten tijde van de keizer heb gezien. Ook toen heb ik weliswaar bepaalde wandaden van de Spanjaarden waargenomen; bovendien heb ik beseft dat de kwaal zo erg zou kunnen worden dat het uiteindelijk noodzakelijk zou zijn het land van deze schadelijke Spaanse elementen te zuiveren. Maar ik kon me niet voorstellen dat ik uiteindelijk gedwongen zou worden om het brandijzer of de kouter tegen deze Spaanse kanker te gebruiken. Ik kon immers door mijn jeugdige leeftijd en beperkte ervaring destijds de boosaardigheid van de Spanjaarden, die nog zo diep verborgen was, niet volledig ontdekken. Echter, in de loop der jaren ben ik tot het inzicht gekomen dat de wreedheid en dwaasheid van de Spanjaarden oneindig groot zijn. Ik heb alle gebeurtenissen lang van tevoren zien aankomen, aangezien ik zeer

goed op de hoogte was met hun wrede, hebzuchtige en hoogmoedige aard. Ik wil voorbijgaan aan de periode van keizer Karel, die ook geenszins te vergelijken is met het schrikbewind van zijn zoon. De Spanjaarden waren toen weliswaar geen haar beter dan nu (wat wel blijkt uit hun boosaardige en tirannieke optreden in Indië en elders), maar hun eerzucht en hoogmoed werden enigszins verhuld door de genegenheid die de keizer voor ons volk voelde. Bovendien hadden we hier te lande talloze voortreffelijke, dappere en verstandige heren met een edele natuur, die in staat waren de Spaanse onbeschaamdheid in toom te houden en die een tegengewicht vormden voor hun grote hoogmoed. Dan ben ik nu aangekomen bij de periode die volgde op de regering van de keizer, namelijk de periode van de koning. Ik ga hierop in, mede omdat het de koning is die mij nu zo wreed en tiranniek behandelt: van de keizer heeft hij alleen de bezittingen, maar niet de deugden geërfd!

Toen keizer Karel en koningin Maria inzagen dat de situatie steeds nijpender werd en slecht zou aflopen, doordat de oorlog met Duitsland een geheel andere wending nam dan de paus en de Spanjaarden hadden gewild (als gevolg van het feit dat de Franse koning een verdrag had gesloten met sommige vooraanstaande Duitse vorsten), werd de keizer gedwongen tot een schikking met zijn vijanden.

Zijn zaken stonden er zo slecht voor dat hij de hoop, dat hij ons land zou kunnen behouden, opgaf. Hij nam zich voor naar Spanje te vertrekken om daar een rustig en teruggetrokken leven te leiden en droeg al zijn koninkrijken en heerlijkheden over aan zijn zoon. Het was, gelet op de toestand waarin zijn heerlijkheden en in het bijzonder de Nederlanden zich bevonden, dringend noodzakelijk dat de koning de welwillendheid en genegenheid van zijn onderdanen niet teniet zou doen. Dit ook was hem uitdrukkelijk bevolen door de keizer. Immers, voor zowel de welvaart van het land als voor het behoud van zijn eigen reputatie was hij volledig afhankelijk van zijn onderdanen.

Echter, hetzij als gevolg van zijn Spaanse opvoeding, hetzij op aanraden van zijn adviseurs, heeft hij steeds het voornemen gehad U aan een volledige slavernij te onderwerpen. Bovendien was hij van plan U Uw vrijheden en privileges volledig te ontnemen en met U, Uw vrouwen en kinderen zo om te gaan als zijn dienaren met de arme Indiërs plegen om te gaan. Hij gaat voorbij aan het feit dat dit land niet door strijd veroverd is, maar bijna geheel een vaderlijk erfdeel is. Dit land heeft zich onder goede condities gewillig aan zijn voorouders onderworpen. Wat meer is, dit land is voor zijn vader en grootvader de basis geweest, waarop de koninkrijken en heerlijkheden van het Oostenrijkse Huis gebouwd zijn. Dit Huis is nu ontegenzeggelijk het grootste en machtigste van de hele christenheid. Deze tirannieke gezindheid heeft de koning kort na het vertrek van de keizer maar al te duidelijk getoond, waarvan de edelen die toentertijd leefden, genoegzaam zouden kunnen getuigen. Immers, als hij, op het moment dat hij gedwongen werd de oorlog tegen Frankrijk weer te beginnen, maar een sprankje genegenheid voor ons land had gevoeld, dan had hij, gelet op de grote macht van de vijand, ervoor moeten zorgen dat de goede gezindheid van zijn onderdanen jegens hem behouden bleef. Daarentegen heeft hij in deze moeilijke omstandigheden zeer duidelijk blijk gegeven van zijn kwade wil tegenover ons land: zo mateloos was zijn drang tot tiranniseren. Dit alles ondanks de ernstige waarschuwing van de keizer, die de hoogmoed van de Spanjaarden beter kende dan ieder ander en die mogelijk gemerkt had dat ook zijn zoon een dergelijke natuur had.

De keizer had hem namelijk gezegd dat deze Spaanse hoogmoed, zo niet ingetoomd door de koning, de uiteindelijke ondergang van de Nederlanden tot gevolg zou kunnen hebben, aangezien wij dat boosaardige bewind hier niet zouden tolereren. Deze vermaning deed de keizer in mijn bijzijn, in aanwezigheid van de graaf van Bossu en

van vele andere leden van zijn Raad, van wie nog enkele in leven zijn. Echter, het gezag van vaders gebod, het belang van zijn eigen zaken, de gerechtigheid noch de eed die hij heeft gezworen, hebben deze aangeboren hoogmoed kunnen intomen. Daarentegen heeft hij, als ware hij verheven boven alle rechten, privileges en vrijheden, alle banden verbroken en is tot een onverzoenlijke haat en moedwillige wreedheid vervallen.

Willem wijst erop dat de Staten-Generaal een grote dienst hebben bewezen aan Filips II door hem in 1558 de Novenale (een bedde voor negen jaar) toe te staan, hetgeen Filips een vrijwel onbegrensde macht gaf op militair, financieel en juridisch gebied. In plaats van zich hierover dankbaar te tonen, heeft Filips het doodvonnis uitgesproken over de leden van de Staten-Generaal, waarvan de voltrekking ternauwernood voorkomen kon worden.

Zij zeggen: Toen de koning uit de Nederlanden vertrokken was, heb ik met alle listige en boosaardige praktijken getracht de gunst te winnen van slechtgezinden, schuldenaren, vijanden van het recht, liefhebbers van nieuwigheden en bovenal van degenen die de leer van de Hervorming aanhangen.

Ik belijd hier gaarne dat ik nooit haat heb gekoesterd tegen Hervormden. Van jongs af ben ik in die leer opgevoed en mijn vader heeft met volle overgave de misbruiken van de Kerk in zijn heerlijkheid uitgebannen. Wie zal het bevreedden dat deze leer bij mij zo diep ingeworteld is, dat deze op een goed moment haar vruchten is gaan afwerpen? Ik had destijds weliswaar weinig tijd en gelegenheid om mij met geloofszaken in te laten; toch ben ik blij dat God het heilige zaad dat Hij in mij heeft gezaaid, niet heeft laten verstikken. Steeds ben ik tegenstander geweest van de wrede executies van Hervormingsgezinden die men destijds placht te voltrekken. Hoewel de schrijver van de schandelijke Ban niets doet dan vleien, liegen en lasteren, spreekt hij wel de waarheid als hij zegt dat degenen die hij zo ongenadig ter dood wil veroordelen, de Hervormde leer aanhangen. Ook is het waar dat alleen dát geloof waardig is de naam 'religie' te dragen, dat boven alle andere verre is verheven.

In Frankrijk hoorde ik van koning Hendrik welke middelen Alva hanteerde om alle Hervormden in het christenrijk uit te roeien. Toen de koning had uiteengezet wat het hoofddoel van de Spaanse Raad en het voornemen van de Spaanse koning en de hertog van Alva was, heb ik gedaan alsof ik daarmee op de hoogte was. Dat gaf hem aanleiding te vervolgen met een uitvoerig relaas waaruit ik voldoende kon afleiden wat de bedoeling van de inquisiteurs was. Ik wil gaarne toegeven dat ik toen een groot medelijden voelde met zo vele mensen van eer, die aan de dood overgeleverd waren; tevens voelde ik mee met dit land, waarmee ik zozeer verbonden ben en waar men dacht een zekere vorm van inquisitie in te stellen, die wreder zou zijn dan de Spaanse. Deze Spaanse inquisitie was een valstrik om zowel de Heren van het land als het volk daarin te vangen Degenen, die door de Spanjaarden en hun aanhangers niet op andere wijze onderworpen konden worden, zouden door deze inquisitie zeker gemakkelijk in hun handen zijn gevallen, waaruit het onmogelijk is te ontkomen Immers, je hoefde maar misprijzend naar een heiligenbeeld te kijken om op de brandstapel terecht te komen. Ik beken verder dat ik mij op dat moment in alle ernst voornam, mijn uiterste best te doen om dit Spaanse gespuis te helpen verjagen, hetgeen ik tot op dit moment niet heb betreurd. Integendeel, ik ben ervan overtuigd dat dit een daad was die in lengte van dagen geprezen zal worden. We hebben slechts één ding verzuimd, namelijk de deur achter hen zo te sluiten dat ze niet zouden terugkomen in ons land.

Ook dit wil ik U zeggen (en ik hoop dat de hele Spaanse Raad en iedereen het hoort): als mijn medebroeders van de Orde en van de Raad van State met mij hadden

meegestemd, in plaats van hun eigen leven zo goedkoop weg te geven, dan zou ik alles in het werk hebben gesteld om de hertog van Alva en de Spanjaarden buiten het land te houden. Nu reeds is een groot deel van dit land zodanig gezuiverd van dit vuil, dat er geen andere herinneringen zijn overgebleven dan slechts hun geraamtes. Ik zal, met de hulp van God en door Uw goedgunstigheid, tot het uiterste van mijn krachten gaan om het hele land van dit ongedierte te zuiveren en om ervoor te zorgen dat al hun aanhangers terugkeren naar hun eigen land om daar oproer te veroorzaken, zodat wij kunnen leven in rust en vrede. (...)

Aangaande hun stelling dat ik de belangrijkste aanstichter van het eerste Rekest ben geweest, wil ik volledig openheid van zaken geven.

Op zeker moment was het mij duidelijk dat het kwaad zozeer was toegenomen dat niet alleen sommige arme mensen werden verbrand, maar dat vele adellijke en vooraanstaande personen erover morden. Ik vreesde dat dit slecht zou aflopen en had hierbij het voorbeeld van Frankrijk voor ogen, dat door dezelfde oorzaak al eens onder een zware burgeroorlog had geleden en die doorstaan had. Ik wilde voorkomen dat wij gegrepen zouden worden door dezelfde kwaal, die als regel gepaard gaat met gevaarlijke gebeurtenissen, die soms moeilijker te herstellen zijn dan de kwaal zelf, naar ik vaak heb ervaren. Toen ik dat vaststelde heb ik, uit hoofde van mijn plichten jegens het land, aan mijn medebroeders van de Orde en aan de Raad van State verzocht te Hoogstraten" in vergadering bijeen te komen, om hen daar in te lichten over de zorgelijke toestand van het land, dat zich op de rand van een burgeroorlog bevond. Ook heb ik hen voorgehouden dat deze burgeroorlog slechts te voorkomen zou zijn als de autoriteiten van dit land maatregelen zouden nemen welke in het belang van onze rust en welzijn zijn. In het bijzonder moest voorkomen worden dat de handlangers van de kardinaal, die slechts uit waren op bloedvergieten, verbanning en confiscatie, ons land naar een onvermijdelijke ondergang zouden brengen. Als het toch zo ver zou komen, zo heb ik ter vergadering gesteld, dan zouden de tegenstanders van deze moordpartijen zeker kunnen zijn van een leider die dit wil voorkomen. Hoewel ik hen veel argumenten heb gegeven om zich achter mijn oordeel te scharen en hen gewezen heb op de adviezen van mijn zwager, de graaf van Schwarzburg, en die van de heer Joris van Holt, ben ik niet in mijn opzet geslaagd. Deze vergadering diende slechts als getuigenis tegenover de hele wereld dat ik heb zien aankomen wat wij nu dagelijks meemaken en dat ik alles heb gedaan om het gevaar te keren. Maar degenen die de vervolgingen ondraaglijk vonden en geen rust in het land verwachtten zolang deze vervolgingen zouden voortduren, drongen aan op nieuwe acties. Uit hoofde van mijn functie zag ik hierin aanleiding om met maatregelen te komen. Uit angst dat dit alles zeer slecht zou aflopen en in de overtuiging dat deze maatregel het mildste en juridisch gegrond was, achtte ik het volstrekt juist het genoemde Rekest te presenteren.

Ik wil allesbehalve verbloemen dat ik dit Rekest niet alleen zie als zijnde in het belang van mijn eigen eer en reputatie, maar ook in het belang van de koning en zijn land. Als de adviseurs van de koning zo verstandig waren geweest om het Rekest onmiddellijk in te willigen, dan zou veel ellende ons bespaard zijn gebleven. Door deze ellende is het hele land bijna ontwricht! Wat is echter de ware oorzaak van het publiceren van het Rekest en van de gevolgen die daaruit zijn voortgevloeid? Het antwoord luidt: de grenzeloze wreedheid, die geen genoegen nam met de ondraaglijke strengheid van de plakaten, maar meer geloof hechtte aan het advies van een onverstandige vrouw," van een kardinaal (die een handlanger van de paus is) en meer van dergelijke personen. Ze gaven het volk het volgende antwoord: „De vader heeft U

gekastijd met zwepen en de zoon zal U kastijden met schorpioenen.

Kort daarop werd met grote eensgezindheid vastgesteld dat de nieuwe bisschoppen, die kort tevoren gekozen waren, geïnstalleerd zouden worden. De bedoeling ervan was dat deze bisschoppen, net als zo vele beulen, de arme christenen op de brandstapel zouden brengen. Ook worden de privileges met voeten getreden door een boosaardige vrouw, die gewapend is met een koninklijke schijnmacht, die bestaat uit verraad, meined en kardinaalachtige listen. Op dat aambeeld is al het grote kwaad gesmeed, dat daarna is geschied. Men heeft naar aanleiding van het Rekest niet de maatregelen genomen, die gezien de noodsituatie vereist waren.

Ik weet maar al te goed — en kan dat voor God en voor U, Mijne Heren, zonder meer aantonen — dat ik nooit mijn eer en mijn eed heb geschonden. Daarentegen heb ik juist de hertogin en alle leden van de Raad gewaarschuwd voor deze grote ellende, zodat aan hen al het kwaad te wijten is. Zij wilden allesbehalve gehoor geven aan mijn verzoek. Integendeel, ze zagen hierin een bijzonder geschikte gelegenheid om datgene uit te voeren wat ze lang ervoor hadden beraamd, namelijk dat het des te gemakkelijker zou zijn om, na de uitroeiing van alle Hervormden, de rest van het volk te onderwerpen. Niet alleen door mij, maar ook door vele anderen worden zij gewaarschuwd voor het dreigende gevaar. Aan de koning is duidelijk gemaakt wat hij, met het oog op zijn eed en op grond van de voorwaarden die verbonden zijn aan zijn macht, verplicht is te doen. De graaf van Egmond zelf werd naar Spanje gezonden om aan de koning het Rekest te presenteren.

Dit heeft echter niets geholpen. Integendeel, de genoemde graaf werd danig bedrogen: hij bracht van de koning brieven mee terug waarvan de inhoud volledig strijdig was met wat de koning hem bevolen had te zeggen. Hij moest toen wel erkennen dat ik de afloop van de zaak al had voorzien vóór hij de reis aanvaardde. En dan nog zouden de volgelingen van Machiavelli ons zand in de ogen willen strooien met de schone schijn van vaderlijke liefde, trouw, aangeboren goedertierenheid en dergelijke fraaie, hypocriete woorden. Intussen maken zij er totaal geen probleem van om hun deel en beloften te schenden. Zij zijn de ware aanstichters geweest van alle moeilijkheden die naar aanleiding van het eerste Rekest zijn gerezen.

Mijne Heren, Ge hebt tevens gehoord uit welke overweging de publicatie ervan is voortgekomen. Het ware beter geweest als zij gezwegen zouden hebben over wijlen mijn broer, graaf Lodewijk. Hij was een dapper ridder en was een vromer en oprechter christen dan zij. Ik ga niet in op het feit dat ze hem *een ketter* noemen. Ook Christus deed er het zwijgen toe, toen hij door een aantal onoprechte lieden voor *Samaritaan* werd uitgescholden.

U weet, Mijne Heren, door wie en waarom de godsdienstoefeningen, die zij kettters noemen, werden ingevoerd. Destijds heeft men mij dienaangaande om advies gevraagd; ik heb dan ook nooit bepaalde aanbevelingen gedaan en heb de beslissing daarover aan de hertogin van Parma overgelaten. Dat was fout van mij, zoals uit de latere ontwikkelingen zou blijken. God heeft echter getoond dat Hij de meined van de koning en de hertogin niet onbestraft laat. Daarmee heeft God aan iedereen duidelijk gemaakt, dat Hij inderdaad degenen die Zijn Naam misbruiken, zal straffen.

U weet maar al te goed dat ik nooit enig genoeg heb beleefd aan de Beeldenstorm. Ook weet U dat velen het mij hebben kwalijk genomen dat ik dergelijke praktijken nooit heb willen goedkeuren, als er geen toestemming was van de magistraten.

Zij stellen dat ik door het wijze beleid van de hertogin van Parma genoodzaakt was het land te verlaten.

Dat is volstrekt onjuist. De redenen voor mijn vertrek moeten gezocht worden in de leugens en het bedrog van de hertogin. Daarbij komt nog dat een aantal personen, die uiteindelijk vreesden voor hun eigen leven, aanvankelijk te goed van vertrouwen waren. Bovendien hadden ik en enkele andere edelen een veel te grote genegenheid voor de koning. Vandaar dat wij de Heren van Bergen en Montigny naar Spanje hebben gezonden, in de veronderstelling verkerend dat hij liever van deze dienstbare en adellijke heren dan van de Spanjaarden zou willen vernemen welke maatregelen in het belang van ons land genomen moesten worden.

Toen ik hoorde hoe zij daar werden ontvangen — zoals aan iedereen bekend is — leek het me verstandig mijn eigen leven zorgvuldiger te beschermen. Een jaar daarvoor had ik me voorgenomen te vertrekken en al mijn functies op te geven, zoals blijkt uit een brief door de koning aan mij geschreven. Uit deze brief wordt duidelijk dat de oorzaak van mijn vertrek, die zij hier geven, volledig onjuist is. Als iemand wil weten waarom ik een jaar later naar Duitsland ben vertrokken, dan kan hij dat lezen in mijn *Verantwoording*, die in 1567 is uitgegeven. Daarin staan duidelijk de redenen voor mijn vertrek; de belangrijkste daarvan is dat ik niet kon gedogen dat de Spaanse inquisitie in mijn gewesten zou worden ingevoerd.

Daarom heb ik het bestuur over deze gewesten overgedragen aan de hertogin, in het vaste voornemen om in rust en vrede bij mijn familie en vrienden te gaan wonen op het moment waarop het God zou behagen de koning betere adviezen te geven of het moment waarop Hij Zelf zou ingrijpen om dit land uit zijn rampzalige toestand te verlossen. Wie, immers, kan zonder pijn in het hart en zonder droefenis spreken over alle verbanningen, verbeurdverklaringen, gevangennemingen, de pijn en het verdriet en de talloze afschuwelijke moorden, waarmee deze bloeddorstige en wrede tirannen de inwoners van onze gewesten hebben gekweld? Aangezien ik geen mogelijkheid zag om het volk van deze ellende te verlossen, heb ik mij afzijdig gehouden. In de Ban zeggen ze dat ze tijdens de vredesonderhandelingen in Keulen mij hebben voorgesteld naar mijn geboorteplaats terug te keren. Ze hadden beter niet kunnen proberen mij tot vertrek te dwingen, aangezien ik hen duidelijk te verstaan had gegeven, dat ik passende maatregelen zou treffen als zij mij in mijn eer of bezittingen zouden aantasten.

De koning had eigenhandig een brief aan mij geschreven, die zo hoffelijk en vriendelijk was, dat hij alleen maar als bedrieglijk beschouwd kon worden. Ze zijn er niet in geslaagd mij met hun fraaie smeekbeden over te halen. Vandaar dat ze mijn zoon — die nog student was — tegen de privileges van de Universiteit van Leuven, waar hij studeerde, hebben ontvoerd. De wrede en onbeschofte Vargas zei *dat hij niets met die privileges te maken had*. Vervolgens hebben ze mijn zoon — geheel in strijd met de privileges van het land en de eed die de koning heeft gezworen — naar Spanje overgebracht, om hem van mij te doen vervreemden. Daar houden ze de onschuldige jongen nog altijd op een wrede wijze gevangen. Ik zou mijn afkomst en mijn vaderschap verloochenen als ik niet alles in het werk zou stellen om mijn zoon uit zijn gevangenschap te bevrijden en het onrecht ongedaan te maken.

Ik heb, Mijne Heren, uiteraard mijn vaderlijke gevoelens en verlang er vaak naar mijn zoon, die al zo lang weg is, terug te zien.

Alsof dit alles nog niet voldoende is, nemen zij mijn broeders van *de Orde* gevangen, achtervolgen ze mij met dagvaardingen en nemen ze mijn bezittingen in beslag.

Dit alles dwingt mij ertoe maatregelen te nemen, die ik voorheen nooit heb overwogen. Ze geven de gerechtelijke procedure tegen mij en mijn broeders van de Orde in handen van een stel onbetekenende figuren, die ik niet eens waardig acht mijn

gelijken of mijn knechten te zijn. Ze ontslaan mij uit al mijn ambten en functies, beroven mij van al mijn bezittingen en leveren mij over aan de dood. Hiermee ontslaan ze mij van de eed en geven mij een vrijbrief om met alle middelen die God mij ter beschikking stelt, de vijand te bestrijden. Hieruit blijkt duidelijk dat zij de onrust hebben veroorzaakt op het moment dat ik naar rust zocht, dat zij mij hebben gedwongen oorlog te voeren toen ik de vrede verkoos. Deze oorlog heeft tot doel mijn zoon te bevrijden, mijn leven veilig te stellen, mijn bezittingen te herkrijgen en — waar mij het meest aan gelegen is — mijn eer te verdedigen. En dan zwijg ik nog over het algemeen belang, dat door een dergelijke oorlog wordt gediend. Over dat laatste, Mijne Heren, zwijg ik willens en wetens als ware het een zaak die hun niet aangaat.

Aangezien ik geen geboren onderdaan van de koning ben (zoals hij zelf zegt), ben ik door deze Ban ontslagen van mijn eed. Bovendien heb ik nu het recht om op krachtdadige wijze mijn gevangen zoon en mijn gestolen bezittingen terug te eisen. Ik heb niet alleen geprobeerd hem te verjagen, maar heb hem daadwerkelijk uit de Nederlanden en uit al zijn andere heerlijkheden verdreven en gepoogd mij deze gebieden toe te eigenen. Hij heeft mij gedwongen tot deze oorlog en dat nog wel kort nadat hij in zijn eigen brieven op voortreffelijke wijze zijn grenzeloze trouw had gezworen! Wie kan mij beschuldigen van een andere fout dan dat ik te laat naar de wapenen heb gegrepen en dat ik niet eerder gebruik heb gemaakt van het recht van opstand dat elk volk van nature bezit? Dit recht heb ik, aangezien ik een vrij Heer ben en bovendien de eer heb de titel te dragen van absoluut en soeverein vorst, die naast God geen meerdere meer behoeft te erkennen.

Willem acht zich volledig gerechtigd gewapend verzet te plegen tegen zijn heer, Filips II. Het is duidelijk dat de koning de privileges van het land heeft geschonden en zich niet heeft gehouden aan de adellijke erecode. Immers, hij heeft zich schuldig gemaakt aan moord, incest en tirannie.

Voorts betoogt Willem uitvoerig dat Filips de eed, die hij als hertog van Brabant heeft gezworen, volledig heeft genegeerd. Daarbij komt nog dat Filips ontrouw is geweest aan zijn gelofte door Willem van zijn bezittingen te beroven en diens zoon, Filips Willem, gevangen te zetten. Tenslotte heeft Filips alle verzoeken om zijn tirannieke beleid te matigen in de wind geslagen. Niet in de laatste plaats heeft hij zijn tirannenhart getoond door de banvloek over Willem van Oranje uit te spreken 1

Op grond van deze reeks schendingen van de eed van trouw, die in een leenheer-leenmanrelatie de hoogste deugd is, acht Willem zich ontslagen van zijn plichten jegens de koning. Dit impliceert onder meer dat Willem gerechtigd is een gewapende strijd te voeren tegen zijn ontrouwe heer.

Ik stel vast, Mijne Heren, dat al zijn beschuldigingen die hierna volgen, in twee delen uiteenvallen.

- Het eerste betreft dat wat samenhang met en voortvloeiende uit de komst van de hertog van Alva, maar in het bijzonder wat na mijn aankomst in Holland en Zeeland door de Staten van deze gebieden en door mij is gedaan.
- Het tweede gaat over wat er is gebeurd nadat God U de ogen heeft geopend voor de onverdraaglijke boosaardigheid van de Spanjaarden en nadat U hen en hun aanhangers tot rebellen en vijanden van het land hebt verklaard. Ik zal dan ook deze opbouw volgen.

In de eerste plaats dank ik God dat U, Mijne Heren, uit het stilzwijgen van de vijand voldoende hebt kunnen afleiden dat men mij niet verdenkt van het stelen van de staatskas. Zoals U hebt gezien, maken ze er geen probleem van mij van andere dingen vals te beschuldigen. Zij hebben mij echter niet in het minst van hebzucht beticht en aldus tonen ze duidelijk aan dat ik van die misdaad verschoond gebleven ben; bovendien geven ze daarmee toe dat ze geen afdoende reden hebben gevonden om mij te beschuldigen van deze fout, welke gewoonlijk alle gewestelijke bestuurders wordt aangewreven. Lang geleden heb ik al geleerd dat een bestuurder vóór alles schone handen moet hebben en, voor zover mogelijk, vrij moet zijn van alle verdenking. Daarom ook heb ik al op jeugdige leeftijd de handen afgetrokken van het oppertoezicht over de financiën, dat door anderen van harte werd overgenomen. Het is geenszins nodig, Mijne Heren, hier dieper op in te gaan, aangezien U voldoende bekend is dat ik nooit één cent uit de staatskas gebruikt heb. U weet ook maar al te goed hoe weinig ik ontvangen heb voor soldij en extra kosten in verband met de oorlog. Evenzeer is het U bekend hoe ik met eigen middelen in mijn onderhoud heb voorzien en diverse kosten heb gedekt, ook nadat ik in Uw dienst ben gekomen. (Overigens wijt ik dit niet aan gebrek aan welwillendheid Uwerzijds, maar aan de huidige noodsituatie.) Mijn vijanden zwijgen hierover en schijnen het dus met mij eens te zijn. Toch wilde ik deze kwestie niet onaangeroerd laten, omdat er enkele giftige slangen onder ons zijn die mij — ofwel tegen beter weten in, ofwel uit dwaasheid en afgunst — beschuldigd hebben van datgene, waarover de echte vijand heeft gezwegen. Immers, de vijand weet maar al te goed dat hun leugens dan weldra door de waarheid achterhaald zouden worden.

Willem motiveert zijn terugkeer naar Holland en Zeeland in 1572: hij wilde de gewesten verlossen van Alva's tirannie.

De vijand stelt *dat geestelijken door mij zijn vervolgd, verjaagd en tot de Hervormde leer zijn gekomen.*

Mijn antwoord hierop is dat religieuze veranderingen meer het werk van God dan van de mensen zijn geweest. Gij weet niet hoe vaak men mij beschuldigd heeft van het feit dat ik me te slap toonde tegenover de tegenpartij, te verdraagzaam was en dat ik de oorzaak ben van de ondergang van het land, omdat ik te laat ingezien zou hebben dat de vijand verdreven en uitgeroeid moest worden. Ook weet U hoeveel ik ervoor gedaan heb om de tegenstanders in vrede te laten samenleven. De Staten achtten het aanvankelijk in het belang van het land om beide religies toe te staan. Later werden zij door de verraderlijke praktijken van de vijand gewaarschuwd voor de ondergang van de staat. Zij verboden toen de uitoefening van het Roomse geloof omdat de Roomsens — althans de priesters — hun eed aan de paus hoger achtten dan die aan het vaderland.

Ten aanzien van het besluit van de Staten van Holland en Zeeland om de uitoefening van het Roomse geloof te verbieden, stelt Willem dat hij geen voorstander was van een dergelijke maatregel.

Bovendien stellen ze *dat ik begonnen ben met de invoering van geloofsvrijheid.*

Als ze daaronder verstaan dat ik de deur heb geopend voor dergelijke goddeloze zaken, zoals die dagelijks bedreven worden aan het hof van de prins van Parma (waar men atheïsme en andere Roomse deugden als kleinigheden ziet), dan antwoord ik dat men die vrijheid — of liever: bandeloosheid — bij de erfgenamen van Pierluigi kan vinden. Eén ding wil ik graag zeggen, namelijk dat het vuur, waarin zoveel arme christenen gepijnigd zijn, voor mij nooit zo'n streling voor het oog is geweest als voor

de hertog van Alva en de Spanjaarden. Ik ben steeds van mening geweest dat de vervolgingen in Nederland moesten ophouden. Om mijn vijanden te laten merken dat ze met een tegenstander te maken hebben die eerlijk alles zegt, wil ik ook nog vermelden dat de koning bij zijn vertrek uit Zeeland mij uitdrukkelijk beval *om mensen van eer (adel), die van sympathieën voor de Hervorming werden verdacht, uit te roeien*.

Dat heb ik niet willen doen en ik heb daarentegen deze mensen zelf gewaarschuwd. Ik wist wel dat ik dat bevel niet mocht opvolgen en dat ik veel meer aan God diende te gehoorzamen dan aan de mensen. Ik laat de Spanjaarden zeggen wat hen goedgebeurt, maar ik ben er zeker van dat veel naties, die waardiger zijn dan de Spaanse en die al lang weten dat men met wapens de zaak niet kan dienen, mijn daden zullen goedkeuren.

Mijne Heren, met algehele instemming van het volk hebt Gij mijn houding goedgekeurd, de strenge plakaten veroordeeld en de wrede executies gestaakt. Daarom trek ik me niets aan van de kritiek van de Spanjaarden en hun aanhangers.

Willem reageert op de beschuldiging dat hij priesters zou hebben geexecuteerd. Hij zegt dat hij slechts een aantal inquisiteurs heeft gevangen genomen en ter dood veroordeeld?

Tallose malen wordt mijn geloof gehegeld en men noemt mij een ketter.

Maar ze zijn er nog altijd niet in geslaagd het te bewijzen. Deze beschuldigingen lijken op de woorden van een woedende vrouw; vandaar dat het niet zinnig is erop in te gaan. Nog minder trek ik mij aan van de onmenselijke beschuldiging, dat ik geen enkele priester of monnik vertrouw, tenzij hij getrouwd is, en dat ik hen slechts behandel en hen verdrijf als ze uit zichzelf niet willen vertrekken. Van alles wordt mij voor de voeten geworpen. Hun woede is zo groot en ze zijn zozeer in de greep van hun hartstochten dat ze zich niet weten te matigen. Al zou het allemaal waar zijn wat ze zeggen, dan zijn deze fouten geenszins te vergelijken met de tirannie en geloofsonderdrukking, waartegen niet alleen de Oosterse en Griekse kerken, maar ook de Franse en Duitse zich hebben verzet.

Het meest prijzenswaardig in deze geloofwaardige en goed gefundeerde Ban is de stelling dat de koning nooit aan de hertog van Alva heeft bevolen de tiende en twintigste penning op te leggen en dit eventueel alleen te doen als het volk ermee instemt. Als het waar is dat de hertog van Alva in deze kwestie, die de oorzaak is geweest van de dood van duizenden mensen, zijn bevoegdheden heeft overtreden, waar blijft dan zijn bestraffing?

De hertog van Alva werd gevangengezet omdat hij zijn zoon don Frederik ertoe had aangezet een huwelijk te sluiten met een van zijn nichten en om de vrouw die hij verleid en bedrogen had, in de steek te laten. Later werd de hertog in ere hersteld, hetgeen nooit gebeurd zou zijn als men op dat moment een betere tiran had kunnen vinden om de Portugezen te onderdrukken. Kortom: *hij is gestraft vanwege een kleine fout en wordt om een grote fout geëerd!*

Als men de koning zou vragen wie de opdracht heeft gegeven de graven Egmond en Hoorne te vermoorden, zou hij ontkennen ooit Alva daartoe bevel te hebben gegeven.

Ik geef hun de keuze uit twee interpretaties. Óf de koning heeft de hertog van Alva opdracht gegeven; dan is de koning een tiran. Óf hij heeft geen opdracht gegeven; dan is de koning evenzeer een tiran, omdat hij niet degene gestraft heeft, die eigenmachtig een vrij volk heeft getiranniseerd. Hieruit blijkt voldoende dat hij in ieder geval zelf medeschuldig is.

Ik heb de hertog van Alva steeds beschouwd als vijand van het land, die zich altijd graag heeft gebaad in ons bloed en dat van andere christenen en die heimelijk een heidenhart in de boezem draagt. Ik ken hem voldoende, omdat ik vroeger vaak met hem te maken had. Ik kan me dan ook nauwelijks voorstellen dat hij zo dwaas of aanmatigend is geweest, om zo'n zware belasting, die zulke vérstreckende gevolgen had, zonder uitdrukkelijk bevel van de koning op te leggen. (...)

Mijne Heren, hieruit blijken de veinzerij en de listen, waarmee de koning mij heeft bedrogen en waarmee hij tot op dit moment wil doorgaan, als ik maar onder de indruk wil raken van zijn woorden of van de dreiging van zijn wapenfeiten. Hij maakt daarvan zoveel gewag door het bericht rond te strooien dat bijna alle steden in Holland en Zeeland belegerd en ingenomen zijn. In werkelijkheid heeft hij in vier jaar tijd twee of drie steden ingenomen, waarbij hij veel meer manschappen en geweld nodig had dan hij ooit heeft gedaan om tegen de heidenen te vechten. Naar mijn oordeel was het een grote vernedering voor hem dat hij, ondanks zijn gunstige uitgangspositie, volledig uit ons land is verdreven. Het heeft geen zin in dit verband te wijzen op de wanorde onder het Spaanse krijgsvolk. Want een veldheer, in het bijzonder iemand die zoveel middelen tot zijn beschikking heeft als hij, geeft voldoende te kennen dat hij bekwaam noch waardig is om leiding te geven, als hij zijn soldaten niet in bedwang kan houden. Aangezien hij zulke loze verontschuldigen aanvoert, is hij genoodzaakt toe te geven dat ik en Mijne Heren van Holland en Zeeland met zeer weinig middelen (vier- à vijfduizend man) zijn leger van zestigduizend man hebben verslagen.

Koning Filips II heeft, toen hij tegen ons land oorlog voerde, Tunis en La Goletta verloren.

Willem spreekt er voorts zijn verontwaardiging over uit dat de koning niet van zins blijkt te regeren in de geest van zijn wijze vader.

Mijne Heren, *dit alles zou, naar hun zeggen gebeurd zijn vóór de Pacificatie van Gent.*

Het is wellicht niet zo noodzakelijk hierop in te gaan, ware het niet dat het niet alleen mijn plicht is U te verdedigen, maar ook de vijand de mond te snoeren en iedereen op de hoogte te stellen van diens schaamteloze beschuldigingen. U hebt in het verleden voldoende getoond dat U mij gunstig gezind bent. De overeenkomst die Gij zelf in Gent met mij en Mijne Heren van Holland en Zeeland hebt gesloten, toont mijn onschuld voldoende aan. Immers, U zou nooit met een dergelijk akkoord hebben ingestemd als U dezelfde mening over mij bent toegedaan zoals in de Ban is beschreven. Naderhand is dat nog duidelijk gebleken uit het feit dat zoveel oprechte afgezanten naar mij, in Geertruidenberg, gezonden zijn, ook nadat ik in Antwerpen gearriveerd was. Zij verzochten mij om naar Brabant te komen en om U in Brussel te adviseren.

Bovendien hebt U mij willen vereren met de titel van *stadhouder*. Uit al deze zaken kan men afleiden wat U destijds vond van alle valse beschuldigingen. Alleen dat vind ik al voldoende om een en ander te weerleggen.

Laten we nu eens bekijken hoe zij zich vroeger hebben gedragen, met welk een grote hoogmoed, brutaliteit en met welk een verachting voor onze natie. Ik wil hier niet terugkomen op de meened en het bedrog van de hertogin van Parma en van de koning jegens de graven Egmond en Hoorne. Ook wil ik zwijgen over de manier waarop zij mij trachten te vleien, evenmin wil ik ingaan op wat vóór de komst van de hertog van Alva is geschied. Ik wil slechts onder ogen brengen wat er gebeurd is na zijn aankomst tot aan het moment van de Generale Unie.

De herinnering aan het leed geeft U aanleiding om mij, die U hebt bijgestaan, daarvoor te danken. Zo ook hoop ik dat het U de moed geeft om te volharden in het loffelijke en heilige besluit om de Spanjaarden en hun aanhangers te bestrijden. Niet alleen de hertog van Alva, maar ook degenen die onder hem en na zijn vertrek het bevel hebben gevoerd, hebben mij voldoende duidelijk gemaakt wat in de Spaanse Raad lang geleden is besloten, namelijk ons uit te roeien en tot slaven te maken. Net als Hannibal vanaf zijn negende jaar op het altaar van zijn goden heeft gezworen dat hij zijn leven lang een vijand van de Romeinen zou zijn, zo ook is deze hertog van Alva van jongs af opgevoed met een onverzoenlijke haat en vijandschap tegen ons land. Deze vijandschap kon nooit verzadigd worden door al het bloed dat hij heeft gedronken; het bloed, dat hij zo overvloedig heeft laten vergieten en dat men in alle steden van dit land in hele beken langs de straten heeft zien stromen.

Hij laat zich erop voorstaan *dat hij meer dan achttienduizend arme, onschuldige mensen door de handen van de beul heeft laten ombrengen.*

Als iemand graag wil weten welke plannen Spanje in het geheim heeft beraamd, wat de wil van de koning is en hoezeer hij mij liefheeft, dan kan hij het antwoord afleiden uit de bloeddorstige daden van de hertog van Alva; een duidelijker antwoord is nauwelijks denkbaar. Er bestaat ter wereld geen vorm van huichelarij, verraad of meened die hij niet heeft gehanteerd om alle vooraanstaande heren in het land naar zijn hand te zetten met behulp van fraaie geschenken en beloften of door hen hogere functies te geven. Enkele eerlijke personen heeft hij, zonder aanstoot te nemen aan hun onschuld of aan de wetten van het land, op wrede wijze om het leven gebracht. Alles wat ik nu heb opgesomd geschiedde op bevel van de koning. Op een dergelijke wijze heeft hij de goede burgers en kooplieden behandeld. Hij heeft onze oude privileges en vrijheden en alles wat overgebleven was van de heerlijkheid en grootheid van onze voorouders zo grof en hoogmoedig vernietigd, dat het leek alsof U niet waardig genoeg was als mensen beschouwd te worden. Er is één duidelijk bewijs voor de onverdraagzame verachting voor dit land, namelijk de hoogmoed, goddeloosheid en dwaasheid die spreekt uit het feit dat hij zijn beeltenis in het midden van het Antwerps kasteel heeft geplaatst. Met dat standbeeld kwetst hij schaamteloos de Heren Staten en het hele volk en richt hij een gedenkteken voor zijn tirannie en een getuigenis van zijn hoogmoed op. Ik zwijg maar over zijn dienaren en al het gespuis dat uit Spanje is meegekomen en dat over mij niet spreekt zoals men over schurken, maar zoals men over beesten spreekt.

Mijne Heren, U weet het nog precies en U kunt zich nog precies hun aard en gezichtsuitdrukking voor de geest halen, evenals hun manieren, hun brutale, hoogmoedige en verachtende taal en hun onverdraagzaam optreden.

Ook weet U nog wel met welk een onbeschaamdheid zij over U heersten. Het is waar dat men, om de natuur van de heer te leren kennen, de gezindheid van zijn vrienden goed moet onderzoeken. Ook leert men de meester kennen door zijn dienaren.

Zo zult Gij, Mijne Heren, uit de deugdzame daden van de hertog van Alva (die de belangrijkste dienaar van de koning is en diens besluiten uitvoert) zeer goed kunnen oordelen over de genegenheid van de koning voor U; de koning, die zo iemand gezonden heeft om U te kwellen. U weet wat Gij van hem nog te verwachten hebt, tenzij U de geëigende middelen ter hand neemt om te doen wat U verplicht bent en wat het goede volk aan U heeft toevertrouwd.

Ik wil niet ingaan op het verkrachten, rantsoeneren en brandstichten dat de Spanjaarden gedaan hebben, maar wil het alleen over het voornaamste hebben, namelijk dat Gij nooit een vrije vergadering van de Staten-Generaal hebt kunnen houden. De

vijand begreep goed dat dát het enige middel was om Uw privileges te vernietigen en Uw vrijheid fundamenteel aan te tasten. Wat heeft het volk eraan fraaie privileges te hebben, geschreven op blank perkament dat in een koffer ligt, als deze voorrechten door de Staten niet in praktijk worden gebracht? Daar komt nog bij dat de koning lang tevoren van de paus dispensatie heeft gekregen van de eed die hij U heeft gezworen met betrekking tot het onderhouden van de privileges. Op die manier heeft hij zijn beloofde trouw verbroken. Bovendien toonde hij aan hoe 'verstandig' hij was door al te lichtvaardig enkele dwaze adviseurs te geloven. Hij kon immers weten dat U daardoor eveneens ontslagen was van de eed die U aan hem hebt gezworen, zodat U niet meer gehoorzaam en onderdanig aan hem hoefde te zijn. Wat betreft de dispensatie, wil ik het overlaten aan de ingewijden om te redewisten over de vraag of de paus zich een dergelijke bevoegdheid kan permitteren. (...)

Tevens wordt het verboden in het buitenland een huwelijk te sluiten. Kinderen mogen in het buitenland geen andere school of universiteit bezoeken dan die in Rome. Op die manier verwerpt men alle andere scholen ter wereld, hetgeen al te aanmatigend is. Ze waren zo roekeloos om zodoende ook de scholen van de jezuiten, die door de Spanjaarden als heiligen en goede katholieken worden gezien, te verdoemen. Het ergste is dat ze met dit alles het voornemen hadden alle vrije kunsten en wetenschappen naar het rijk der vergetelheid te verwijzen. De omgang met diverse geleerden heeft in ons land veel verstandige personen voortgebracht, waardoor het land zeer beroemd is geworden. Uit een dergelijk verbod kan dus niets voortvloeien dan een grove, heidense onwetendheid. Ik ga hier nog voorbij aan het feit dat door dit verbod het land onderworpen wordt aan ongehoorde maatregelen. Op hetzelfde moment werden namelijk ook de besluiten van het Concilie van Trente afgekondigd, die door de Fransen zo onredelijk werden gevonden, dat ze tot op de dag van vandaag nog nergens in Frankrijk gepubliceerd konden worden.

Een tijdlang werden nieuwe bisschoppen gewijd. Door veel verstandige mensen, die dit land liefhebben en door vijanden van de geloofsvervolging werd hiertegen bezwaar gemaakt, omdat deze wijdingen slechts dienden om de wrede Spaanse inquisitie te versterken. De bisschoppen zouden dan dienst doen als inquisiteurs, die mensen op de brandstapel moesten brengen en het geloof onderdrukken. Weliswaar willen ze nu graag ontkennen dat ze deze inquisitie hebben willen invoeren. Ik weet echter wel beter; de toenmalige pensionaris van Vlaanderen werd tot twee keer toe op de pijnbank gelegd, ten einde de namen af te dwingen van degenen die zich in Vlaanderen tegen de inquisitie hadden gekeerd. Als ze deze getuigenis te partijdig vinden, zou ik nog wel meer duidelijke bewijzen kunnen aanvoeren. Daarna volgden de plakaten die nog strenger waren dan de vorige, met de uitdrukkelijke opdracht de aanpak niet te versoepelen. De pauselijke bul stelt uitdrukkelijk dat elke bisschop in zijn kathedraal negen prebenden mag uitgeven en dat elke kanunnik geacht wordt hem bij te staan in de geloofsvervolging; twee van hen moeten daadwerkelijk het ambt van inquisiteur uitoefenen.

De hertog van Alva heeft op bevel van zijn meester de tiende en twintigste penning eeuwigdurend opgelegd, ten teken dat hij ons land veroverd zou hebben.

Dit heeft hij gedaan zonder goedkeuring van de Staten, de steden of provinciën. Bovendien heeft hij besloten de maatregel met geweld door te voeren. Toen hij hoorde dat bepaalde moedige figuren in verzet kwamen — op hetzelfde moment waarop hij bericht kreeg over de inneming van Den Briel — had hij reeds besloten de meest vooraanstaande burgers van Brussel 's nachts om het leven te brengen, omdat zij zich

hadden verzet tegen de belastingmaatregel die hij, tegen de privileges van het land in, had afgekondigd.

Karel, de beul, had de opdracht zeventien galgen en ladders van drie á vier meter lengte in gereedheid te brengen. Alle soldaten waren gewapend en Don Frederik was naar het huis van Viglius gegaan om de arrestatiebevelen in ontvangst te nemen, juist op het moment dat de bevolking het goede nieuws over de inname van Den Briel had vernomen.

Eén van hen werd veroordeeld, omdat hij had geweigerd enkele personen te laten executeren die zich tegen de belastingmaatregelen hadden verzet. Kort tevoren had Alva tot hem gezegd: „Ik zweer U, bij de gratie van deze baard, dat ik U zal laten hangen als U mijn bevel niet uitvoert. Alle rechters zijn schurken, alleen mijn bevelen dienen uitgevoerd te worden.”

Ik heb toen andermaal het verzoek ontvangen van enkele vooraanstaande heren om ten strijde te trekken Uit hoofde van mijn plichten jegens het land heb ik toen voor de tweede maal een veldtocht ondernomen. Ik zal niet verder ingaan op deze veldtocht, aangezien U allen weet hoe goed deze verlopen is.

Mijne Heren, *ik hoop dat II inziet dat de hertog van Alva vóór het begin van deze oorlog mij en de Staten van Holland en Zeeland alle aanleiding heeft gegeven de toevlucht tot de wapens te nemen.* Dat is hij, samen met de grote heerser, koning Filips II, blijven doen tot op de dag dat de Spanjaarden hun opstand zijn begonnen. Ook hoop ik dat U ziet hoe ik mij daartegen heb opgesteld. Ik laat niet na U daarvan op de hoogte te stellen, zodat U zich een oordeel kunt vormen. Echter, U hebt Uw mening reeds voldoende duidelijk gemaakt door de Pacificatie van Gent, door het verdrijven van Don Juan en door veel andere daden en getuigenissen. Ook blijkt Uw opvatting duidelijk uit het feit dat U mij nooit hebt willen ontslaan van mijn opdracht, hoewel ik U dat diverse malen heb verzocht. Het is dan ook niet nodig verdere bewijzen voor Uw standpunt aan te voeren. Daarom wil ik nu ingaan op wat ze in het tweede deel van deze wrede Ban zeggen, namelijk op hetgeen gebeurd is nadat de Spanjaarden ons de oorlog hadden verklaard.

Op datzelfde moment werd *de Pacificatie van Gent* gesloten tot grote vreugde van heel het volk. Een ieder weet zich nog wel te herinneren welke onverbreekelijke beloften toen werden gedaan, namelijk dat we vriendschappelijke betrekkingen zouden onderhouden en dat we elkaar met raad en daad zouden bijstaan. Degenen die naderhand hun diep ingewortelde slechtheid duidelijk hebben getoond — hoewel zij behoorden tot het gezelschap dat over de Pacificatie onderhandelde — wierpen allerlei beletsels op, die slechts de bedoeling hadden om het verdrag te torpederen. Dat zou hen ook zijn gelukt, ware het niet dat ze bang waren hierdoor gevaar te lopen voor eigen leven en dat het gewone volk en alle provinciën (die reeds lang hadden voorzien dat deze Pacificatie de grondslag van hun vrijheid en het herstel van de oude privileges betekende) hen eendrachtig hiertoe hadden gedwongen.

In deze afschuwelijke Ban, evenals in hun smaadschriften, hun beruchte boekjes en geheime brieven, *verwijten ze mij menigmaal dat ik de Pacificatie geschonden heb.* Laten we dus eerst eens bekijken of zij zich aan deze Pacificatie hebben gehouden. Zodra het verdrag gesloten was, werd de Heer van Haussy op Uw bevel verscheidene malen naar mij gestuurd, ten einde soldaten en munitie te verkrijgen om het kasteel van Gent te veroveren, dat een van de haarden van de Spaanse onderdrukking was. Maar iemand, die zijn afkomst niet waardig is, begon toen gif te spuien en

beschuldigde de genoemde heer van deze verovering, in plaats van hem te belonen voor deze grote dienst, waardoor de deur geopend werd naar de bevrijding van het land, het graafschap Vlaanderen en in het bijzonder de stad Gent, die zo lang onderdrukt was. Als de hulp niet op tijd was gekomen, zouden de Spanjaarden — wier banden nog bebloed waren van de moordpartij te Antwerpen en nog vol met goederen, die ze van de burgers hebben gestolen — hetzelfde gedaan hebben in Gent, zoals uit de brieven van Roda en anderen blijkt. Hieruit wordt duidelijk dat ze al begonnen zijn met het breken van de Pacificatie op het moment dat deze werd afgekondigd.

Daarna kwam Don Juan in het land. Onze vijand wilde zo maar al te graag zijn bedoelingen verdoezelen. Immers, uit de brieven van de koning en zijn secretaris blijkt duidelijk wat Filips aan Don Juan had opgedragen. Ten einde iedereen hiervan op de hoogte te stellen, hebben we deze brieven gepubliceerd; tot nu toe is er geen Spanjaard geweest die aan de echtheid ervan heeft durven twijfelen. Uit deze brieven heb ik de leer getrokken dat het enige verschil tussen Don Juan enerzijds en Alva en Requesens anderzijds is, dat Don Juan veel jonger en roekelozer was en dat hij zijn verderfelijke plannen niet kon verbergen. Hij brandde van verlangen om zijn handen in ons bloed te baden en wist dit verlangen niet te onderdrukken.

Ik ga, Mijne Heren, niet dieper in op deze brieven, aangezien de inhoud ervan zelfs aan het kleinste kind bekend is. Hun vijandschap tegen dit arme volk was zo groot en zo diepgeworteld, dat ze steun verleenden aan degenen die Uw privileges schonden. Hun tirannie nam zodanige vormen aan, dat men zou denken dat ze van nature een tirannieke gezindheid hebben. Als wilde zwijnen liepen ze in het zwaard van de bloeddorstige don Juan en sloten met hem een akkoord — tegen mijn advies en dat van de Staten van Holland en Zeeland in —, dat strijdig was met de eed die zij in de Pacificatie hebben gezworen. En zij durven mij te herinneren aan de Pacificatie en mijn eed? Ze denken dat ze deze Pacificatie alleen maar misbruiken als valstrik om mij en de Staten van Holland en Zeeland in te vangen en dat ze zich kunnen veroorloven om, naar eigen inzicht, elke overeenkomst te schenden.

Wellicht zullen ze daartegen aanvoeren dat ze Don Juan de opdracht hebben gegeven te beloven dat hij de Spaanse troepen zou laten vertrekken. Behoorden ze niet eerst mij mijn rechtsgebieden en andere bezittingen terug te geven en mijn gevangen zoon vrij te laten? Ze hadden bepaald andere plannen, hetgeen maar al te duidelijk wordt uit de diverse beraadslagingen, waarin ze de mogelijkheden hebben besproken om mij uit de weg te ruimen en om Holland en Zeeland te onderwerpen. Ze hadden immers wel in de gaten dat alleen ik en de Staten van de genoemde gewesten hun aanslagen trachtten te verijdelen. Hun tirannieke plannen blijken duidelijk uit de instructies van degenen die in Geertruidenberg met mij kwamen onderhandelen.

Op hetzelfde moment trachtten ze de koningin van Engeland met allerlei valse voorstellingen van zaken over te halen tot een oorlog tegen mij en de Staten van Holland en Zeeland. Maar, aangezien de wijze koningin wel beter wist, nam zij een geheel andere beslissing dan zij hadden gehoopt. Hieruit blijkt duidelijk dat zij zich niet hebben gehouden aan de Pacificatie.

Wat betreft de Spaanse troepen, die door Don Juan zogenaamd teruggestuurd zouden zijn, weten ze wel degelijk dat een deel in Luxemburg gelegerd bleef, een ander deel in Franche-Comté en weer een ander deel in Frankrijk. Dit alles onder de dekmantel van de burgeroorlog die in Frankrijk weer is uitgebroken, in werkelijkheid echter om onmiddellijk weer naar ons land te kunnen terugkeren, hetgeen ook gebeurde.

Ze wisten wel dat Don Juan nog veertienduizend Duitse huursoldaten in de belangrijkste steden van ons land in garnizoen had liggen. Ook wisten ze dat hij in

Mechelen met de Duitsers onderhandelde en dat hij tegen hen heel andere dingen zei dan tegen U, Mijne Heren.

Ook hebben ze gezien dat hij pogingen deed om het Antwerps kasteel te veroveren op de hertog van Aarschot en diens zoon, de prins van Chimay, ten einde het over te dragen in de handen van Treslong.

Ondanks dit alles hebben ze hem alle steun geboden en durven ze uiteindelijk nog te zeggen dat ze de Pacificatie van Gent niet geschonden hebben!

De vijand zegt mij *dat don Juan het Pacificatieverdrag heeft gezworen.*

Ik stel dat ook de koning zelf deze eed heeft gezworen en dat hij op hetzelfde moment Don Juan opdroeg de beloften te breken, zoals blijkt uit zijn eigen brieven. Don Juan heeft inderdaad de eed gezworen, doch op voorwaarde dat hij van deze eed ontslagen zou zijn op het moment dat hij er spijt van zou krijgen: dat zou dan ook niet lang duren. Dit jongmens dacht dat hij alles overwonnen had en dat hij (dank zij de Duitse soldaten en een stel landverraders) de belangrijkste steden in handen had.

Hij probeerde voorts het kasteel van Namen in te nemen, dat naar zijn idee erg geschikt was als residentie voor de Spanjaarden. Toen echter het Antwerps kasteel aan U werd overgedragen, kreeg hij in de gaten dat hij nog erg ver van zijn doel verwijderd was. Dat kostte hem toen veel vrienden, die zich terstond bij de tegenpartij aansloten. Dat heeft hem zozeer verrast dat hij geen andere uitweg zag dan tijd te rekken en U ijdele hoop op vrede te geven. Bovendien heeft hij enkele van Uw gedeputeerden omgekocht. Het zou beter geweest zijn als U vanaf het begin mijn adviezen had kunnen opvolgen, zonder daarbij gehinderd te worden door deze lieden die zich zo fantastisch aan de Pacificatie hebben gehouden. Ik was in staat om met een klein legertje don Juan en zijn aanhangers te verdrijven.

Ik zou, Mijne Heren, graag willen weten of Don Juan zich wel hield aan het Unieverdrag, dat hij met die Spaansgezinde lui had gesloten. Waarom werpt hij mij trouwens de Pacificatie voor de voeten, als hij zelf heeft verklaard zich niet aan de Pacificatie te willen houden? Of geniet hij een privilege, dat hij zelf in het leven heeft geroepen en tevens heeft gebroken?

Ik heb trouwens geen verbintenis met hem, maar alleen met U, Mijne Heren, hebben ik en de Staten van Holland en Zeeland een verbintenis. Ze hebben talloze malen de Pacificatie geschonden en de meest vooraanstaande burgers verbannen en vermoord. U hebt het, in het belang van de veiligheid, nodig geacht enkele artikelen uit het Pacificatieverdrag uit te breiden en te wijzigen; gesteld dat U deze artikelen volledig naast U neer had gelegd, wie heeft er dan het recht om U te beschuldigen? Immers, U zou dan slechts gehandeld hebben in het belang van het land. U zou in elk geval geen beschuldigingen hoeven accepteren van degene, die zijn eigen eed slechts hanteert als een valstrik om U in te vangen.

Ze zeggen dat de Hervorming door mij werd veroorzaakt.

Wat dat betreft moet ik stellen dat ik me niet meer gebonden voelde aan de Pacificatie, nadat de medeondertekenaren het verdrag op allerhande manieren hadden geschonden. Als U het nodig had gevonden iets te hervormen, dan had U daartoe evenveel macht. Immers, de Pacificatie was de Uwe en U mocht naar eigen goeddunken ernaar handelen. Nu het zo vaak, zowel in woord als geschrift, is aangetoond dat de Pacificatie niet geschonden is, is het niet nodig U dat te verklaren. Ik wil wel toegeven dat het aan Holland en Zeeland verboden was in andere provinciën de Hervorming door te voeren. Maar er is geen verplichting dat de Staten niet in hun eigen provincie maatregelen mogen nemen in het belang van hun veiligheid. Dat blijkt duidelijk uit artikel II en 12 van de Pacificatie." (...)

Hetzelfde commentaar kan ik geven op de Hervorming in enkele steden in mijn rechtsgebied. Ik kan wel bij de gratie Gods verklaren dat ik daartoe geen advies of aanzet heb gegeven en dat er veel dingen gebeurd zijn die mij geen plezier hebben gedaan; dit geldt ook voor Vlaanderen. Echter — en dat wil ik volhouden — als er onder het krijgsvolk onbeschaamdheden zijn voorgevallen, dan vallen die in het niet bij de excessen onder de Spaanse soldaten. Er is van onze kant nooit sprake geweest van ontrouw, verraad of van een verstandhouding met de vijand; dit is bij de Spanjaarden wel vaak waargenomen. Immers, zijn zij niet openlijk een gewapende oorlog begonnen, tegen hun eigen beloften in? Hebben ze niet hun bondgenoten aangevallen twee dagen vóór ik gereed was voor de strijd? Hebben ze niet hun samenzwering om hun bondgenoten tot vijanden te maken, volledig uitgevoerd op het moment dat Maastricht belegerd was?" Ik vertrouwde volledig op de soldaten van mijn bondgenoten, in de hoop aldus de stad te kunnen bevrijden; echter, op hetzelfde moment bleek niet alleen dat ze me verlieten, maar dat ze tegen mij strijd begonnen te leveren. Wat ter wereld is schandelijker dan dat? Waar heeft men voldoende galgen en welke lijfstraffen zijn zwaar genoeg om degenen die zo ontrouw zijn geweest tegenover hun eigen vrienden, rechtmatig te straffen? (...)

Hiertegen zullen ze inbrengen *dat ik me niet heb verzet tegen mijn eigen mensen als zij zich aan misdaden te buiten gingen.*

Voorwaar, ik heb de fouten van sommigen niet door de vingers gezien. Denken ze echter dat ik zo onvoorzichtig ben om voor hen de deur te openen naar de totale ondergang van dit land en Escovedo tot profeet te maken? Hebben ze ooit gehoord dat een wijze vader de ondergang van zijn kinderen verkiest ten einde zijn vijand tevreden te stellen? Integendeel, hij behoort hun fouten te bestraffen en aldus zijn gezin te beschermen. Weten Bours, Montigny en anderen niet hoeveel ik ervoor gedaan heb om de orde te herstellen? Het was slechts razernij, dwaasheid, hoogmoed, haat tegen de Hervorming en heerszucht, waardoor ze zo buiten hun zinnen zijn geraakt. Later hebben ze getracht dit onder de dekmantel van de Pacificatie van Gent te verdoezelen. Mijn Heren, het is mij immers voldoende bekend hoezeer ze hun best hebben gedaan om hun voornemens te verhullen. Ook weet ik hoe ze op advies van een slecht kider deze weg zijn ingeslagen.

Veel mensen zullen het vreemd vinden dat men zozeer zijn afkomst kan verloochenen door deze voorgoed te schande te maken. Velen zullen niet willen geloven dat zij zo onstandvastig kunnen zijn.

Ik heb een bijzondere vriendschapsband met hun voorvaderen gehad en heb hen steeds geëerd. Ik had dan ook graag gezien dat ze de deugdzaamheid en eer zouden bevorderen. Vandaar dat ik zeer bedroefd ben dat het zo ver is gekomen; ik wens hen nog altijd de wijsheid toe om al wat er is gebeurd met een oprecht leedwezen te verbeteren. Ik wil hier niet uitvoerig ingaan op alle daden, die niet zo direct voor iedereen zichtbaar zijn, maar niettemin vol zijn van onstandvastigheid. Als men alleen kijkt naar wat iedereen bekend is, wie zal zich dan verbazen over hun besluiten en voornemens? Eerst dienen zij de hertog van Alva en de grote Heerser alsof ze hun huurknechten zijn. Ze voeren in alle hevigheid oorlog tegen ons en kort erna komen ze met ons over vrede onderhandelen. Dan verzoenen ze zich met ons en zijn vijanden van de Spanjaarden geworden. Don Juan komt daarna in het land, ze volgen en dienen hem en ze overwegen elk middel om mij om het leven te brengen. Het plan van don Juan om het Antwerps kasteel in te nemen mislukt; dus laten ze ook hem in de steek en verzoeken mij om onmiddellijk te komen.

Ik heb nog nauwelijks één voet in het land gezet, of zij ontbieden — tegen hun eed in

en zonder U of mij te raadplegen — aartshertog Matthias. Als hij ook hier is, komen ze tot het inzicht dat ze zo hun doel evenmin bereiken. Dus laten ze hem ongemoeid en zonder hem op de hoogte te stellen, halen ze de hertog van Anjou erbij. Ze zien echter in dat ze hem niet tegen U en tegen de Hervormden kunnen opzetten, laten hem dan ook in de steek en scharen zich aan de zijde van de prins van Parma.

Zijn er baren op de zee zo woelig of weerhanen op een toren zo beweeglijk als de besluiten van die mensen, die menen zo hoog te zijn dat ze zich kunnen permitteren hooggeplaatsten dusdanig om de tuin te leiden? Gelet op het feit dat ze dergelijke daden hebben verricht, die voor iedereen in de wereld bekend zijn, dan kunt U, Mijn Heren, voortaan wel met zekerheid aannemen, dat ze tot alles in staat zijn.

Het schandelijkste *dat ze hebben gedaan is dat ze ingestemd hebben met deze laffe Ban.*

In deze Ban immers wordt degene die hen het leven heeft gespaard, met de dood bedreigd.

Mijne Heren, U kunt er zeker van zijn dat daarmee het eind nog niet in zicht is, want, als ze hun fouten niet inzien en betreuren, dan zult U ze nog meer dan tien maal van zadel en paard zien veranderen.

Willem weerlegt de stelling van de vijand dat hij zichzelf tegen de wil van de Staten tot stadhouder van Brabant heeft benoemd. Het is ook onjuist dat hij het stadhouderschap over Vlaanderen heeft aanvaard.

Ik kan me niet voorstellen dat er redenen zijn om me te verantwoorden voor de gelden die door U worden geïnd. Deze gelden worden immers volgens Uw richtlijnen en onder Uw verantwoordelijkheid door Uw eigen thesauriers, beambten en ontvangers geadministreerd, zonder dat ik of een der onzen er ooit één cent van gezien heeft. Veeleer past hier een beschuldiging aan het adres van de vijand die U gedwongen heeft alle gelden aan te wenden voor de verdediging. De vijand maakt grote kosten om kwaad aan te richten, om te tiranniseren en om U de vrijheid te ontnemen. Waarom zou het voor U niet evenzeer geoorloofd zijn om financiële middelen aan te wenden ten einde het goede te doen: de tiran te bedwingen en de vrijheid te behouden? Deze vrijheid is niet in geld uit te drukken. Als het nodig is de laatste cent en de laatste druppel bloed te offeren, doen wij dan iets waartoe we niet verplicht zijn? In de oude, buitenlandse geschiedenis, maar ook bij onze dappere voorouders treffen we hiervan mooie voorbeelden aan. We moeten allesbehalve de teugels vieren; integendeel, nu we zien wat de vijand het meest deert, moeten we des te harder zijn en doorzetten.

Ze zeggen bovendien dat iemand die bezwaar heeft tegen de belastingen, door mij gearresteerd, mishandeld, gevangengezet wordt of aan de schandpaal genageld, beroofd en vermoord wordt.

Ik denk niet dat het nodig is hierop te reageren. Mijn Heren, U weet zelf wel dat dat verzonnen is. U weet dat ik veel meer beschuldigd werd vanwege mijn grote zachtzinnigheid en tolerantie tegenover menige snoodaard, die mijn zaak door zijn listige praktijken en heimelijke plannen benadeelde. Tegenwoordig zijn er talloze mensen die veel roddels rondstrooien en een grote mond hebben, maar die men beter de mond had kunnen snoeren. Niettemin berouwt het mij niet dat ik met hen heb omgegaan; ik verblijd mij met de gedachte dat ik liever heb dat mij onrecht wordt aangedaan dan dat ik anderen onrecht heb willen aandoen.

Ik twijfel er niet aan dat God, die een rechtvaardig Rechter is, deze verraders en ontrouwe figuren hun welverdiende loon zal geven. Zij zijn het die het brood met ons

hebben gegeten, hebben deelgenomen aan onze beraadslagingen, maar niettemin nu tegen ons oorlog voeren. Zij voelen reeds de Goddelijke wraak, die hen met een voortdurende gewetenswroeging zal achtervolgen.

Willem wijdt een aantal kritische woorden aan de Heer van Selles, die met zijn hypocriete houding de opstandelingen om de tuin trachtte te leiden. Bovendien verantwoordt Willem zich voor het feit dat hij een aantal Katholieke en koningsgezinde ambtsdragers heeft afgezet en vervangen door meer vaderlandslievende bestuurders."

Ze verwijten mij ook het vertrouwen dat ik bij het gewone volk geniet.

Ik schaam me in het geheel niet voor dit vertrouwen. Integendeel, ik vind het jammer dat ik niet meer vertrouwen geniet, dat wil zeggen dat ik het volk niet goed kan overtuigen van mijn ideeën. Want dan zou ik, met Gods hulp, dit land al lang bevrijd hebben van het Spaanse vergif. De tirannie en wreedheid van de Spanjaarden waren zo groot dat ze zich de haat van het hele volk op de hals hebben gehaald; het volk dat hen voordien goedgezind was en hun grote trouw had bewezen. Het volk heeft mij gekozen om de vrijheid te handhaven; wat anders kan men hun zeggen dan dat het volk zich tot mij aangetrokken voelde en dat het jegens de anderen slechts haat voelde? Mijn leven lang blijf ik het volk toegenegen, dat wil zeggen dat ik alles zal doen om Uw vrijheid en privileges te beschermen. U zult inzien dat de hersenpannen van de Spanjaarden van elk verstand beroofd zijn en dat ze, met de bedoeling mij te beschimpen, mij juist prijzen. Deze domkoppen willen het verstand van alle andere mensen meten met hun eigen verstand als maatstaf. Ze denken dat iedereen voor kwaad aanziet wat zij zelf kwaad vinden. Als we het echter alles tezamen in één grote weegschaal wegen, dan zullen we zien dat ze volledig verkeerd gerekend hebben. Immers, het volk zal altijd meer houden van degene die het beschermt dan van degene die het onderdrukt.

Zeer verbaasd was ik door het feit dat ze in deze Ban zijn vergeten, wat mij door zo veel lage en kwaadwillige schrijvers in hun laaghartige smaadschriften zo menigmaal voor de voeten is geworpen, namelijk *dat ik de adel zou haten*.

Maar tegen wie zou ik deze haat moeten koesteren? Niet tegen mijzelf, mijn vrienden en familieleden, die allemaal van hoge en adellijke afkomst zijn, uit zeer oude geslachten stammen, grote rijkdommen bezitten en hoge posities bekleden. Ik denk dan ook niet dat er onder mijn vijanden veel zijn die zich met mij kunnen meten. Bovendien is voldoende gebleken dat ik al het mogelijke in het belang van de edelen heb gedaan. Echter, lang geleden had ik al voorzien dat bepaalde eerzuchtige figuren, die mij naderhand links hebben laten liggen, zichzelf wilden bevoordelen door de gouvernementen en de belangrijkste posities te bezetten. Ik kende hun tirannieke mentaliteit en stond uit dien hoofde niet goedgunstig tegenover hun streven. Maar dat wil niet zeggen dat ik de adel gehaat of veracht zou hebben; ik heb slechts willen voorkomen dat het land op die manier ten onder zou gaan. Als hun voorvaderen, die veel wijzer, dapperder en rechtschapener waren en met wie ik altijd op goede voet heb gestaan, nog zouden leven, dan zouden ze dood gaan van verdriet, bij het zien van hun kinderen die niet in het minst aarden naar hun standvastige en deugdzame voorouders, die altijd een onberispelijk leven hebben geleid. In alle landen worden hun kinderen als onbetrouwbaar gezien. Als slaven dienen ze de Spanjaarden, met name de kardinaal, die de spil is waar alles om draait en die hen behandelt als kleine kinderen. De kardinaal leidt hen als dieren en wacht tot ze vet genoeg zijn om geslacht te worden. Dit blijkt uit de brieven die de kardinaal eigenhandig heeft geschreven en die

U, Mijne Heren, zelf gezien hebt.

Willem brengt in herinnering dat de Staten-Generaal, het volk en hijzelf unaniem van mening waren dat de Spaanse voorwaarden voor de vredesonderhandelingen in Keulen (1579) volstrekt onredelijk waren. Bovendien verwerpt Willem de beschuldiging dat de Staten-Generaal de publicatie van de vredesvoorwaarden hebben willen verijdelen. Alle gewesten en steden zijn officieel op de hoogte gesteld van de inhoud van deze vredesvoorwaarden.

Ze vinden het uitermate slecht dat er in de stad Utrecht een vergadering van gedeputeerden van ettelijke steden en gewesten is geweest, ten einde een nieuwe samenwerking tot stand te brengen.

Waarom vinden ze dit slecht? Omdat ze voor kwaad aanzien wat voor ons volk goed is en ze alles wat in het belang van ons welzijn is, beschouwen als verderfelijk voor zichzelf. Ze hadden hun hoop volledig gevestigd op onze onenigheid: ze hadden al geprobeerd bepaalde provincies, die zoveel standpunten hebben gehad als er maanden in het jaar zijn, voor hun zaak te winnen. Ook hadden ze enkele verdorven lui, die zich onder ons bevonden, op hun hand. Wat is een betere remedie tegen onenigheid dan eenheid? Wat is doeltreffender tegen de tweespalt dan de eendracht? Door middel van de eendracht is hun hele opzet in één klap ondergraven. God (die de God van vrede en saamhorigheid is) wilde zo bewijzen hoezeer Hij een afkeer heeft van bedrog en hoe gemakkelijk Hij zulke valse samenzweringen teniet kan doen.

Ziet, Mijne Heren, wat een gelegenheid ik hun bied om tekeer te gaan. Ik zeg hun dat ik het initiatief heb genomen tot de Unie van Utrecht, haar in het leven heb geroepen en in stand heb gehouden. Ik zeg U nogmaals en zo luid dat niet alleen de vijand, maar iedereen het hoort: „Steun de Unie! Bescherm de Unie!”

Mijne Heren, zorgt ervoor dat U niet alleen in woord en geschrift, maar ook metterdaad inhoud geeft aan het eenheidsideaal. Ik schaam me niet in het minst voor de beschuldiging dat ik een chaos heb veroorzaakt door de stichting van de Unie. Onder de dekmantel van de vrede hebben ze bij ons een scheuring veroorzaakt. Op hun vergaderingen in Atrecht en in Bergen (in Henegouwen) deden ze mij steeds fraaie beloften, waarvan ze zich onmiddellijk onttrokken en die slechts de bedoeling hadden om andere gelijkgezinden op hun hand te krijgen. Waarom hebben wij op onze beurt niet evenzeer het recht om ons te verenigen? Wellicht denken ze dat zij wel kwaad mogen doen en het land in de steek mogen laten (op het moment dat Maastricht belegerd was!), maar dat het ons niet is toegestaan het goede te doen en het land te beschermen. Mijne Heren, van de grootste vijand van ons land en de grootste tiran ter wereld kunnen we leren wat nuttig en noodzakelijk is. (...)

Ze beschuldigen mij ook van het feit dat ik alle geestelijken verdreven zou hebben.

Mijne Heren, Gij weet wel dat dat niet waar is. Integendeel, hun veldheer, die toen in de stad Groningen resideerde, heeft daar alle Hervormden gevangen genomen en enkele zelfs vermoord, onder wie de burgemeester zelf. Dit alles ondanks het feit dat hij de eed van geloofsvrijheid had gezworen en de Unie van Utrecht had geratificeerd. Wie zal het vreemd vinden dat ook aan onze zijde gepoogd is de vrijheid veilig te stellen? Immers, de vijand heeft, zonder rekening te houden met de eed en als zodanig met de naam van God, elke vorm van rechtvaardigheid vernietigd. De vijand heeft grote ellende aangericht. Zij wilden zich baden in het bloed van hun bondgenoten en van degenen die vertrouwen in hen stelden. Wie zal mij dan nog verwijten dat ik opkom voor de vrijheid?

Ze zeggen dat ik de adel in dit land zo slecht heb behandeld dat deze noodgedwongen het land moest verlaten.

Wie heeft er ooit één edelman verjaagd? Onze vijanden worden zozeer achtervolgd door ge wetenswroeging dat ze gedwongen zijn zelf van de ene naar de andere plaats te vluchten. Wie moet men anders de schuld geven dan zij zelf, die het vaderland in de steek hebben gelaten en naar de ondergang hebben gevoerd? Het zou beter geweest zijn als ze eerder waren vertrokken en dat de dwazen, die hier nog verblijven, spoedig volgen. Immers, ze zouden mij dan van een grote angst en kwelling bevrijden en het volk zou niet meer bevreesd hoeven te zijn dat ze hun verderfelijke plannen nog eens zullen uitvoeren.

Het is eveneens belachelijk dat ze mij een hypocriet noemen, hoewel ik me tegenover hen nooit schuldig heb gemaakt aan huichelarij.

Toen ik nog op voet van vriendschap met hen stond, heb ik hen gewaarschuwd dat ze hun eigen graf groeven door deze wrede vervolgingen. Het zou allemaal niet zo ver zijn gekomen als ze zich hadden beheerst en mijn raad hadden opgevolgd. Daarna ben ik, omwille van Uw vrijheid, hun vijand geworden. Ik begrijp dan ook niet waarom ze mij hypocriet noemen, tenzij ze daarmee doelen op het feit dat ik oorlog tegen hen voer, hun steden inneem, hen uit het land verjaag en oprecht alles doe wat in een oorlog toegestaan is. Als het U belieft, Mijne Heren, de moeite te nemen om mijn *Verantwoording*, die dertien jaar geleden gedrukt is, te lezen, dan zult Ge bijgevoegd een brief aantreffen van een koning die een echte huichelaar en bedrieger is. Deze koning dacht mij toen in de strikken van zijn zoete en bedrieglijke woorden te kunnen vangen, evenals hij nu meent indruk op me te maken met zijn dreigementen en woordenvloed. Goddank weet ik een goed middel tegen dit venijn.

Veel woorden besteden ze aan de beschuldiging dat mijn hele optreden stoelt op wantrouwen en dat mijn geweten lijkt op dat van Caïn en Judas.

Als ik uitga van hun onbetrouwbaarheid, ben ik dan te vergelijken met Caïn en Judas? Er is een groot verschil tussen wantrouwen jegens de beloften en genade van de oprechte God enerzijds en wantrouwen jegens de woorden van een leugenaar en bedrieger anderzijds. Ik denk hierbij in het bijzonder aan het fraaie voorbeeld van de arme Moren van Granada, die genoeg zouden kunnen vertellen over deze beloften; ook de moord op de graven van Egmond en Hoorne toont duidelijk de onbetrouwbaarheid van de vijand aan. Als de goede theologen (met name de kardinaal, die een van de hoekstenen van de Roomse kerk is) de ware oorzaak van de val van Judas en Caïn hadden onderzocht, dan zouden ze vastgesteld hebben dat de oorzaak wanhoop was. Dank zij Gods genade ben ik nog nooit tot wanhoop gedreven en zo ver zal het ook nooit komen. Integendeel, wie goed let op de wrede manier, waarop ze in de barbaarse en meer dan heidense Ban tegen mij tekeer gaan, zal gemakkelijk zien dat zij zelf als wanhopigen spreken; ze zijn net zo desperaat als de uitzendingen die door de toneelschrijvers in hun tragedies ten tonele worden gevoerd. Hun eigen geweten lijkt op dat van Judas, Caïn en Saul!

Wilt toch, Mijn Heren, acht slaan op de wijsheid van deze geleerden. Ze zeggen dat wantrouwtrouwen een eigenschap is van alle slechte mensen. Met jou," kardinaal, wil ik nu wat bespreken, jij hebt zo lang je tijd op school verdaan en zoveel onderwijs gehad in liegen en bedriegen. Ik vraag jou: *hoe reageer je op de stelling van die voortreffelijke wijze orateur dat wantrouwen het sterkste wapen tegen een tiran is?*

Deze vraag werd voorgelegd aan een zekere Filips," die maar een klein tirannetje was

vergeleken bij koning Filips II. Om deze laatste te bestraffen is geen van de redevoeringen van deze orateur (die zijn oraties 'Filippica's', heeft genoemd) toereikend of doeltreffend. Altijd zal ik de genoemde stelling, die de moeite waard is om altijd onthouden te worden, in het midden brengen. Moge God mij geven dat ik meer vertrouwen vind bij het volk dan de orateur. Deze verliet zich te veel op lui zoals jij en ook op bepaalde nietige en corrupte dwazen van jouw slag, waardoor hij uiteindelijk ten onder ging. Echter, Mijne Heren, ik hoop en verwacht, gelet op Uw standvastigheid en dapperheid, dat een dergelijk lot U bespaard zal blijven.

De goede orateurs houden een scherpzinnige redenering altijd voor het einde, naar het voorbeeld van de goede veldheren die hun beste soldaten in de achterste linies opstellen. Hetzelfde doen deze geleerde en ervaren lieden, die mij aan het einde van de Ban willen verpletteren met een zeer groot en schandelijk verwijt, namelijk dat ik niet ingestemd heb met het verzoek naar mijn geboorteland (waar iedereen van nature graag zijn leven doorbrengt) te vertrekken. Wat zou meer in mijn voordeel hebben gewerkt dan deze stelling?

Mijne Heren, wilt toch in het bijzonder letten op hun dwaasheid en hun onbeschaamdheid. Ze moeten toegeven dat ze ofwel schaamteloos zijn — gezien het feit dat ze dit zeggen — ofwel onverstandig, gezien het feit dat ze me tegen hun bedoeling in prijzen. Het wordt door iedereen zeer aangenaam gevonden zijn leven in het vaderland door te brengen. Waarom trekt dit vervloekte geslacht van Spanjaarden dan van het ene naar het andere land? Om iedereen te kwellen? Op grond van mijn verplichtingen tegenover U prefereerde ik U te dienen, boven het wonen in mijn geboorteland. Is het rechtvaardig dat ik om die reden ervan beschuldigd word een schurk en een verrader, en bovendien de algemene pest voor de wereld te zijn? U weet maar al te goed dat ik vanaf mijn elfde of twaalfde jaar in Uw midden ben opgegroeid, zodat ik dit land vrijwel als mijn geboorteland mag beschouwen. Ik heb, zoals gezegd, hun aanbod van de hand gewezen; wat anders kunnen ze dus beschimpen dan mijn onverzettelikheden en trouw tegenover God en vaderland, die ik hoger acht dan wat ook ter wereld? Denkt niet, Mijne Heren, dat ik er behagen in schep steeds te slaven en te arbeiden of zulke grote zorgen op me te nemen en dan nog zo veel valse beschuldigingen te moeten horen. Deze beschuldigingen komen niet alleen van de vijand, maar ook — meer dan me lief is — van diegenen, die mijn vrienden behoren te zijn en die aan mij gehoorzaamheid zijn verschuldigd. Sinds lang ben ik van mijn bezittingen beroofd, mijn lieve zoon zit al lange tijd in de gevangenis en zelf heb ik grote schulden. Als ik de kans zou krijgen om aan deze zorgen een einde te maken, dan zou ik — net als alle andere mensen — de rust en de voorspoed verkiezen boven kommer en kwel. Maar aangezien ik deze rust en voorspoed niet kan bereiken zonder U te verraden, te verlaten of over te leveren aan bloeddorstige wolven, zal iedereen het in mij waarderen dat ik mij verre houd van verraad. *Mijn laatste druppel bloed en mijn laatste cent, mijn hele verstand, inzet, vertrouwen en gezag zal ik gaarne in dienst stellen van Uw belangen. De verwijten die ze mij maken, Mijne Heren, zijn niet bepaald in overeenstemming met de waarheid.*

De aanbiedingen die ze mij, naar hun zeggen, hebben gedaan, heb ik nooit ontvangen. Ze hebben me duidelijk te verstaan gegeven dat al mijn eisen met betrekking tot privé-aangelegenheden ingewilligd zouden worden.

Ook hebben ze me beloofd mijn zoon uit de gevangenis te ontslaan en hem al mijn titels en functies te geven; eveneens hebben ze toegezegd dat ik al mijn eigendommen terug zou krijgen, dat mijn schulden zouden worden kwijtgescholden en dat ik bovendien één miljoen gulden in contanten zou ontvangen. Dit zijn zonder meer

mooie aanbiedingen, Mijne Heren. Moeiteloos heeft men zich echter van mij afgewend en is men overgelopen naar de vijand.

Op al hun vredesvoorstellen heb ik steeds geantwoord dat ik tevreden ben met de voorwaarden zoals U, Mijne Heren, die aan hen hebt voorgelegd en geen behoefte heb aan andere bepalingen. Ik wilde geenszins het algemeen belang schaden; immers, daarmee valt of staat ons welzijn. Is het dan geen grove laster om iemand ervan te beschuldigen dat hij een man van eer is, trouw en standvastig is en dat hij niet door de knieën gaat voor loze beloften en voor een stroom van dreigementen?

Tot nu toe, Mijne Heren, hebt Gij gehoord over de valse beschuldigingen die tegen mijn eer en goede naam zijn ingebracht. Vandaar dat ik U nu verzoek als rechters op te treden en, naar eigen goeddunken, het vonnis uit te spreken. Ik zal mij niet onttrekken aan een rechtvaardige straf, als blijkt dat ik schuldig ben. Als U echter tot een tegengesteld oordeel komt, namelijk dat ik beschuldigd ben door snoodaards, verraders en tirannen, dan kan ik mijn nederige diensten als nuttig beschouwen.

Op deze zwakke fundamenten willen ze het vonnis van de verbanning bouwen; hun hele verbale talent wenden ze hiertoe aan. Ze gaan tekeer als razenden. Dit alles maakt niet meer indruk op me dan het gebulder van paus Clemens tegen prins Philibert": ook deze liet zich niet gevangen nemen. Alles welbeschouwd is het puur inhoudloze taal, waarmee men een klein kind bang kan maken, maar een dapper man niet. Ik heb, door Gods genade, nooit de moed opgegeven en heb me niets aangetrokken van al hun gebulder, noch van de tachtigduizend man die Alva ten strijde liet trekken, noch van de vijandelijke vloot.

Evenmin heb ik mij laten intimideren door de talloze malen dat ik door de hertog en zijn opvolger — en vóór die tijd door de hertogin van Parma — verraden ben. Echter, de huidige beschuldigingen zijn veel erger dan het ijdel geraas, waardoor niemand gekwetst wordt. Ik heb slechts één commentaar, namelijk dat alle Spanjaarden en hun begunstigers, die zeggen *dat ik een schurk of een verrader ben*, leugenaars zijn. Hoewel ze mij herhaaldelijk in de ban doen en me het recht op leven ontnemen, zal ik de omgang met mijn vrienden niet staken zolang God daartoe Zijn genade geeft. In Zijn macht bevinden zich mijn leven en dood. Van Hem heb ik tot nu toe zeer veel steun ondervonden en ik hoop dat Hij mij tot het einde zal beschermen.

Wat betreft mijn bezittingen, die krachtens deze Ban worden weggegeven, hoop ik dat ze daarvan geen financieel voordeel zullen hebben. Ik hoop bovendien dat ik de bezittingen, die mij nu zijn afgenomen, eens op hen zal kunnen heroveren.

De vijand belooft aan degene, die mij dood of levend aan de vijand overleveren of die mij zal vermoorden, *een bedrag van 25.000 gouden kronen*. Hij heeft echter deze belofte tot op heden nooit openbaar gemaakt. Denkt hij dat ik niet weet hoe vaak hij al een overeenkomst heeft gesloten met huurmoordenaars?

Dank zij Gods genade ben ik steeds gespaard gebleven voor een moordaanslag, zonder ooit van tevoren gewaarschuwd te zijn. Ik hoop dat Hij mij nu even goedgunstig zal zijn, aangezien ik meer dan vroeger genoodzaakt ben mezelf te beschermen, en dat Hij veel eerbare mensen zal aansporen mij in bescherming te nemen.

Nergens ter wereld trof men ooit zulke onbeschaamdheden aan als bij de Spanjaarden. Ze hebben voor de hele christelijke wereld verkondigd een som geld uit te loven voor mijn moordenaar. Wat mij echter het meest verbaast is dat ze — geheel in strijd met de regels van eer en fatsoen — degene die zo dapper is mij te vermoorden, in de adelstand zullen verheffen. Stelt U zich eens voor dat iemand door mij te vermoorden zich in de adelstand verheft; zou er dan één edelman ter wereld zijn, die aan tafel zou

willen zitten met een schurk die voor geld iemand de keel heeft afgesneden?

De Spanjaarden beschouwen dergelijke schurken als edellieden en men kan op die manier in Spanje in hoger aanzien komen. Vandaar dat het mij niet zozeer verbaast dat iedereen gelooft dat de meeste Spanjaarden, met name degenen die zichzelf als edellieden beschouwen, afstammen van de Moren en de Joden. Ze houden immers de deugd van hun voorouders, die het leven van de Zaligmaker met zilverlingen hebben afgekocht, in ere. Ik draag dit onrecht dan ook des te lijdzamer.

Als mijn moordenaar een misdaad op zijn geweten zou hebben, dan wordt die hem vergeven. Maar stel eens dat hij het christelijk geloof in een van zijn koninkrijken heeft uitgeroeid. Of dat hij zijn dochter onteerd heeft. Of dat hij — en dat is de ergste misdaad die je in Spanje kunt bedrijven — kwaad heeft gesproken van de inquisitie! Zou dat ook kwijtgescholden worden?

Mijn vijand heeft zichzelf vergeven dat hij mij heeft gekwetst en hij heeft dit ten aanhore Van de hele wereld verkondigd, ten einde des te meer getuigen te hebben van zijn onrechtvaardigheid. Het speelt mij dan ook bijzonder in de kaart dat hij in de Ban belooft niet alleen eerloze figuren, maar ook de grootste schurken en booswichten in de adelstand te verheffen en hen bovendien nog een beloning te geven. Immers, hij toont onomstotelijk mijn onschuld aan door de beschermer van de onafhankelijkheid van een onderdrukt volk te vermoorden en daarbij gebruik te maken van tirannieke praktijken, door de ergste misdaden kwijt te schelden en door de schurken in de adelstand te verheffen.

Ik houd het voor zeker, Mijne Hēren, dat de rechtvaardige God hem en de zijnen van het verstand heeft beroofd en toestaat dat hij iedereen zijn verderfelijke houding tegenover dit land en zijn onafhankelijkheid laat zien. Dit maak ik op uit het feit dat voor hen alle afgrijselijke misdaden in het niet vallen bij de dood van degene die U tot op heden zo trouw heeft gediend. Hij schaamt zich niet om ter verdediging van dergelijke schandelijke daden de Naam van God te misbruiken, door te zeggen *dat hij als dienaar van God gerechtigd is dit te doen*. Kennelijk heeft deze dienaar het recht om datgene wat God verboden heeft, goed te keuren. Bovendien schijnt hij het recht te hebben een en ander te belonen met geld, met verheffing in de adelstand en met vergeving van zelfs de ernstige misdaden. Ik twijfel er echt niet aan dat God hem rechtvaardig zal straffen en dat Hij mijn onschuld en aanzien nu en bij het nageslacht zal handhaven. Wat betreft mijn lijf en goed, die heb ik reeds lang geleden in Zijn handen gesteld: daarmee mag Hij doen wat Hem ter ere van Zijn Naam en zaligheid behaagt.

De aantijgingen in de schandelijke banvloek, Mijne Heren, worden ook over Uw hoofden uitgestort. Daarover hoeft U zich niet te verbazen: de Spanjaarden en hun aanhangers volgen hierin de aard van de vrouw, die na geschreeuwd, gebeten en gekrabd te hebben, tenslotte overgaat op scheldpartijen. Zo ook handelt Uw vijand, die U voor de laatste maal beledigt. Als wij onze standvastigheid, vastberadenheid en dapperheid tonen, dan is het einde van deze treurige aanvallen in zicht.

Sulla, Carbo, Marius, Antonius en andere tirannen — geestelijke vaders van deze Ban — hebben de Spanjaarden nooit het voorbeeld gegeven van dergelijke dwaasheden, hoewel ze de weg hebben gebaad voor alle wrede en barbaarse daden. Degenen die door Sufla en anderen werden verbannen, waren gevlucht, verjaagd of hielden zich verborgen; bovendien geschiedde dat in hun eigen rijk. In zeker opzicht komen de Spanjaarden dus wel met hen overeen, namelijk dat ze oprechte, deugd zame mensen verbannen. De Spanjaarden zijn echter zo dwaas dat ze degene gaan verbannen tegen wie ze oorlog moeten voeren. Immers, het sturen van een gifmenger (zoals de hertogin

van Parma heeft gedaan) en het afvaardigen van een moordenaar (zoals haar zoon heeft gedaan) hebben niets te maken met verbanning, maar veel meer met moord en terreur.

Mijne Heren, dit is niet alles wat ik tegen deze tirannieke Ban heb in te brengen. Ik laat het echter hierbij omdat U met veel andere zaken al voldoende op de hoogte bent. Ik heb me evenmin voorgenomen om alle misdaden van de koning en van zijn voornaamste dienaren te beschrijven: zelfs de meest welbespraakte man ter wereld zou hierin niet slagen. Geen enkel deugdzaam mens zou deze beschrijving voldoende kunnen bevatten, want de wreedheid, tirannie en onrechtvaardigheid van de vijand zijn mateloos.

Ik hoop niettemin dat U inmiddels de inhoud van deze Ban (die voldoende getuigt van hun laaghartigheid) en mijn Apologie volledig op de hoogte bent van het kwaad dat zij hebben aangericht. U kunt uit een en ander ook de belangrijke leer trekken, dat ze alle hoop verloren hebben U met gewelddadige middelen te overwinnen. Vandaar dat ze proberen tweedracht onder ons te zaaien. Ze prijzen dan ook degenen die ons tegen hun eed en in de meest zorgelijke omstandigheden in de steek hebben gelaten en die geen enkele blijk van droefenis hebben getoond toen een van onze steden werd belegerd. Wat meer is: op hetzelfde moment begonnen ze andere steden en dorpen aan te vallen.

De dreigementen, die in deze Ban worden geuit, zijn slechts bedoeld om U te schokken en op die manier U ertoe aan te zetten zich van mij af te wenden. Ze wekken de indruk deze oorlog alleen tegen mij te voeren en niet tegen U. Het doet allemaal sterk denken aan de wolf die de schapen wijsmaakt dat hij alleen maar met de honden vecht en dat hij, na de honden te hebben afgemaakt, op goede voet zal leven met de kudde. Immers, deze honden zijn altijd de aanstichters van de strijd.

Is het brandstichten, bloedvergieten en moorden opgehouden tijdens mijn verblijf in Duitsland? Werd Uw onafhankelijkheid toen gewaarborgd door de vriendelijke en goedmoedige hertog van Alva? Heeft men niet juist in die tijd in Spanje de Heren van Bergen en van Montigny om het leven gebracht? Heeft men in die tijd niet de hoofden van de voornaamste bevelhebbers en bestuurders op speerpunten aan iedereen getoond?

Het hoofddoel van al hun aanvallen is om onze onafhankelijkheid teniet te doen. Verder hebben ze zich voorgenomen de Hervormde leer uit te roeien. Ik wil hier niet redetwisten over de vraag welk geloof het ware is; dat laat ik over aan degenen die op dat terrein beter geschoold zijn dan ik. Iedereen kan op grond van mijn getuigenis vaststellen tot welke religie ik behoor. Ik maak U erop attent dat de situatie waarin het land verkeert zodanig is dat het zonder vrijheid voor het Calvinisme geen drie dagen kan voortbestaan. U ziet hoe ongelooflijk het aantal Hervormden is toegenomen en dat de haat tegen de paus bij de inwoners van dit land diep ingeworteld is, doordat zijn schadelijke praktijken tegen dit land erg duidelijk zijn. Wie kan zich erop laten voorstaan het land lief te hebben en toch het advies geven zo veel inwoners uit hun land te verdrijven, waardoor het in chaos, armoede en ellende achterblijft? Wie zal hem trouwens moeten dwingen tot vertrek? Laten we kijken naar onze buurlanden en goed onze eigen situatie onder ogen zien, dan is het duidelijk dat we dit advies, tenzij we helemaal dwaas zijn, niet moeten opvolgen. Immers, dat zou de totale ondergang van het land betekenen.

Onder de Katholieken bevinden zich weliswaar veel eerbare, vaderlandslievende en

plichtsgetrouwe mensen. Maar bij de Hervormden treft men niemand aan, die banden met de vijand onderhoudt, integendeel: ze zijn eendrachtig tegen hem. Er bevinden zich onder hen enkelen die als baldadige kinderen wat problemen hebben veroorzaakt door hun roekeloosheid; dit wil echter nog niet zeggen dat ze de vijand hebben gediend.

Nu U weet, Mijne Heren, wat de vijand voor ogen staat, is het zaak hun opzet met doeltreffende middelen te verijdelen. Daartoe is het een vereiste dat we in praktijk brengen wat U altijd hebt gezegd en wat ook wordt gesymboliseerd door het bundeltje pijlen dat in Uw zegel is gegraveerd, namelijk dat geen enkel lichaamsdeel de voeding naar zich toe mag trekken die voor het hele lichaam bestemd is. Het dient zo te zijn dat elk lichaamsdeel er vrede mee heeft dat de maag eerst het voedsel verteert en via de aderen naar de verschillende delen leidt. Als zich een ziekte openbaart, kunnen de medicijnen gemakkelijk naar hun plaats van bestemming worden gevoerd. De zieken kunnen dan gedurende bepaalde tijd hun lijden dragen, om uiteindelijk met meer vreugde te mogen beseffen dat ze van de ziekte verlost zijn. Zouden we het ons niet eeuwig verwijten als we onze prachtige staat door onze aartsvijand lieten overvallen? Bedenkt wel, Mijne Heren, dat deze staat verzwakte kort na de dood van keizer Karel. Dat vond zijn oorzaak in het feit dat de provincies zich toen uitsluitend bezig hielden met het strijden om bepaalde privileges waarop ze recht meenden te hebben. Denkt niet, dat ik met de huidige middelen in staat ben de vijand te stuiten. Echter, ik heb enige ervaring op politiek en militair terrein en ben voldoende bekend met de situatie van het land en met de middelen van de vijand. U kunt er dan ook zeker van zijn dat, al zouden de legers van Spanje en Italië ons aanvallen, ze even weinig zouden kunnen uitrichten als Alva in Holland en Zeeland heeft gekund. U hebt de macht om maatregelen te nemen maar hebt dit nochtans niet gedaan. Dit is een grote fout van U, aangezien het volk op U vertrouwt en U beschouwt als vaders en beschermers. Het volk zou dergelijke maatregelen met zoveel blijdschap ontvangen als ware het een hemels geschenk. En als U geen mededogen hebt met Uzelf, hebt het dan in ieder geval met het arme volk, dat geheel ontredderd is en zo veel weduwen en wezen telt. Trekt het U aan dat er in het land zo veel moorden zijn gepleegd, zo veel kerken zijn verwoest en dat talloze herders met hun schapen door het land dolen. Houdt U de wrede executie in Nijvel door de graaf van Mansfeld voor ogen.

Dergelijke dingen kunt U voorkomen als U de tweespalt uitbant en alles in het werk stelt om eendrachtig op te treden, zonder grote financiële offers te schuwen.

U ziet wel, Mijne Heren, dat het de vijand het meest te doen is om mijn hoofd, aangezien ze er zo'n grote som geld voor hebben uitgelooft. Ze zeggen bovendien dat er geen einde aan deze oorlog komt, zolang ik mij in Uw midden bevind.

Als het inderdaad Gods wil zou zijn door middel van mijn dood of mijn verbanning U te verlossen van de ellende die U door de Spanjaarden wordt bezorgd, hoe graag zou ik dan niet verbannen willen worden of willen sterven? Om welke reden heb ik al mijn bezittingen opgeofferd? Heb ik dat gedaan om mezelf te verrijken? Waarom heb ik mijn eigen broeders verloren, die mij liever waren dan mijn eigen leven? Waarom heb ik mijn zoon in de gevangenis gelaten, hoewel ik als vader sterk naar hem verlangde? Kunt U mij een andere zoon schenken of ervoor zorgen dat hij terugkomt? Waarom heb ik mijn leven zo dikwijls gewaagd? Wat zou een beter beloning zijn voor de moeite die ik mij voor U heb getroost dan de herovering van Uw onafhankelijkheid, desnoods met verlies van mijn eigen leven?

Als U, Mijne Heren, van mening bent dat ik door mijn vertrek of mijn dood U een

dienst kan bewijzen, dan ben ik bereid me daarin te schikken. Stuur mij dan zo ver mogelijk weg: ik zal U gehoorzamen. Alleen U kunt mijn hoofd eisen, als U dat in het belang van het land acht.

Als U daarentegen meent dat de ervaring en inzet die in de loop der tijden gegroeid zijn, dan wel mijn overige bezittingen of mijn leven U in de toekomst nog van dienst kunnen zijn, neemt dan een beslissing in deze kwestie.

Indien U meent dat ik het vaderland liefheb of dat ik enigszins in staat ben goede raad te geven, dan is Uw beslissing het enige middel om ons te bevrijden.

Laten we ons voortaan eendrachtig voor de bescherming van het volk inzetten. Het volk wil immers niet anders dan dat goede raad wordt geboden, ten einde deze te kunnen opvolgen.

Ik spreek de hoop uit dat U mij goedgunstig gezind blijft, dat U door Gods genade (die mij menigmaal in moeilijke kwesties te hulp is gekomen) de beslissingen zult nemen die in het belang zijn van het welzijn van Uzelf, Uw vrouwen en kinderen.

Je maintiendrai,
Nassau

SLOT VOLGENS DE OORSPRONKELIJKE UITGAVE

So ghy dan bevint, Myne Heeren, ofte het ulieden so dunckt, dat ons afwesen, ofte oock onse doodt, ulieden iet dienen kan: wy sijn bereydt ulieden ghehoorsaem te wesen. Sendt ons slechts henen, ende ghebiedt ons tot aen 't eynde der weerelt te gaen: ende wy sullen 't ghewilliglick doen. Siet daer is oock ons hoofd, over 't welcke gheen Vorst noch Potentact macht en heeft dan ghy alleene: doet daarmede wat ulieden belieft tot uwe welvaert ende tot onderhoudinge van uwen alghemeynen staet. Maer so ulieden daerenteghen dunckt dat de tamelicke ervarentheit ende vlijticheit, die wy met so langhen ende ghedurigen arbeydt verkregen hebben, of te dat de reste van onse goeden metgaders ons leven ulieden in toekomenden tijde noch kunnen dienstelick sijn (also wy alle 't selve tot uwe ende des gantschen landts welvaert heel endé al hebben toegheeyghent ende begheven) so ontsluit ende resolveert u op de pointen die wy ulieden teghenwoordelick voorhouden. Ende is 't dat ghy acht dat wy eenighe liefde den Vaderlande sijn dragende, ofte dat wy eenighsins bequame sijn om goeden raedt te gheven: so gelooft vastelick dat 't selve is het eenigh middel om ons te verlossen ende te bevrijden. D' welck ghedaen sijnde, so laet ons dan t'samen met eendrachtigen herte ende wille de bescherminghe van dit goede volck aengrijpen ende voor de handt nemen: het welcke niet anders en begheert, dan dat hem openinghe gheschicde van goeden rade, om den selven na te kommen ende te volghen. Dit doende, so ghylieden die jonste blijft voorder 't onswaert draghende, die ghy ons tot noch toe bethoont hebt, wy verhopen door 't middel van de selve ende voornemelick doer Godes genade (de welcke wy hier te vooren so menighmael in so swaerwichtighe ende twijffelachtighe saecken beproeft ende bevonden hebben) 't ghene dat ghy tot uwe eyghen welvaert ende onderhoudinghe uws selfs, uwer wijven ende kinderen, metgaders van al wat den dienst Godes aengaet, raedtseam vinden ende beslyuten sult, 't selve met aller getrouwicheit te handthaven ende voor te staen.

JE MAINTIENDRAI

NASSAU

AEN MYNE HEEREN DE GENERAELE STAETEN

Myne Heeren! Ulieden is ghenoech bekend by onsen voorgaenden leven ende ghewonelicke manniere van doen, dat wy noyt en hebben willen antwoorden op alle die smaadschriften ende fameuse libellen die seker lasteraers teghen ons hebben over al uutghespreydt ende ghepubliceert: In der voeghen, dat wy noch op deser ure 't selve wel souden hebben ghelaten, en hadde ghedaen de wyse ende ghestaltenisse van de groote iniurie ende onghelijck ons gheschiedt by de proscriptie die de Coningh van Spaegnien teghen ons heeft laten uutgaen, ende 't en waere dat onse eere ons benoodicht hadde anders te doen, also wy 't selve breeder verhult ende verklaert hebben in onse verantwoordinghe ulieden onlanghs ghepresenteert. So is ons daernaer noch te handen ghekommen eenen valschen brief by onse vyanden gecontrefeit, dien se segghen by hen afgeworpen te sijn, ende by ons ghesonden aen Myn Heere den Hertoghe van Anjou, ofte (also sy hem noemen) den Hertoghe van Alençon, van de welke seker personnagien onder hen, selfs van hooghater qualiteit, copyen hebben ghesonden sowel in seker steden herwaerts-over, als aen sommige vremde Vorsten.

Den voorsz. brief, Myne Heeren, is so plompelick ende ongheschicktelick gheschreven, 't sijn dat men acht wil nemen op den styl ende manniere van schrijven, ofte op 't inhoudt des sclven, ghenoeghsaem uutwijsende, wie dien maer eens en overleest, dat sulcks met der waerheit gheenssins overeen en komt: so dat desen onbeschaemden vindt niet weerdigh en is, dat men daerop sonde antwoorden: also oock (Gode lof) noch niemant over desa sijde is ghevonden, die hem daer doer sonde hebben laten bewegen. Daeren teghen heeft een ieghelick daeruit gemerckt, dat sulcks alleene haer voornemen is geweest, om doer sodanigen damp te verduyteren het licht, doer 't welke haere jammerlicke ende schadelicke aenslaghen ende practijcken teghen desa landen sijn aen den dagh gekommen ende ontdeckt worden in 's Cardinaels van Granvellen brieven, metgaders in sekere andere, die ghy bevolen hebt te doen printen, nae dat ghy eerst haere schrift, metgaders haer handtteecken ende seghel waert kennende gheworden ende ten anderen, om hen selven stoffe ende materie te gheven, ghelijck de onbeschaemde vrouwen allerhande quaet ons na te spreken, metgaders vele lasteringen vol loghene tegen ons uut te spouwen. Maer so verre is 't noch van daer, dat se doer sodanigh middel souden verkregghen hebben 't ghene dat sy sochten: dat ter contrarien sy ons eenen aenghenamen dienst ghedaen hebben, so ongheschickte beuselen uutghevende: want se doer de selve dies temeer ende krachtiger bevestighen de waerheit van onse verantwoordinghe, daer doer ghenoeghsaem bewijsende, dat se onbeschaemde loghenaers, metgaders seer onscharnele lasteraers, ende uutnemende ongheschickte briefvervalschers sijn: de welke insgelijcks dienen om dies te klaerer te doen blijcken van onse onschuld, ende om alle onse daeden ende handelinghen te doen goet vinden. Ende allo eenen ieghelicken is kennelick, dat hen gheen aenghenamer tijdinghe en sonde mogen ter ooren komen, dan dat wy 't landt hadden verlaten:

So is 't dat wy hen sulcks aanbieden, Myne Heeren, ulieden belovende by onse eere 't selve oock met der daet te volbrengghen, Is 't by aldien dat se in uwe tegenwoordicheit kunnen waer maecken, dat wy sulck eenen brief selve oyt gheschreven, ofte by andere soutien doen schrijven of senden hebben: Dat wy van stonden aen ten lande uut sullen gaen, ende ons vertrecken, sonder dat wy ons oyt meer nōghen hen begheeren te stellen: hen bovendien toeseggende ende belovende, tot haere slechte begeerte hen toe te senden ende te voorsien met alsodanighe pasporten ende gheley-brieven, metgaders

in sodanigher forme als se de selve souden kunnen ofte willen eysschen. Maer 't selve sal wesen op sulcke condicie, so verre als se dese so redelicke presentatie ofte aanbiedinghe niet en willen aennemen, dat alle de ghene die de autheurs sijn gheweest van sodanigh een geschrifte, ofte die t' hebben ghepubliceert ofte ghesonden so wel in de steden van herwaerts-over, als aen eenige Vorsten ende in vremde landen, sullen voortaan voor loghenaers, valsche beschuldighers ende lasteraers (als se in der daet ende met der waerheit sijn) van eenen ieghelicken ghehouden werden.

Ghedaen tot Delft, Den XXV Januarij, M.D.LXXXI.

Aantekeningen

1. In de aanhef van de Apologie worden enige titels en functies van de prins opgesomd. De titels zijn deels van Duitse, deels van Nederlandse en deels van Bourgondische en Zuid-Franse origine. Hieronder volgen enkele bijzonderheden.

Katzenelnbogen: graafschap, genoemd naar een burcht bij Limburg a/d Lahn. De Nassaus verwierven dit bezit door het huwelijk van Hendrik II met Anna, erfdochter van Katzenelnbogen in 1434.

Diez: graafschap aan de Beneden-Lahn, dat in 1420 toeviel aan Engelbert I van Nassau uit de erfenis van zijn met Judith van Diez getrouwde broer Adolf.

Vianden: graafschap, gelegen in Luxemburg aan de Our. In het bezit der Nassaus gekomen door het huwelijk van Otto II (gestorven 1350) met Adelheid van Vianden.

Antwerpen: markgraafschap, onderdeel van het hertogdom Brabant en door de landsheer in leen gegeven aan Engelbert II van Nassau.

Besançon markgraafschap in Franche-Comté; behoorde met enkele hieronder nog te noemen goederen tot het oorspronkelijk bezit van de graven van Chálon, dat door het huwelijk van Claudia van Chálon met Hendrik III van Nassau via hun zoon René in het bezit van Willem de Zwijger is gekomen.

Breda: baronie, behorende tot de bezittingen, die door het huwelijk van Johanna van Polanen met Engelbert II in Nassaus bezit zijn gekomen.

Dieft: heerlijkheid in de Belgische provincie Brabant, in 1499 verworven door Engelbert II.

Grimbergen: heerlijkheid in dezelfde provincie, ongeveer tezelfdertijd verworven door Engelbert I.

Arlay en Nozerai: heerlijkheden in Franche-Comté, behorend tot de goederen van Claudia van Chálon. (N.B. Bij Arlay, ten oosten van Chálon staat nog de ruïne van de stamburcht St.-Germain-les-Arlay.)

Chastelbellin: eveneens een tot dezelfde boedel behorende heerlijkheid, die al heel lang tot het bezit der Chálons behoorde. Jan I, graaf van Chálon en Bourgondië was in de eerste helft van de 13e eeuw getrouwd met Isabelle de Courtenay, dochter van Robert de Courtenay, die op zijn beurt rechtstreeks afstamde van koning Lodewijk VI van Frankrijk. De derde zoon uit dit huwelijk was Peter van Chálon, bijgenaamd De Bouvier. Hij kreeg de heerlijkheid Chastelbellin toegewezen. Het is mogelijk, dat hij die verwierf uit de erfenis van zijn moeder, of anders heeft zijn vrouw, een dochter van de graaf van Savoye, het gebied als huwelijksgift meegebracht. In elk geval schijnt het een renderend bedrijf te zijn geweest — misschien als zoutwinning — en wellicht om die reden is in de Apologie de ironisch bedoelde opmerking opgenomen: „...ofte ons en wort also saene (spoedig) ontrocken de heerlickheit van Chastelbellin, de welcke van so gheringher weerden is, dat de somme van de achterstellen die men ons van weghen der selven op dit pas schuldigh is, beloopt tot dry mael honden ende vyftigh duysent guldens". De Nassause pretendentes hebben nog tientallen jaren voor de Grote Raad van Mechelen om het recht op Chastelbellin geprocedeerd, maar tenslotte is een lachende derde met het bezit schootgegaan: in 1678 werd Franche-Comté met al zijn heerlijkheden voorgoed bij Frankrijk ingelijfd.

Stadhouder-Generaal van de Nederlanden: deze functie had Engelbert II van Nassau bekleed onder Karel de Stoute, diens dochter Maria en haar echtgenoot Maximiliaan. Naderhand, onder Karel V, is ditzelfde stadhouderschap toegefallen aan Hendrik III

van Nassau-Breda en diens zoon René van Nassau-Calon.

Gouverneur van Brabant, Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht: de term gouverneur dient hier te worden gelezen in de betekenis van stadhouder.

Admiraal: in de functie van '...admiraal generaal van der zee...' was de prins bevestigd krachtens de pacificatie van Gent.

2. Oranje is op 24 april 1533 in Dillenburg geboren en hij werd toen hij tien jaar oud was, naar het hof in Brussel gestuurd. Hij is sindsdien, met de bekende uitzondering van 1567 tot 1573 in de Nederlanden gebleven.

3 Dit is in de Apologie een van de uitvallen, gericht tegen de familie van Margaretha van Parma en haar zoon, de latere landvoogd. Vergeleken bij de Nassaus waren de Farneses parvenu's, zij het dan ook van bijzondere afkomst. De familie Farnese kwam uit de buurt van Orvieto en ze kreeg pas aanzien, toen Alessandro Farnese tot paus werd gekozen, Paulus III. Hij was voordien getrouwd geweest en in de Apologie is sprake van zijn zoon, Pierluigi, door zijn vader verheven tot hertog van Parma. Pierluigi heeft zijn onderdanen zo tiranniek geregeerd, dat ze hem na een bewind van twee jaar hebben vermoord.

Het is te begrijpen, dat zijn kleinzoon Alexsandro, in onze geschiedenis bekend als de hertog van Parma, weinig lust had in de publicatie van de Ban, omdat hij van Oranje dit soort reacties verwachtte.

4. Bedoeld wordt de door Filips de Goede ingestelde Orde van het Gulden Vlies.

5. Verheffen betekent in dit geval: bevestigen of erkennen.

6. Zie aantekening 2.

7. Zie aantekening 1.

8 Het betreft hier de Verantwoording of Justificatie, het antwoord op de in het najaar van 1567 door Alva veroorzaakte indaging om de prins voor de Raad van Beroerten te doen verschijnen.

9. In dit gedeelte van de Apologie worden de meest vreselijke beschuldigingen tegen Filips II gericht: *moord op eigen vrouw en eigen zoon en nog bloedschande op de koop toe*. Om enig begrip te krijgen over het ontstaan van dergelijke verhalen, dient men zich een voorstelling te maken van het doen en laten aan het Spaanse hof in die dagen, dat vooral werd beheerst door een sterk ontwikkeld wantrouwen van de koning, waar het regeringszaken betrof. Het is van hem bekend, dat hij een gegeven advies vaak niet opvolgde, omdat hij meende iets achter de bedoelingen van de adviseur te moeten zoeken. Het bekende voorbeeld uit de eerste vijftien jaar van zijn regering is het gelijktijdig optreden van twee leden van zijn Kroonraad geweest, die toch elkanders verklaarde tegenstanders waren: de prins van Eboli en de hertog van Alva. Eerstgenoemde was nogal liberaal gezind en de tweede — zoals we weten — bepaald niet. Bij botsingen tussen beiden koos de koning op het oog nogal eens de partij van Ruiz Gomez (Eboli), maar hij volgde tenslotte vaak, zoals bijvoorbeeld in de zaak der Nederlanden, het advies van Alva.

Het kan niet worden gezegd, dat dit op een zeker wantrouwen gebaseerde systeem alleen maar slechte resultaten opleverde, maar door het van tijd tot tijd in ongenade vallen van bepaalde adviseurs werd de karaktervastheid van de koninklijke raadsliden niet bevorderd; hun wraakzucht na ondervonden vernedering daarentegen wel. Dit is onder meer het geval geweest met een zekere Antonio Perez, een protégé van de prins van Eboli. Om redenen, waarvan de uitleg ons hier te ver zou voeren,

werd de man in 1582 in staat van beschuldiging gesteld. Hierbij heeft de moord op Juan van Escovedo (zie aantekening 56) een rol gespeeld. Na langdurige vervolgingen en verhoren wist Perez in 1591 uit de gevangenis te ontsnappen en naar Engeland te ontkomen, waar hij in 1594 zijn *Relaciones* publiceerde. Dit verhaal is, behalve op zijn gevoelens van haat jegens Filips II, waarschijnlijk ook gebaseerd op mededelingen, aan Perez gedaan door de weduwe van de prins van Eboli, die na de dood van haar man in 1573 een verhouding had met Antonio Perez. De geruchten en verhalen over bastaardij, moord en incest zijn kennelijk van die zijde gekomen en ze werden waarschijnlijk na de dood van Eboli en dus nog ruim vóór het verschijnen van de Apologie bekend. Dat ze door het opnemen in dit polemische stuk aan waarheid hebben gewonnen, mag men betwijfelen, maar in goed Calvinistische kringen werden ze blijkbaar met huid en haar geslikt. Hieronder volgt een korte opsomming van de werkelijke gebeurtenissen.

Filips II trouwde in 1543 met Maria van Portugal. Hij was toen zestien jaar en het is inderdaad mogelijk, dat hij vóór die tijd een verhouding heeft gehad met de werkelijk geleefd hebbende donna Isabella Osorio. Minder waarschijnlijk is, dat hij haar een huwelijksbelofte heeft gedaan en nog minder waarschijnlijk, dat hij met haar zou zijn getrouwd en dat nog wel ten overstaan van de geen priester zijnde prins van Eboli. Eén kind uit de verhouding zou overigens nog mogelijk zijn geweest, maar twee, of volgens sommigen zelfs drie, lijkt wat veel voor een toen nog geen zestienjarige jongen — tenzij er natuurlijk sprake is geweest van een twee- of drieling.

Het huwelijk tussen Filips en Maria van Portugal is volgens tijdgenoten zeer gelukkig geweest, maar aan dit geluk kwam een einde door de geboorte van hun zoontje, don Carlos, op 8 juli 1545 en de dood van zijn moeder enkele dagen later.

Kroonprins Filips was toen 18 jaar en hij moest hertrouwen. Het werd ditmaal de Engelse koningin Maria Tudor, want zijn vader Karel V vond het nodig een Habsburgse invloedssfeer in Engeland te creëren. Uit dit in 1546 gesloten huwelijk, dat nauwelijks als zodanig mocht worden aangeduid, werden geen kinderen geboren. Deze Maria stierf in 1558.

Intussen was Filips koning van Spanje geworden en de kroonprins, Don Carlos, groeide niet op als een jonge vorst, van wie men goede verwachtingen mocht koesteren. Sommigen spreken van *dementia praecox*, maar het is waarschijnlijk beter niet al te veel te vertrouwen op medische indicaties uit die tijd. Wel schijnt de jongen volkomen onberekenbaar, vals en wreed te zijn geweest. Er werd overigens natuurlijk al aan een huwelijk gedacht en over mogelijke kandidaten gesproken. Men heeft daarbij onder meer gedacht aan Elisabeth van Engeland, de jongere halfzuster van Maria Tudor en aan Elisabeth van Valois, dochter van de Franse Koning Hendrik II en diens vrouw Catharina de Médicis — dit ondanks het feit, dat Frankrijk en Spanje toen nog met elkaar in oorlog waren. Die oorlog werd (zie onder meer aantekening 22) beëindigd in 1559 door de vrede van Le Cateau Cambrésis en aangezien Filips II inmiddels weduwnaar was geworden, leek hij een betere kandidaat dan zijn ongelukkige zoon als het ging om versteviging van de banden tussen Frankrijk en Spanje en de verwezenlijking van de gezamenlijke strijd tegen de ketterij.

Het in 1559 gesloten huwelijk tussen Filips II en Elisabeth van Valois schijnt alweer zeer gelukkig te zijn geweest. Filips, in onze geschiedenis nog altijd in donkere kleuren geschilderd, moet een goed huisvader en opvoeder van zijn kinderen zijn geweest. Zijn correspondentie bijvoorbeeld met zijn uit dit derde huwelijk geboren dochter Isabella, de latere aartshertogin-landvoogdes der Zuidelijke Nederlanden, levert daarvan bewijzen in overvloed. Elisabeth van Valois had wel degelijk medelijden met haar ongelukkige stiefzoon don Carlos, maar romantiek is een term,

die hier allerminst past. Carlos werd in het voorjaar van 1568 onder bewaking gesteld, omdat hij in het algemeen onhandelbaar werd, terwijl hij in het bijzonder nog een samenzwering had gepleegd tegen zijn vader, al of niet in verband met de situatie in de Nederlanden — dat schijnt niet vast te staan. Of hij kort daarna is gestorven door het weigeren van voedsel of door het overmatig drinken van water, of misschien wel door nog een andere oorzaak, weet men ook al niet met zekerheid te zeggen. In elk geval is hij niet door zijn vader vermoord. De koning heeft aan verschillende Europese hoven informatie verstrekt over de gang van zaken. Het duidelijkst is zijn explicatie aan de paus.

Elisabeth is een half jaar later gestorven. Over haar dood bestaat een afschuwelijk verhaal dat in de jaren zeventig, na de dood van de prins van Eboli, de ronde deed en dat naderhand door Antonio Perez in zijn *Relaciones* is gepubliceerd. De koning zou zijn vrouw, die hij verdacht van een verhouding met de toen al overleden don Carlos, gedwongen hebben een beker vergiftigde vloeistof op te drinken. Het vergif was zo sterk, dat niet alleen de koningin stierf, maar ook een zoon, die zij op dat moment bezig was te baren en wiens hersenpan door het vergif was verbrand.

Deze en dergelijke verhalen werden in anti-Katholieke kringen nog jaren — en mogelijk zelfs nog eeuwenlang geloofd. Maar men kan zich toch voorstellen, dat de Staten-Generaal, onder meer door het opnemen van dergelijke beschuldigingen, enigszins huiverig tegenover de Apologie hebben gestaan.

10 Even ongeloofwaardig, maar heel wat minder gruwelijk is de in de Ban geuite beschuldiging over de onwettigheid van het huwelijk van Willem van Oranje met Charlotte de Bourbon — dit huwelijk was overigens ook al heel gelukkig. Charlotte is inderdaad op jeugdige leeftijd in het klooster ingetreden, heeft de kloostergelofte afgelegd en is er zelfs abdis geworden: een normale gang van zaken in adellijke families, die aan hun vaak vele dochters een inkomen wilden verschaffen. Charlotte is inderdaad Luthers geworden, heeft zich daardoor terecht bevrijd geacht van haar gelofte en aan haar huwelijk met de prins stond niets meer in de weg — behalve dan in de ogen van orthodoxe Katholieken als de Spaanse koning.

11. Willem doelt hier op Anna van Saksen, met wie hij in 1561 huwde en van wie hij in 1571 scheidde. Ze overleed krankzinnig in 1577.

12 Zie aantekening 10.

13 Namelijk uit de erfenis van Engelbert I, getrouwd met Johanna van Polanen.

14 Dit slaat zeer waarschijnlijk op het regeringslichaam in Madrid dat de koning adviseerde inzake de Nederlandse aangelegenheden.

15 Hier zal wel Amerika bedoeld zijn, zie ook aantekening 19.

16 Maria van Hongarije (1505-1558), zuster van keizer Karel V. Zij was landvoogdes over de Nederlandse gewesten in de periode 1531-1555.

17 Met deze schikking wordt bedoeld de zogenaamde godsdienstvrede, die op 25 september 1555 werd afgesloten tijdens de te Augsburg gehouden Rijksdag en die voor de Protestanten in Duitsland godsdienstvrijheid en politieke gelijkberechtigtheid met de Katholieken bracht. Karel V had de regeling van deze kwestie overgelaten aan zijn opvolger als keizer, zijn jongere broer Ferdinand, toen nog rooms-koning.

18 Op 15 oktober 1555 deed Karel afstand van de troon; in 1557 trok hij zich terug in een villa te San Yuste.

19 Hier zullen wel Indianen bedoeld zijn; zie ook aantekening 15.

20 Bossu werd na het vertrek van Willem van Oranje in 1567 tijdelijk stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht.

21 Deze Novenale of negenjarige bede werd in 1558 na veel bezwaren toegestaan om de voor de oorlog tegen Frankrijk nog te werven troepen te betalen. Toen in het volgende jaar de vrede werd gesloten, vroeg de koning opnieuw geld, ditmaal om de gehuurde troepen af te betalen en zo uit het land te krijgen. Hierop maakte de Staten-Generaal zoveel bezwaren, dat de zaak, tot grote woede van Filips, nog niet was afgedaan, toen hij nog in datzelfde jaar naar Spanje vertrok. Maar van doodvonnissen, laat staan van hun voltrekking, is geen sprake geweest. Pas in 1568 is de zeer moedige burgemeester van Antwerpen, Antoon van Stralen, die in deze zaak een vooraanstaande rol heeft gespeeld, op last van Alva van hoogverraad beschuldigd en door de Bloedraad ter dood veroordeeld en terechtgesteld.

22. Hier wordt een beschrijving gegeven van de bekende scène, die zich afspeelde tijdens de Frans-Spaanse vredesonderhandelingen te Le Cateau Cambrésis. Hendrik II van Frankrijk, in de mening verkerend, dat Oranje gekend was in de plannen tot kettervervolgung, spreekt hierover vrijuit.

23 Dit eerste Rekest is meer bekend geworden als het 'Smeekschrift der edelen'.

24 In het voorjaar van 1566 trachtte Oranje in samenkomsten te Hoogstraten en Breda de hoge adel over te halen zich aan het hoofd van het Compromis te stellen.

25 Twee zusters van Oranje, Katharina en Juliana, waren elk getrouwd met een graaf van Schwarzburg. De hier bedoelde zwager is tijdens de onderhandelingen te Breda in 1575 met weinig succes opgetreden als keizerlijk intermediair.

De heer Joris (Hieronymus) van Holl was een als bekwaam bekend staand Duits leger-overste.

26 Met de onverstandige vrouw wordt uiteraard de landvoogdes Margaretha van Parma bedoeld.

27 In 1565. Egmond moest op matiging aandringen.

28 Jan IV van Glimes, markies van Bergen, werd in opdracht van de Raad van State te Brussel, tezamen met Floris van Montmorency, baron van Montigny (en broer van de graaf van Hoorne), naar het hof van Filips II gezonden om de koning verslag uit te brengen over de situatie in de Nederlanden. Na Alva's aankomst in Brussel werden beiden gearresteerd. Bergen overleed kort daarop, terwijl Montigny in het geheim werd geworgd.

29 Inderdaad is tijdens de vredesonderhandelingen te Keulen (zie aantekening 60), die in 1579 werden gehouden, van Spaanse zijde een laatste poging gedaan prins Willem op zachtzinnige wijze van het toneel te verwijderen, namelijk door een geldelijk aanbod en de belofte zijnerzijds naar zijn Duitse goederen te gaan en nooit meer naar de Nederlanden terug te keren, noch zich met de zaken aldaar te bemoeien. Toen dit mislukte volgde in feite de Ban.

30 Juan de Vargas, voorzitter van de Raad van Beroerten, de Bloedraad.

31 De Orde van het Gulden Vlies. De hier bedoelde broeders waren de graven van Egmond en Hoorne.

32 Prins Willem was inderdaad soeverein vorst, namelijk van het prinsdom Oranje.

33. In 1572.

34 Met name Willems broer, graaf Lodewijk van Nassau, was de mening toegedaan dat Willem een te afwachtende houding aannam ten opzichte van de politiek van Filips II.

35 Die maatregel paste dan ook allerminst in het tolerante beleid van de prins in die jaren.

36 In 1559.

37 Natuurlijk was deze beschuldiging op niets gebaseerd. De prins heeft zijn felle verontwaardiging uitgesproken over de moord op de priesters te Gorcum, maar hij heeft

die helaas niet kunnen voorkomen.

38 Niet geheel billijk is dit verwijt aan Alva, die de door hem verlangde belastingen niet tegen de wil van het volk heeft opgelegd. Het verzet van de Staten is tenslotte uitgelopen op een compromis, een zogenaamd abonnement op een afkoopsom. Het recht van de koning tot het heffen van de belastingen is in dit compromis in feite niet ontkend.

39 Dit verhaal is min of meer juist. Alva viel inderdaad in ongenade, omdat zijn zoon don Frederik een huwelijk sloot, dat de koning niet welgezind was. De hertog werd overigens niet gevangengezet, maar verbannen. Hij werd inderdaad teruggeroepen omdat de koning hem de juiste man vond voor het bezetten van Portugal, waarop Filips II via zijn moeder erfopvolgingsrechten meende te kunnen doen gelden.

40. In 1535 heeft Karel V de zeeroversbasis Tunis en de bijbehorende haven La Goletta op de Turken veroverd. In 1573 wisten de Turken de Spaanse bezetters weer te verdrijven.

41 Met de Generale Unie wordt de vereniging van alle Nederlanden bedoeld als een institutioneel gevolg van de Gentse Pacificatie.

42 Waar is, dat Filips II zich altijd zoveel mogelijk heeft verzet tegen het bijeenroepen van de Staten-Generaal. Het toelaten van een zekere beslissingsbevoegdheid aan de in dit lichaam verenigde gewestelijke Staten paste niet in zijn centralisatiepolitiek.

43 De hier bedoelde besluiten van het Concilie van Trente hadden betrekking op de opleiding van geestelijken. Men hoopte, dat ze beter dan hun voorgangers voor hun ambt geschikt waren.

44. Verwijst naar de besluiten inzake de invoering van een nieuwe bisschoppelijke hiërarchie in de Nederlanden.

45 Na het innemen van Den Briel op 1 april 1572 werd het innen van de tiende penning opgeschort.

46 Alva's belastingmaatregelen, waaronder de tiende penning (een soort omzetbelasting van 10 procent), hadden al eerder tot moeilijkheden geleid en tot uitstel tegen bepaalde afkoopsommen. In het begin van 1572 probeerde de landvoogd tegen het advies van vrijwel iedereen, ook van de bisschoppen en de voorzitter van de geheime Raad Viglius, de zaak nog eens door te zetten, maar na de inname van Den Edel en de daaropvolgende commotie heeft hij zijn voornemens voorgoed opgegeven.

47 Don Juan van Oostenrijk, een zoon van Karel V en zijn Regensburgse geliefde Barbara Blomberg, werd door zijn halfbroer Filips II benoemd tot opvolger van Requesens als landvoogd in de Nederlanden. Na enige vergeefse pogingen zich in Brussel te vestigen, is hij naar Namen terug moeten keren. Hij overleed daar op 1 oktober 1578 aan de pest.

48 In deze spelling heb ik de naam niet terug kunnen vinden. In de dagen van de Spaanse furie (bezetting en plundering van Antwerpen en de daarop gevolgde Pacificatie van Gent, najaar 1577), werd druk overleg gepleegd tussen Oranje en de Staten-Generaal om vooral Vlaanderen veilig binnen de Generale Unie te brengen. De zendingen van genoemde heer zullen hiermee verband hebben gehouden.

49. Bedoelde onderhandelingen vonden plaats in 1577, voorafgaande aan de Pacificatie van Gent en ze hadden ten doel het opstandige gewest Holland nader tot de Generale Unie te brengen. Oranje heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld. Men dient hierbij ook rekening te houden met het feit, dat het gewest Holland wel iets zag in Engelse steun.

50 Nadat don Juan, opvolger van Requesens als landvoogd, de Spaanse troepen het land uit had moeten laten gaan, probeerde hij heimelijk Duitse huursoldaten in dienst te nemen.

51 De hertog van Aarschot en zijn zoon, de prins van Chimay, waren de erkende bezadigde aanvoerders der zogenaamde Malcontenten, zuidelijke leden van de hoge adel, die wèl de Spaanse invloed kwijt wilden, maar vreesden voor een Calvinistische dictatuur.

52 Dit is de bekende Bloys van Treslong, toen admiraal van Holland en Zeeland, maar of hij de hier beschreven rol zou hebben gespeeld, is zeer de vraag.

53 De citadel van Namen werd inderdaad door don Juan in 1577 bezet.

54 Met deze verwijzing naar de artikelen 11 en 12 van de Pacificatie is iets vreemds aan de hand. Het exemplaar van het Gentse stuk, dat zich in het Rijksarchief te Den Haag bevindt en dat is gepubliceerd door De Blécourt en Japikse in het Klein Placcaatboek, is niet in artikelen onderverdeeld. Er kunnen hier ook geen alinea's zijn bedoeld, want de 11e en 12e alinea hebben alleen betrekking op de belangen van de weduwe van de heer van Brederode en op die van de graaf van Buren, de oudste zoon van Oranje.

Mogelijk wordt hier bedoeld op de verplichtingen, die in de Pacificatie als volgt luiden: „om te stellen ordene in de zaeken van den landen in 't generael ende particulier, toewel aengaende het feit ende exercitie van der religien in Hollandt, Zeelant, Bommel ende geassocieerde plaetsen...” (dus de opstandige gewesten en plaatsen in de Nederlanden).

„Dat van nu voortaan d'inwoonderen ende onderzaeten van d'een ende d'ander zyde van wat lande van herwaertsovere (dat wil zeggen alle Nederlandse gewesten) ofte ende van wat staete, qualiteyt ofte conditie hy zy, overal zullen moegen hanteren, gaen ende keeren, wormen ende traffiqueren, koopmansche wyze ende anderssins in alle vrydom ende verzeckerheit, welverstaende dat niet georlooft oft toegelaeten en zal zijn, die van Hollandt, Zeelant ofte andere, van wat lande, conditie, ende qualiteyt dat hy zy, iet(s) te attempteren herwaertsovere, buyten die voirsz. landen van Hollandt, Zeelant ende geassocieerde plaetsen (dus in alle andere Nederlanden met uitzondering van de opstandige gewesten) tegens die gemeyne roste en vrede, teghens die Catholicke Roomsche religie ende exercitie (uitoefening) van dien...”

55 Tijdens de tot mislukken gedoemde onderhandelingen, in 1579 te Keulen, tussen de oproerige en de gehoorzame gewesten gevoerd, had Parma het beleg geslagen voor Maastricht. Dit belangrijke militaire steunpunt werd door hem op 29 juni van dat jaar genomen.

56 Juan de Escovedo was secretaris van don Juan van Oostenrijk. Hij werd door de landvoogd naar Spanje gestuurd om de koning uitleg te geven van de door de landvoogd gevolgde politiek. Hij werd daar in het voorjaar van 1578 op last van de koning gedood.

Pontus de Noyelles, heer van Bours in Artois, stond oorspronkelijk aan de kant van Oranje, maar werd in 1579 wegens zijn Spaansgezindheid door de burgers van Mechelen uit hun stad verdreven.

Emanuel Philibert van Lalaing, baron van Montigny, kon in die dagen worden beschouwd als de voornaamste leider van de Malcontenten, vooraanstaande lieden in de Zuidelijke Nederlanden, die ontevreden waren over de huns inziens te grote Spaanse invloed op het bestuur, maar die als goede Katholieken tenslotte niet hebben willen meedoen met de opstandige Calvinisten in Vlaanderen, Holland en Zeeland.

57 Ook deze passage bevat een aanval op diegenen onder de Zuidnederlandse leiders, die zich hebben verzet tegen het opdringend Calvinisme — vooral uitgaande van Gent

— en die zich tenslotte binnen het kader van de Unie van Atrecht met de nieuwe landvoogd Parma hebben verzoend.

58 Terecht. Het gewest Brabant, waarvan de hoofdstad tevens zetel der regering was, had overigens geen stadhouder.

59 In de betrekkelijk korte tijd tussen de Pacificatie van Gent en de Unies van Atrecht en Utrecht, toen Willem wat meer gezag in het zuiden kon uitoefenen, heeft hij inderdaad een aantal koningsgezinde functionarissen vervangen door lieden, die de Generale Unie wat meer waren toegedaan. Of de Heer van Selles (waarschijnlijk De Celles) tot de afgezettenen heeft behoord, heb ik niet kunnen nagaan.

60 De Keulse besprekingen van 1579 zijn de laatste vredesonderhandelingen geweest tussen de koning en de Staten-Generaal tijdens het leven van Oranje. Ze waren gedoemd tot mislukking. De Spaanse onderhandelaar mocht desnoods aan de Pacificatie van Gent een soort erkenning geven, maar niets toestaan op het stuk van de godsdienstvrijheid.

61 Dit slaat uiteraard op de Unie van Utrecht.

62 Ten rechte de stadhouder van Groningen en Friesland, Georges van Lalaing, graaf van Rennenberg, die in maart 1580 de zijde van de opstand verliet.

63 Namelijk de Justificatie van april 1568; zie ook nog aantekening 8.

64 Het tutoyeren functioneert hier als middel om uitdrukking te geven aan minachting voor de kardinaal.

65 Hier wordt Filips van Macedonië bedoeld, tegen wie de Atheense redenaar Demosthenes zijn Filippica's richtte.

66 Filips Willem, graaf van Buren, de oudste zoon van Oranje, die in 1567 in Leuven werd aangehouden en naar Spanje overgebracht.

67 Clemens VI was paus tijdens de zogenaamde Sacco di Roma (1527), de inname en plundering van Rome door de troepen van Karel V. Philibert van Chálon, prins van Oranje, was een der bevelhebbers. Hij was een broer van de al enige malen genoemde Claudia van Chálon, die met Hendrik III van Nassau was getrouwd.

68 Romeinse staatslieden.

69 Dit slaat waarschijnlijk op het beleg van Maastricht en de overgave van de stad aan Parma. In die periode gingen verschillende steden in het zuiden, zoals bijvoorbeeld Nijvel en Geraardsbergen terug naar de zijde van de koning.

70 De markies van Bergen en de baron van Montigny waren nog voor de komst van Alva naar Spanje afgevaardigd om de koning bekend te maken met de wensen die hier bestonden ten aanzien van matiging in de bestrijding der ketterij en handhaving van de privileges. Zie met name over Montigny het belangwekkende opstel van Dr. J. Brouwer. Bergen stierf overigens een natuurlijke dood.

71 Waarschijnlijk doelt Oranje hier op *de openbare executie van 84 vooraanstaande burgers te Brussel op 24 januari 1568, op bevel van Alva uitgevoerd*.

72 De graaf van Mansfeld heeft in Nijvel de Beeldenstorm bestraft.

73 Adolf sneuvelde in 1568 in de slag bij Heiligerlee, Lodewijk en Hendrik sneuvelden beide in 1574 in de slag op de Mookerhei.

A. Alberts